

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei
VII.

A NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÚJABB EREDMÉNYEI VII.

2012. március 29–30.

Szerkesztette

Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs

prout antiqua Hungaria Dialectus mutpat)
n incurrent, non tam ex incitia, quàm ex
quod ostenditur hoc modo : 1. Quia sci-
rant à se invicem literæ *i*, & *j*, naturâ, usu,
calem, hanc consonam esse & nuspiâ apud
(nisi fortè deficientibus typis) usurpari *i*,
. Sciunt in octavo Præcepto tð *Ne lojj*, non
e lopi : sic cætera *rágj*, *morogj*, *v.ikarj*, *kabj*,
n hoc modo pronunciari : *rági*, *morogi*, *va-*
um est, nostram scriptionem nullatenus pa-
ioni Circum-Cassovianæ *adi*, *mondi*, *tapodi*,
uomodo fiant, vel debeant fieri, nos longè
& scire ; quàm ii, qui nos & nobiscum no-
exponunt, qui sine fundamento judicant,

Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2013

Lektorálták

B. Fejes Katalin
Bárth János
Csepregi Márta
Csontos Nóra
Forgács Tamás
Haader Lea
Kocsis Mihály
M. Korchmáros Valéria
Németh Miklós
Schirm Anita
Szabó József

© Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs

Technikai szerkesztő
Sinkovics Balázs

A címlapon Tótfalusi Kis Miklós: *Ratiocinatio de orthographia* (1697)
című művének részlete látható.

ISBN 978-963-306-249-4

BEVEZETŐ

Kötetünk A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei címmel indult szegedi konferenciasorozatunk hetedik, 2012. március 29–30-án tartott konferenciájának anyagait tartalmazza. A konferencia két napján összesen 27 előadás hangzott el, ebből 16 jelenik meg ebben a kötetben. A tanulmányok szokás szerint a nyelvtörténeti kutatások igen széles spektrumát ölelik fel, számos új eredménnyel gazdagítva korábbi ismereteinket.

A kötet írásai közül több a grammatikalizáció kérdésével foglalkozik. Dér Csilla Ilo-na tanulmányában a szakirodalom kritikus áttekintésével azt kívánja megmutatni, hogy a grammatikalizációnak megvannak a maga sajátos vonásai, még ha egyébként nagy variációkat mutat is. Dömötör Adrienne a *mondván*, az *úgymond*, a *hogy úgy mondjam* és az *idézőjelben mondom* diskurzusjelölőket együttesen tekinti át. Ezek mai funkcióikban vagy történetük bizonyos szakaszában párhuzamba állíthatók egymással. Korábbi részletes elemzéseire támaszkodva kiemeli a funkciók és a lezajlott grammatikalizációs folyamatok hasonlóságait és eltéréseit. Gugán Katalin azt vizsgálja, hogy mennyire feleltethető meg egymásnak a hanti és a magyar igeekötők kialakulásának folyamata. Ennek során bemutatja a hanti igeekötők szemantikai és formai jellemzőit, majd az igeekötők grammatikalizációja kapcsán kitér a változás fokozatosságának kérdésére és az igeekötők függetlenségére. Úgy véli, hogy a magyar igeekötők nagyobb mondattani függetlensége feltehetően egy másik, az igeekötők grammatikalizációjától független változási folyamat eredménye. Schirm Anita a *szóval* diskurzusjelölő grammatikalizációjának folyamatát és a mai magyar nyelvben való használatát ismerteti. Kutatásai szerint a *szóval* diskurzusjelölő funkciója nem új keletű, és a szó a történeti és a mai adatok szerint széles használati körrel rendelkezik.

A másik nagyobb témakör a történeti morfológia. Horváth László az *összes*, *többi*, *némely*, *csupa* utáni számhasználatot vizsgálja a Magyar történeti szövegtár alapján. Mind a négy szó esetén az egyes számú főnévhasználat került túlsúlyba, az *összes* után a 20. század második felében, a *többi*, *némely*, *csupa* után pedig a 19. század végén, illetőleg a 20. század elején következett be a számhasználati fordulat. E változás oka a magyar mennyiségjelzős szerkezetekben uralkodó egyeztetési tendenciához való igazodás, közeledés lehetett. Kalcsó Gyula a sociativusi toldalék Berrár Jolántól származó eredetmagyarázatát pontosítja. A *mindenestül* alakon valószínűleg az *-st* és az *-ul/-ül* ragok kapcsolódtak össze, a *mindenestülfogva* pedig mellérendelő összetétel, amelyben a *fogva* korábbi 'egészen, teljesen' jelentésben szerepel. Németh Miklós a *minden* alaktani felépítése kapcsán arról értekezik, hogy a *minden* névmás szintaktikai viselkedése mennyiségjelzős szerkezetekben eltér a nem határozott számnevekéétől. Azt vizsgálja, hogy miért nem lesz domináns a többes szám használata a *minden* után egyetlen nyelvtörténeti korszakban sem. Szentgyörgyi Rudolf az ablativusi határozóragok mikrorendszerének változatait elemzi zempléni, máramarosszigeti és nagyszombati-szilincsi boszorkányperek alapján. A rendszerek leíró bemutatása mellett nyelvjárás-történeti, társadalomnyelvészeti szempontokat is figyelembe vesz. Terbe Erika a feltételes mód használatának változását mutatja be Batthyány Ferencné Svetkovics Katalinnak a 16. század középső harmadából származó leveleiben, és arra mutat rá, hogy a misszilisekben a latin befolyás kevésbé érvényesül, az 1560-as évekre szinte teljesen a magyarosabb forma kerekedik felül. Bizonyos tekintetben e témakörbe sorolható C. Vladár Zsuzsa tanulmánya, amely a magyar helyesírás egyik meghatározó alapelvének, a szóelemző elvnek a kialakulását követi nyomon a 16–17. századi grammatikák alapján. A szóelem-

ző helyesírás kialakulására a kortárs német ortográfiák elvei és problémamegoldásai lehetnek hatással.

A kötetben emellett a nyelvtörténet más, hagyományos és újabb megközelítései is megtalálhatók. Zoltán András tanulmánya a magyar nyelv szláv jövevényszavai átvételének időrendjét helyezi új alapokra. Arra mutat rá, hogy a bolgárban a denazalizáció lényegesen később ment végbe, mint a keleti szlávban és a pannóniai szlávban. Az északi bolgár nyelvjárásokban (ahova a Kárpát-medence középső és déli részén élő szláv nyelvű csoportok is tartoztak) a nazálisok még a 13. században is megvoltak, vagyis a 11–13. század folyamán is kerültek át a magyarba szláv jövevényszavak, nemcsak a honfoglalást közvetlenül követő időben.

Horváth Katalin a magyar szórend változását vizsgálva arra mutat rá, hogy az szoros kapcsolatban áll a mondat információs szerkezetét megmutató aktuális mondattagolással, valamint a mondat hangsúly-, idő- és aspektusviszonylataival. Emellett emellett is érvel, hogy különbség van a dinamikus igei jelentések meghatározta mondatok és a statikus igékkel létrejött mondatok szórendje között.

A történeti nyelvjáráskutatás körébe sorolható Juhász Dezső tanulmánya, amelyben az interregionális nyelvjárástörténet problematikáját tárgyalja. Az egyes nyelvjárásterületeken zajló változások a szomszédsági viszonyokból eredő kölcsönhatások figyelembe vétele révén jobban feltárhatók. Ennek illusztrálására a 'kecskegida' jelentésű szavak (pl. *kiskecske*, *kecskefű*, *gida*, *kecskeolló*) történeti nyelvföldrajzi mozgását mutatja be hang-, alak- és szótörténeti tekintetben az egész nyelvterületre kiterjedően.

Nagy L. János a Halotti beszéd és az Ómagyar Mária-siralom szövegében a sorrendi/szórendi kereszteződés alakzati megközelítését állítja a középpontba. A Halotti beszéd szövegében kereszteződő (kiasztikus) alakzatot ír le, amelynek a latin párhuzamában nincs sorrendi megfordítás, az Ómagyar Mária-siralomban pedig a kereszteződések alakzatai szolgálnak újabb bizonyítékot a szöveg retorizáltságára.

Kuna Ágnes az *Ars Medica* (1577k.) meggyőzési stratégiáival foglalkozik. Elemzi a meggyőzés különböző tipikus mintázatait és jellemző nyelvi reprezentációit a meggyőzés tényezőihez kötődő fogalmi kategóriák (így például a kipróbáltság, a hasznosság, a bizonyosság, a hitelesség) mentén.

A földrajzi köznevek történetével foglalkozik Bába Barbara tanulmánya. Azt vizsgálja, mi lehet az oka azoknak az egyenetlenségeknek, hogy némely ősi eredetű földrajzi köznévi korai adatoltsága ellenére is csak jóval később terjed el. A *kerek* és az *erdő* lexémák alapján azt veszi szemügyre, hogy valamely szómező elemei elterjedésüket tekintve milyen hatással lehetnek egymásra.

Végezetül köszönetet mondunk lektorainknak lelkiismeretes munkájukért, amellyel a beérkezett tanulmányokat elbírálták.

Szegeden, 2013 decemberében

Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs

A FÖLDRAJZI KÖZNEVEK ETIMOLÓGIAI ÉS KRONOLÓGIAI RÉTEGZŐDÉSE*

BÁBA BARBARA

1. A magyar nyelvben előforduló földrajzi köznevek etimológiai rétegzettségüket tekintve lehetnek ősi eredetű, jövevény- és belső keletkezésű szavak. Noha az ősi eredetű helyet jelölő lexémák egy része már igen korán adathozható, igencsak feltűnő, hogy bizonyos ugor és finnugor ősiségű földrajzi köznevek csak a 12–13. században jelennek meg, sőt arra is van példa, hogy valamely alapnyelvi apellatívum csak a 14. századtól adathozható írásos emlékekben. Ráadásul az is előfordul, hogy egy-egy ősi eredetű földrajzi köznevünk korai adathozhatósága ellenére is csak jóval később válik elterjedtté. Jelen írásomban egyrészt ezeknek az egyenetlenségeknek az okát próbálom meg feltárni, figyelembe véve azt is, hogy a kronológiai megoszlásokat az oklevelezési gyakorlat jellegzetességei is nagymértékben befolyásolhatják. Másrészt ezzel szoros összefüggésben azt veszem közelebbről szemügyre, hogy egy adott szövező elemei elterjedésüket tekintve milyen hatással lehetnek egymásra. Minthogy megítélésem szerint az ómagyar kor és a jelenkor névanyagában e téren megfigyelhető jelenségek szoros kapcsolatban állnak egymással, igyekszem figyelmet fordítani a mai névállományban megfigyelhető összefüggésekre is a földrajzi köznevek terjedésének és etimológiai jellegének egymásra hatásának ügyében. Ez utóbbi területen elsősorban a korábbi, jelenkori névanyagon alapuló vizsgálataim eredményeire támaszkodom.

A földrajzi közneveket az ómagyar korban négy kisebb tájegységet vizsgálva tanulmányozom. Az adatállomány összeállításához Györffy György *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (1963–1998) című munkáját (Gy.), valamint a Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria által szerkesztett *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból* (1997, 1999), illetőleg a *Korai magyar helynévszótár* című munkákat (HA 1., 2., KMHsz. 1.) használtam fel. A négy elkülönített területi egységet a következők alkották: északon Abaúj, Borsod, Gömör; keleten Doboka, Kolozs, erdélyi Fehér, Fogarasföld; délen Baranya, Bodrog, Csanád, Bács; északnyugaton pedig Győr, Komárom, Esztergom és Hont vármegyék földrajzi közneveit vontam vizsgálat alá (l. az 1. ábrát). Mindezt kiegészítettem a *Magyar Oklevél-szótár* (OkLSz.) adataival, amely ugyan lokalizációt nem nyújt, így területi vizsgálatok anyagául nem szolgálhat, de az egyes földrajzi köznevek legkorábbi adathozhatóságának és későbbi kronológiai megoszlásának feltárásában feltétlenül a segítségünkre lehet. Az etimológiai rétegződés vizsgálatába a minél teljesebb kép feltárása érdekében mindezek mellett bevontam a jelenkori földrajziköznév-állományt is, melyhez Nemes Magdolna földrajziköznév-szótára biztosított kiindulópontot (Nemes 2005).

2. Mint azt fentebb megfogalmaztam, bizonyos ősi eredetű földrajzi köznevek már igen korán adathozhatóak, nem ritka azonban, hogy valamely alapnyelvi helyet jelölő közszo csak az Árpád-kor későbbi századaiban adathozható az oklevelekben. Ahhoz, hogy ezeket az egyenetlenségeket nagyító alá vehessük, tekintsük át elsőként az alapnyelvből örökölt földrajzi köznevek kronológiai jellemzőit a korai okleveles források alapján!

---

* A tanulmány az MTA–DE „Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport” programja, illetve az OTKA K 100580 számú pályázata keretében készült.

1. ábra: Az Árpád-kori Magyarország vizsgálatra kijelölt területei

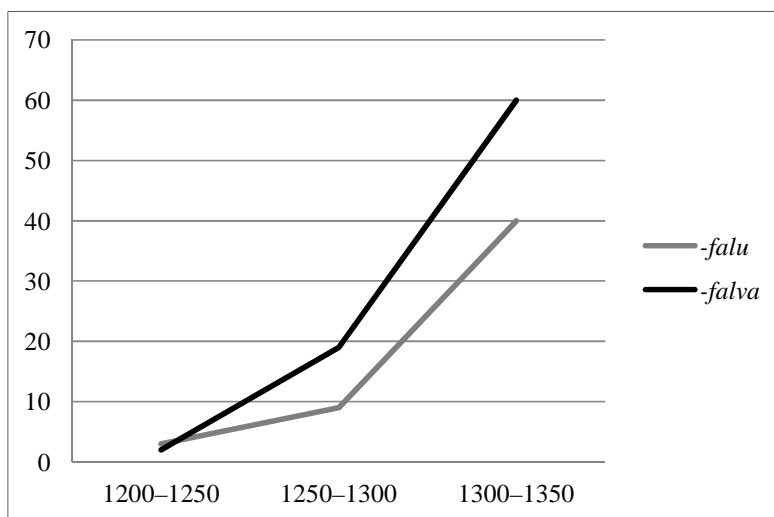
2.1. Az ősi eredetű földrajzi köznevek egy része már a 11. században fellelhető az oklevelekben: *hegy* (1055: [h]armu hig, OklSz. 363), *fő* (1055: sar feu, OklSz. 225), *lak* (1095: ketel loca, OklSz. 568), *fok* (1055: fuk, OklSz. 253). A TESz. ugyan a *falu* első előfordulásaként szintén egy 11. századi forrást jelöl meg (az 1075-ből való garamszentbenedeki oklevelet), azonban ismeretes, hogy ezt a diplomát a 13. század folyamán szövegrészletek betoldásával hamisították. Az apátság alapítólevelében megjelenő *Sárfalu* és *Mikolafalu* nevek (1075/+1124/+1217: Saroufalu, Mikolafalu, KMHsz. 1: 188, 238) kapcsán pedig azt is tudjuk, hogy azokban a *falu* földrajzi köznév feltehetően éppen a későbbi interpoláció eredménye, így a *falu* első hiteles adatát csak a 13. századból idézhetjük (Kázmér 1970: 31; Gy. 1: 418; Szőke 2010: 99–100; Szőke 2012).

2.2. Bizonyos alapnyelvi földrajzi köznevek csak a 12. században jelennek meg: *hát* (1109: Erhat, OklSz. 354), *sok* (1138/1329: Suk, TESz. 3: 568), *kő* (1193: Hygiskeu, Gy. 2: 208, 236). Amint azt az adatok jelzik, egyik-másik földrajzi köznév csak átírt oklevélből adatható, márpedig a csak átiratban fennmaradt oklevelek a hamis oklevelekhez hasonlóan ugyancsak kétes értékűek: a bennük szereplő magyar nyelvű elemek kapcsán csak nagy filológiai alapossggal vonhatunk le kronológiai jellegű következtetéseket. Az ezekben az oklevelekben megjelenő helyneveket ugyanis nem lehet azonos módon kezelni, minthogy az oklevelet átírók bizonyos esetekben éltek a változtatás lehetőségével, bizonyos esetekben azonban nem. Ennek megfelelően az ilyen módon adatható földrajzi közneveket nem tarthatjuk egyértelműen jellemzőnek sem az eredeti, sem az átírt oklevél korára. Igaz ugyan, hogy az efféle módosítások elsősorban nem a lexikai szinten jelentkezhetnek (Szőke 2010: 95, 98; 2011: 60). Munkámban ezért a továbbiakban csupán az eredetiben fennmaradt oklevelek helynévi anyagát használom fel kronológiai következtetések alapjául.

2.3. Az sem ritka, hogy egy finnugor etimonra visszavezethető helyet jelölő lexéma először a 13. században bukkan fel: *mál* (1219: Zevlevmal, Gy. 3: 150, 1229: Beseneumal,

Oklsz., 1249: *Kerekmal*, Gy. 2: 208, 303), *ház* (1256: *Bodugazunhaza*, Oklsz. 359).¹ Kázmér vizsgálatai szerint a *falv* földrajzi köznévvé, s legintenzívebben a 14–15. század névalkotásában vett részt. A *-falva* változat ezzel szemben leghamarabb a 12. század végén jelent meg, s használatának legvirágzóbb szakasza a 14–16. századra tehető (Kázmér 1970: 59; vö. még Rácz 1999: 383–4). Az itt vizsgált 15 vármegye közel 140 *-falv*, *-falva* utótagú településnévének kronológiai viszonyai ugyancsak a *-falv* és *-falva* változatok 13. század végi, 14. század eleji elevenné válását mutatják (l. a 2. ábrát).

2. ábra: A *-falv* és *-falva* elemek az Árpád-kori településnevekben

A korai ómagyar korban Tóth Valéria meglátása alapján a *-falv*, *-falva* lexéma hasonló gyakoriságú, mint a *-háza*, *-telke* földrajzi köznevek, a kései ómagyar korban viszont a földrajzi köznevek produktivitásának átrendeződése a *-falva* dominanciáját eredményezi. Mindezt a nevek változásában is érvényesülő névmodellekhez való igazodással magyarázza (2008: 142; vö. még Rácz 1999: 385).² Szabó István szerint a *-háza* > *-falva* csere „mintegy a valóságos fejlődés útját fejezte ki: a birtokosnak előbb talán valóban magános udvarháza körül az idők folyamán falu nőtt fel” (1966: 134).

2.4. Arra is van példa, hogy valamely ősi eredetű földrajzi köznévünk csak a 14. századtól adatolható írásos emlékekben: *domb* (1307: *Kerek-dumb*, Oklsz. 157). A *domb* földrajzi köznév ráadásul ezt követően is periférikus marad a többi hegyrajzi köznévhez viszonyítva (Reszegi 2011: 90). A *domb*-nak ezt a kései felbukkanását – a *falv* földrajzi köznév helyzetéhez hasonlóan – ugyancsak a mezőösszefüggéseket vizsgálva érthetjük meg pontosabban. A *domb* kezdetben, úgy tűnik, hasonló szemantikai tartalommal rendelkezhe-

¹ A TESz. ugyan egy korábbi, képzett alakot említ meg első előfordulásként a *mál* esetében: 1156: *malos* (vö. még Reszegi 2011: 106). A *ház* lexéma is felbukkan már a Halotti beszédben, de nem mint földrajzi köznév: 1195 k. *házóá* (TESz. 2: 76).

² Névanyagomban ide sorolható a Kolozs vármegyei *Szentmihálytelke* > *Szentmihályfalva* változás (1283/414/568: *Zentmyhelteleke*, 1329: *Zentmihalfolwa* ~ *Zentmihalteleke* (Gy. 3: 372).

tett, mint a szláv eredetű *halom* lexéma, s az ómagyar kori oklevelekben a kisebb méretű kiemelkedéseket általánosan inkább a *halom*-mal jelölték meg. Reszegi Katalin úgy véli, hogy ez részben a *domb* eredeti alapnyelvi 'kiemelkedő valami' jelentésével áll összefüggésben, abból ugyanis csak az ómagyar kor folyamán kristályosodott ki a szó földrajzi köznévi jelentése, s terjedését hátráltatta az addigra már elterjedt *halom* lexéma is (2011: 89–90). A *halom* ómagyar kori dominanciáját mutatja, hogy az általam összegyűjtött névállományban a mintegy 40 *halom* utótagú helynévvel szemben csak néhány (nem is feltétlenül tulajdonnévi) *domb* földrajzi köznevet adathozhatunk az 1307-es *Kerekdumb* (Doboka, Gy. 2: 71) helynévben való előforduláson túl: 1329/406: *domb*, montic. (Abaúj, Gy. 1: 154), 1307: *Dumb* (Doboka, Gy. 2: 71).

3. Láthatjuk, hogy az egyes földrajzi köznevek (mint a *falú* és a *domb*) terjedésének okait korábban feltáró írásokban elsősorban az adott jelentésmező többi elemét is figyelembe véve jutottak eredményre kutatóink. Érdemesnek tűnik tehát a földrajzi köznevek etimológiai és kronológiai rétegeinek áttekintéséhez egy szűkebb szómezőt vizsgálni. Választásom e tekintetben az 'erdő'-t jelentő földrajzi köznevekre esett, a továbbiakban ennek eredményeit, tanulságait részletezem. Minthogy korábban Reszegi Katalin a hegyrajzi köznevek (2011: 67–119), Györffy Erzsébet pedig a vízrajzi köznevek (2011: 85–104) egy szélesebb rétegeinek eredetét, hangalaki, jelentésbeli és nyelvföldrajzi jellemzőit tárgyalta munkájában, a konkrét jelentésmezőre koncentrálni vizsgálatom jól illeszkedhet a földrajzi köznevek e meghatározó szemantikai csoportjainak szótörténeti jellemzéseéhez.

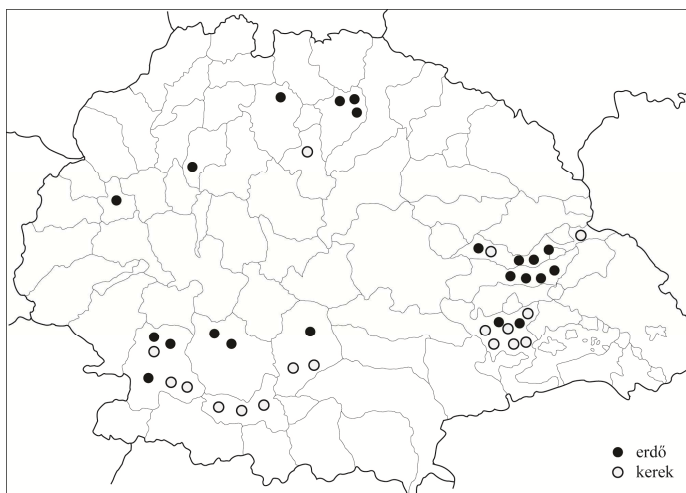
4. Noha Papp Ferenc eredményei szerint tőszókincsünknek mintegy tizede finnugor eredetű (1974: 55–68; vö. még Nemes 2005: 189; Horváth 2000: 316–7), az ómagyar kori 'erdő' jelentésű földrajzi köznevek között alig találunk finnugor etimonú lexémát, ide ugyanis mindössze a *vad* lexémát sorolhatjuk. Feltételezhetjük ugyan, hogy az ősi eredetű *vad* szónak volt valaha 'erdő' jelentése, az ezt alátámasztandó ómagyar kori nyelvi adatokra azonban a TESz. is mindössze egy példát hoz: 1208/1359: Uadit ad *Wodmege* (TESz. 3: 1062; OklSz. 1045), s ezt követően is csak egy 1806-ból származó adat jelzi a *vad* lexéma 'vadon' jelentését. Moór Elemér szerint „Őseink a Volgán átkelve igen messze elsodródtak az összefüggő erdőségek kelet-európai övezetétől, úgyhogy annak a prémkereskedők révén legfeljebb csak a híre jutott el hozzájuk. Ezért az összefüggő erdőnek ugor-kori *vad elnevezése csak a továbbképzett *vadon* szóban és melléknévként a *vadállat* összetételben maradt meg...” (1964: 97; vö. még Bárczi 1966: 105).³

A magyarság csak a 10. század végén találkozott újra erdőségekkel, amikor egyrészt a felvidéki erdős területekre, másrészt a Dunántúl erdős tájaira hatolt be. Moór szerint ennek megfelelően várható lett volna, hogy szláv eredetű (szlovák vagy szlovén) lexéma honosodik meg a magyarban az 'általános erdő' jelentés kifejezésére is az erdőterminológia több más szavával együtt. Ehelyett azonban a szintén finnugor töből származó, eredetileg 'valamilyen erdő'-t jelentő *kerek* és *erdő* származékszavak jelentése módosult, s lett általánosabb (vö. Moór 1964: 97–8). A *kerek* és az *erdő* jelentésének kiterjedését mutatja helynévalkotó funkciójuk is: azok ugyanis önmagukban nem, csak helynevek utótagjaként szerepelnek az Árpád-korban (vö. Tóth 2001: 200; Bába 2011: 128). Korábbi vizsgálataim

³ A *vad* szónak a *vadállat*, *vadnövény* összetételekben való melléknévvé válásához hasonló jelenséget figyelhetünk meg az újlatin nyelvekben is, ahol a latin *silvaticus* 'erdei' szóból lett az olasz *selvaggio*, a francia *sauvage* és ebből a spanyol *salvaje* 'vad' melléknév (Bárczi 1966: 105–6).

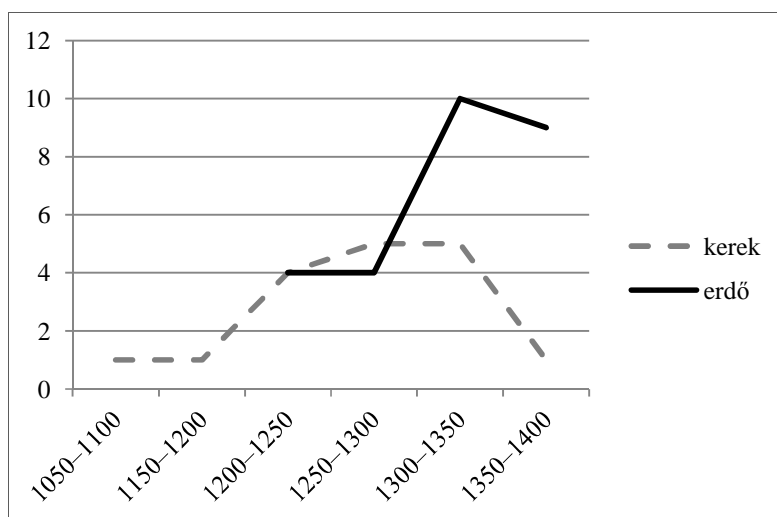
igazolták ugyanis azt az elképzelést, mely szerint pusztán földrajzi köznévi helynévként többnyire a speciálisabb jelentéstartalmú földrajzi köznevek állnak, az általánosabb jelentéstartalmúak nem alkalmasak önmagukban helynévi szerep betöltésére, csupán helynevek utótagjaként jellegzetesek (vö. Hoffmann 1993: 96; Tóth 2001: 200; Reszegi 2009: 40; Bába 2011: 125–8).

Bárczi Géza szerint a *kerek* eredetileg 'kerek' vagy inkább 'nagy, az egész szemhatár egy körbehajló ívét befogó erdőt' jelenthetett (1951: 30), s Kiss Lajos is 'körhöz hasonló alakú erdő' jelentésüként értelmezi a *kerek* szót (FNESz. 1: 70, 717). Bárczi szerint azonban már a Tihanyi alapítólevél korában elhomályosult képzés lehetett az ott szereplő *kereku* ~ *kerekv* forma (1951: 140–1). Meggyőző Hoffmann Istvánnak az a következtetése, mely szerint a kérdéses időszakban mindezek alapján már nem kell feltételeznünk a méretre vagy alakra utaló speciális jelentésjegyeket a *kerek* szó kapcsán, sokkal inkább a TESz. és EWUng. által is első jelentésként közölt 'erdő' szemantikai tartalmat fogadhatjuk el a korra jellemzőnek (2010: 105). Hoffmann vélekedése szerint a korai ómagyar korban feltehetőleg a *kerek* szó lehetett a leggyakoribb és legáltalánosabb jelentésű lexéma az 'erdő' jelentés kifejezésére, a szintén e fogalomkörhöz tartozó egyéb szavak ugyanis (például az *erdő* vagy az *eresztvény*) ritkábban és speciálisabb értelemben adatolhatóak. A későbbi és a mai magyar nyelvben igen általános jelentésű *erdő* például Benkő szerint a „hatalmas kiterjedésű erdőséget, különlegesebben is a nagy hegységeket beborító erdőt” (2002: 53), más vélekedések alapján viszont éppenséggel a 'fiatal, sarjadó erdő'-t jelentette (vö. TESz. 1: 782; Bárczi 1966: 107; Pais 1950: 102). Ez utóbbi jelentést támogatja, hogy az *erdő* lexéma (az *eresztvény*-hez hasonlóan) az *ered* 'sarjad' ige folyamatos melléknévi igenévi származéka-ként jött létre (TESz. 1: 782). Minthogy az *erdő* és a *kerek* lexémák jelentésmódosulásuk bekövetkezése után egyaránt általános értelemben vett 'erdő'-t jelentettek, nem alaptalan a feltételezés, hogy térben vagy időben ezek egymástól elkülönülhettek (vö. Cseh 2009: 9–10). Bizonyos mértékű különbségek területi szempontból is kimutathatók: az *erdő* a korai ómagyar korban mind a négy vizsgált területen általános és gyakori, a *kerek* valamelyest differenciáltabb elterjedést mutat: leginkább a déli és a keleti területeken adatolható.

3. ábra: Az *erdő* és a *kerek* lexémák elterjedése a korai ómagyar korban

Mindemellett ugyanakkor a két lexéma kronológiai viszonyait is érdemes közelebbről szemügyre vennünk. Adatállományom történeti adatai között a *kerek* első előfordulása 1055-ből való (1055: monarau *kerekv*, TESz. 2: 454), az *erdő* első hiteles adatai pedig csak a 13. század elejéről idézhetőek: 1200 k.: *Erdeuelu*, 1211: *Erdeud*, 1224: *Erded* (OkISz. 194–5). Az alább következő diagram adatai azonban jól mutatják, hogy az *erdő* – némelyest későbbi indulása ellenére – a 14. század elején már jelentős túlsúlyba kerül a *kerek* földrajzi köznévvvel szemben. A *Magyar Oklevél-szótár* adatai alapján az *erdő* földrajzi köznévv az 1300-as évek elején adatolható a leggazdagabban, s ekkor már több mint kétszer annyi névben lelhető fel, mint a *kerek* lexéma, amelynek előfordulásai ezt követően még inkább megcsappannak. A történeti adatok tanúságai alapján tehát a *kerek* időbeni elsőbbségét feltételezhetjük az ’erdő’ jelentésű ómagyar kori szavak között, amely az *erdő* lexéma elterjedése miatt került ezután háttérbe. A *kerek* lexéma háttérbe szorulását az *erdő*-vel szemben minden bizonnyal annak poliszém volta is támogathatta.

4. ábra: A *kerek* és *erdő* földrajzi köznevek terjedése a régiségben

5. A földrajzi köznevek ómagyar kori terjedésének tendenciáit a jelenkori névállomány vizsgálata teheti árnyaltabbá. A mai névanyagban több mint 100 ’valamilyen erdő’-t jelentő földrajzi köznevet találhatunk, ám ezeknek a lexémáknak az elterjedtsége korántsem egyenletes (vö. Bába 2009: 78). Annak, hogy bizonyos földrajzi köznevek az egész nyelvterületen ismertek, mások pedig csak nyelvjárási határokon belül, részben kognitív, részben nyelvtörténeti okai lehetnek.

A földrajzi köznevek elterjedtségének különbségei egyrészt tehát kognitív tényezőkkel hozhatók kapcsolatba. A mezőösszefüggésen belül ugyanis a hierarchia magasabb fokán álló fogalmaknak általában kevesebb nyelvjárási megnevezése létezik. Az emberhez fizikailag is közelebb álló denotátumok megnevezései kis területi megoszlást mutatnak, szemben a kevésbé fontos, ritkábban használt fogalmakkal, melyekre jóval esetlegesebb a szóhasználat. Hegedűs Attila példájával élve: a légynek vagy a verébnek lényegesen kevesebb elnevezése ismeretes a magyar nyelvben, mint a bodobácsnak vagy a búbos pacsirtá-

nak (vö. Imre 1987: 7; Hegedűs 2001: 380–1; Terbe 2003: 192–3; Juhász 2006: 172; Bába 2009: 78). Az ómagyar kori adatok kapcsán láthattuk, hogy adott jelentésmező elemei hogyan befolyásolják egymás terjedését. A jelenkori névanyagban ugyancsak azt tapasztalhatjuk, hogy a szómezőn belül az egyes lexémák elemeinek területi megoszlása kapcsolatot mutat. Az adatok térképre vetítése ugyanis azzal a ténnyel szembesít minket, hogy az erdő alapfogalmat leggyakrabban a köznyelvi *erdő* lexéma fejezi ki, míg például a szintén 'erdő' jelentésű *pagony*, *kerek*, *haraszt* és *berek* szavak mindössze egy-egy kutatóponton jelentkeznek (Nemes 2005). Az erdő fogalom alárendelt fogalmait kifejező igen nagy számú lexémával viszont csak nyelvjárási mikrorendszerekben számolhatunk (például *bakony* 'sűrű erdő', *csalit* 'fiatal tölgyes', *eresztvény* 'fiatal, sarjadó erdő', *gyéres* 'ritka növéssű erdő', *malát* 'magától nőtt, kisebb kiterjedésű erdő', *rezula* 'kis erdő, facsoport' (Nemes 2005).

A földrajzi köznevek területi elterjedtségének másrészt kimutathatóan vannak etimológiai okai is. A jelenkori földrajziköznév-állomány lokális viszonyait vizsgáló korábbi írásomban azt a szakirodalom által megfogalmazott tételt jártam körül, mely szerint szókincsünk ősi, korai szláv vagy honfoglalás előtti jövevénelemeinek korai elterjedtségük folytán jóval kevesebb nyelvjárási megfelelője él a mai nyelvben (vö. Imre 1987: 7, 64–5; Bába 2010). Jelen vizsgálat ezt a tételt tovább árnyalta, hiszen azt tapasztalhattuk, hogy egynémely ősi eredetű földrajzi köznevek csak a korai ómagyar kor végén tűnnek fel. Az *erdő* lexéma kapcsán pedig ugyan feltehetjük, hogy ez a földrajzi köznév szókincsünk korai elemei közé tartozott, de minthogy hiteles forrásból csak a 13. század elejéről tudjuk idézni, az ebben a jelentésben való kizárólagosságát kevésbé tudjuk ily módon magyarázni.

6. A földrajzi köznevek felbukkanását és későbbi terjedését tehát tényezők sokasága alakítja. Az olyan hatások, mint például az oklevelezési gyakorlat normái és az oklevelek fennmaradásának esetlegessége, csak általános érvként említhetők meg azoknak a földrajzi közneveknek az esetében, amelyek etimológiai jellegükből fakadóan már a legkorábbi időktől kezdve helynévállományunk fontos alkotóelemei lehettek. Néhány ponton azonban konkrétabb érveket is meg tudunk fogalmazni. Ahogyan a *falu* és a *domb* földrajzi köznevek terjedésének kapcsán, úgy az *erdő* és *kerek* lexémák esetében is világosan látszik, hogy a jelentésmező elemeinek együttes vizsgálata hozhat megnyugtatóbb eredményt, mivel adott szómező elemeinek terjedését a jelentésmező más elemei is befolyásolják. A jelenkori földrajziköznév-állomány részletes elemzése szintén ezt a nézetet támogatta: adott földrajzi köznevek területi viszonyait ugyanis azok mezőösszefüggésen belüli helye is jelentősen befolyásolhatja. Általánosságban véve elmondhatjuk azt is, hogy adott földrajzi köznév terjedését annak etimológiai jellege is meghatározhatja: szókincsünk ősi, korai szláv vagy honfoglalás előtti jövevénelemei már igen korán elterjedtek, s ezáltal a legtöbb esetben kevesebb nyelvjárási megfelelőjük él a mai nyelvben.

HIVATKOZÁSOK

Bába Barbara 2009: Néhány lehetőség és módszer a földrajzi köznevek jelentésföldrajzi vizsgálatában, in Hoffmann István – Tóth Valéria szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok* 4, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 73–83.

- Bába Barbara 2010: Földrajzi köznévi fogalmak megnevezési rendszerének tagoltsága a romániai magyar nyelvjárásokban, in Hoffmann István–Tóth Valéria szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok* 5, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 235–44.
- Bába Barbara 2011: Pusztai földrajzi köznevek helynévalkotó szerepe az ómagyar korban – A jelentéshasadás, in Hoffmann István–Tóth Valéria szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok* 6, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 121–31.
- Bárczi Géza 1951: *A Tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Budapest, Akadémiai.
- Bárczi Géza 1966: *A magyar nyelv életrajza*, 2. kiadás, Budapest, Gondolat.
- Benkő Loránd 2002: *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély Árpád-kori korai történetéről*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete.
- Cseh Anna 2009: *Kerek-erdő. A kerek szó helyneveinkben*. Debrecen. Kézirat.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk.: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I-II*. Budapest, Akadémiai, 1993–1995.
- FNESz. = Kiss Lajos 1988: *Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai.
- Gy. = Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Budapest, Akadémiai
- Györffy Erzsébet 2011: *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- HA. 1., 2. = Hoffmann István–Rácz Anita–Tóth Valéria: *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Hegedűs Attila 2001: A nyelvjárási lexikológia, in Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris, 375–96.
- Hoffmann István 1993: *Helynevek nyelvi elemzése* (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61.), Debrecen. Újra-kiadása: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- Hoffmann István 2010: *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Horváth László 2000: Etimológiai kategóriák arányai mai elbeszélésekben, *Magyar Nyelv* 96: 170–81.
- Imre Samu 1987: *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján*, Budapest, Akadémiai.
- Juhász Dezső 2006: Adalékok a történeti nyelvöldrajzhoz, in Vass László szerk.: *A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára*, Szeged, JGYTF Kiadó, 164–72.
- Kázmér Miklós 1970: *A »falu« a magyar helynevekben. (XIII–XIX. század)*, Budapest, Akadémiai.
- KMHsz. 1. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. Hoffmann István. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005.
- Moór Elemér 1964: Két erdőfeleség régi neve: *haraszt* és *cserét*, *Magyar Nyelv* 60: 97–9.
- Nemes Magdolna 2005: *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.

- OkISz. = Szamota István–Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar Oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest, Hornyánszky Viktor.
- Pais Dezső 1950: Irányelvek a magyar hangtörténet tárgyalásában, *Magyar Nyelv* 46: 100–4.
- Papp Ferenc 1974: A lexémák szófaja, alaktani szerkezete és eredete, *Magyar Nyelv* 70: 55–68.
- Ráczi Anita 1999: Földrajzi köznévi alapelemek az ómagyar kori Bihar vármegye településeiben, *Magyar Nyelvjárások* 37: 383–92.
- Reszegi Katalin 2009: A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód, in Hoffmann István–Tóth Valéria szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 4*, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 35–45.
- Reszegi Katalin 2011: *Hegynevek a középkori Magyarországon*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szabó István 1966: *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*, Budapest, Akadémiai.
- Szőke Melinda 2010: A garamszentbenedeki alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéről, in Hoffmann István–Tóth Valéria szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 5*, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 95–103.
- Szőke Melinda 2011: A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének kronológiai rétegei, in Hoffmann István–Tóth Valéria szerk.: *Helynévtörténeti tanulmányok 6*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 59–65.
- Szőke Melinda 2012: *A 11. századi interpolált oklevelek mint a magyar nyelvtörténet forrásai*. Megjelenés alatt.
- Terbe Erika 2003: Szemantikai vizsgálat nyelvföldrajzi és történeti tanulságokkal, in Büky László–Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*, Szeged, József Attila Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 191–6.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Loránd. I–III. Budapest, 1967–1976. IV. *Mutató*. Budapest, 1984, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Tóth Valéria 2001: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye)*, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Tóth Valéria 2008: *Településnevek változástípológiája*, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

MI SZÁMÍT GRAMMATIKALIZÁCIÓNAK? KÍSÉRLET A FOGALOM ÚJRADEFINIÁLÁSÁRA

DÉR CSILLA ILONA

1. Bevezetés

A grammatikalizációs szakirodalom egy jelentős részét már jó ideje e változás univerzális jegyeinek keresése teszi ki, illetve annak meghatározása, hogy mely vizsgált esetek sorolhatóak a körébe és melyek nem. A témával kapcsolatos, nem csökkenő bizonytalanságot jól jelzi, hogy csak 2012-ben három nemzetközi konferenciát szentelnek a grammatikalizációnak („Refining grammaticalization”, Berlin; „International conference on grammaticalization theory and data”, Rouen; „New reflections on grammaticalization 5”, Edinburgh), ezek közül az első egyenesen a fogalommal kapcsolatos különböző elméleti álláspontok megvitatását választotta témájául.

Az elmúlt húsz évben kialakult, grammatikalizációról szóló elképzeléseket áttekintve elmondható, hogy bár a kép igen összetett, nagy vonalakban három csoport különíthető el:

I. A legáltalánosabb elgondolás szerint grammatikalizációnak tekinthető minden olyan nyelvi változás, amelynek során valamely nyelvi kifejezőeszköz, struktúra, a nyelv bármely szintjén, grammatikai(bb) jellegűvé válik. Ennek a felfogásnak a legelterjedtebb formája szerint, amely kissé szűkebb értelmű, grammatikalizáció az, amikor a lexikai egységek grammatikai funkciót kezdenek szolgálni, illetve további grammatikai funkciókat vesznek magukra (pl. Hopper–Traugott 2003: xv; Brinton–Traugott 2005: 99); ez tulajdonképpen Kurylowicz (1965: 52) mára már klasszikusnak mondható meghatározása. Ebben a keretben az agglutináció a grammatikalizáció egyik prototipikus megnyilvánulási formája. Ide sorolhatóak azok a megközelítések is, amelyek a grammatikalizációt a fenti módon definiálva tendenciaként írják le, megengedve a kivételeket, vagyis a de- vagy antigrammatikalizáció létét is, különböző megszorításokkal (pl. Haspelmath 1998: 318, 1999: 1044; Traugott 2001: 1).

II. A második tábor szerint a grammatikalizáció mint nyelvváltozás nem létezik, csak epifenomén, mivel egymástól jól elkülöníthető és önállóan is előforduló mechanizmusokból,¹ így szemantikai, fonológiai és szerkezeti változásokból áll össze (pl. Newmeyer 2001). Ide tartoznak azok az elképzelések is, amelyek a grammatikalizációt mint egyfajta újraelemzést (reanalízist) értelmezik (uo.), vagyis egy szerkezeti változásra redukálják.

---

¹ A *mechanizmus* kifejezést olyan változásokra értjük, amelyek nagyobb/komplexebb változások részét alkotják, de ettől még természetesen akár önmagukban is előfordulhatnak.

III. A grammatikalizáció önálló változástípus, amelyet sajátos vonásai alapján meg lehet különböztetni más változásoktól. Ez az elgondolás leginkább a második olvasattal állítható szembe, ugyanis az első tábor képviselői közül többen is elfogadják az „önálló változás” elképzelést, azonban nem demonstrálják kellőképpen, hogy melyek azok a jegyek, amelyek kizárólag a grammatikalizációra jellemzőek. Így végső soron két táborra is redukálható a fenti hármas: a grammatikalizáció mint nyelvváltozásfajta létezését támogatókra és az azt kritizálókra.

Joseph Campbell erősen kritikai szemléletű összefoglaló írásában (2001: 114) úgy vélte, hogy az összes grammatikalizációmeghatározásnak mindössze egyetlen közös vonása van, tudniillik hogy valamilyen nyelvi egységből grammatikálisabb egység keletkezik. Ez szemmel láthatóan kevés ahhoz, hogy önálló változásról beszélhessünk az esetében, hiszen egy nyelvi egység számtalanféle módon válhat grammatikaivá/grammatikaibbá. Az alábbi tanulmány fő célja annak megmutatása, hogy a grammatikalizációnak megvannak a maga sajátos vonásai, akkor is, ha egyébként nagy variációkat mutat.

2. Elemzési szempontok

Annak nyomait, hogy a grammatikalizáció mégsem pusztán újraelemzés, már a formalista Roberts és Roussou *Syntactic change: A minimalist approach to grammaticalization* című könyvében megtalálhatjuk. Ebben, noha a szerzők nem számolnak le a nyelvváltozások random, parametrikus változásként való elgondolásával, a grammatikalizációt mégis úgy írják le, mint ami „a felfelé ható újraelemzés [upwards reanalysis] egy példája, amely új funkcionális anyagnak ad teret” (Roberts–Roussou 2003: 205). Vagyis ha újraelemzés is, akkor sem bármilyen. Emellett megjegyzik, hogy „[a]z általunk eddig megvizsgált grammatikalizációs esetek azt mutatják, hogy a lexikális (vagy funkcionális) újraelemzés az újraelemzett elem jelentésváltozásával jár együtt” (i. m. 219). Láthatóan tehát legalább két mechanizmus összekapcsolódik a grammatikalizációban: egy strukturális és egy szemantikai.

Amennyiben a grammatikalizációt önálló nyelvváltozástípusként akarjuk leírni, ugyanúgy az empirikus kutatásokból kiolvasható közös vonásokat kell keresnünk, ahogyan Campbell (2001) is tette. Az általa megállapított „valami grammatikai(bb)á válik” vonás mellett azonban van más visszatérő jegy is, hiszen a grammatikalizáció, mint az előbb is láttuk, minden esetben strukturális és szemantikai vonásokat is magában foglal, s ilyen értelemben mindig komplex változás. Ez azonban még mindig kevés, hogy sajátos változástípusnak tekinthessük, ugyanis nemcsak a változások típusai, de lefolyási módjuk is lényeges. Így legalább három szempontra kell koncentrálnunk:

- a) Az irányosságra, tehát hogy milyen irányban zajlik a folyamat.
- b) A grammatikalizáció részét képező változásokra, ezen belül is az invariáns mechanizmusokra. Ki kell tudnunk zárni azokat a folyamatokat, amelyek nincsenek minden egyes grammatikalizációban jelen, és el kell határolnunk a grammatikalizációtól azokat a változásokat, amelyek megelőzik, illetve követik, de nem alkotják a részét. Emellett az előbbi mechanizmusok közti viszonyt is meg kell határoznunk.
- c) A folyamat lezajlásának mikéntjére: graduális-e vagy ugrásszerű.

Az alábbiakban e három fő szempont mentén próbáljuk meg körülhatárolni a grammatikalizációt; a második és harmadik szempontot együttesen tárgyaljuk.

Természetesen adódik a kérdés, hogy a vizsgálat során megkülönböztessük-e egymástól az elsődleges (valamely nyelvi struktúra grammatikaivá válik) és a másodlagos grammatikalizációt (a grammatikalizáció későbbi fázisa, amikor egy, már grammatikai egység további grammatikai funkciót vesz fel). Mivel a grammatikalizáció mint önálló nyelvváltozás mellett kívánunk érvelni, úgy döntöttünk, hogy a továbbiakban egyetlen folyamatként kezeljük, a másodlagos grammatikalizációk esetében tekintetbe véve az előzményeket is.

3. Irányosság

Az irányosság kérdéskörével itt nem foglalkozunk teljes mélységében, az idevágó gondolatokat korábbi munkákban már kifejtettük (pl. Dér 2008a; Dér 2008b: 12, 29, 52, 54, 68, 69, 71, 74 és kk.). Most az ottani eredményeket a friss idevágó szakirodalommal (Norde 2009) vetjük össze. A fő kérdés az, hogy tartható-e a grammatikalizáció egyirányúságának hipotézise.

Korábbi írásainkban (l. fentebb, főként Dér 2008a) amellett érveltünk, hogy a grammatikalizáció mint nyelvváltozástípus mindenképpen egyirányúnak tartható, amit számos empirikus vizsgálat igazol. Az ellenkező irányt demonstráló degrammatikalizációs példák nem foglalhatók egyöntetűen típusba. Vitatja a degrammatikalizáció ilyenfajta „alulértékelését” Muriel Norde, aki *Degrammaticalization* című könyvében (2009) összesen 15 esetet sorol fel mint legitim degrammatikalizációs példákat. Ezeket három típusba sorolta (Norde 2011: 133–227):

- a) Degrammatizáció [degrammation]: egy funkciószó tartalmas egységként elemződik újra, sokszor pragmatikai következtetés eredményeképpen. Például: walesi *yn ol* 'után' > *nôl* 'értemegy' (Willis 2007), ahol határozó(szó)i elem válik igévé.
- b) Inflexiótlanodás [deinflectionalization]: inflexiók affixum kevésbé kötötté válik és egyidejűleg szemantikai vagy funkcionális anyagban gazdagodik, jó példa erre az *s*-genitívus az angolban és a svédben. Az ósvéd és modern svéd *-s* között sok különbség van: az időben előrehaladva nőtt az elem szintaktikai hatóköre (egy szóról egy egész NP-nyire), illetve determináló funkciója keletkezett.
- c) Szabadabbá válás [debonding]: inflexiók vagy derivációs morfémák, illetve klitikumok szabad morfémákká alakulnak. Ez a helyzet például az írben, ahol a T/1-es igevégződés T/1-es névmássá vált (*-maid* > *muid*). Norde szerint ez a leggyakoribb degrammatikalizációs altípus, szemben az igen ritka a) és b) típussal.

Bár ezek a közös vonásokra épülő listák és Norde degrammatikalizáció-definíciója és -kritériumai (2009: 120–32) jóval meggyőzőbbek, mint a korábbi szórványos ellenpélda-elemzések, a velük szembeni eddigi érvek² zöme mégis fennmarad:

- a) Ritkaság: bár a nyelvváltozások számosságát nem mindenki tartja releváns tényezőnek, a grammatikalizációs kutatásokban több vita is folyt erről a degrammatikalizációs esetek kapcsán (Lindström 2005: 85 és kk.; Newmeyer 2001: 205; Janda 2001: 299; összefoglalása: Dér 2008a: 136–7). Az világos, hogy a legitim degrammatikalizációs esetek száma jelenleg húsz alatt van (igen távol a Janda említette mi-

² Érdekes módon éppen ezeket a szempontokat tartja Norde a degrammatikalizáció meghatározó vonásainak, így az ellenirányúságot, az újdonságot (l. a főszövegben), a ritkaságot (l. a főszövegben), és a folyamatosság hiányát (miszerint a degrammatikalizáció nem a grammatikalizáció tükröfolyamata, l. Norde 2009: 120–3).

riádnyi ellenpéldától), míg a grammatikalizációs példák mennyisége alsó becsléssel számolva is több száznyi, de valószínűleg egy nagyságrenddel több (vö. Haspelmath 1998: 249; Heine – Kuteva 400 esetet tárgyal *World lexicon of grammaticalization* c. könyvükben, 2002). Ez véleményünk szerint lényeges szempont akkor, ha egy nyelvváltozás önállósága mellett érvelünk, hiszen csak egy rendszeresen visszatérő változás tartható külön típusnak.

b) Végighaladás a cline-on (vs. a folyamatosság hiánya): nem tudunk olyan degrammatikalizációs esetről, amelynek során egy elem végighaladt volna a grammatikalizációs cline-on, míg a grammatikalizáció esetében legalább százas nagyságrendben említhetők ilyen példák. A degrammatikalizáció esetében rendszerint a nyelvi egység egyetlen lépésnyit halad a cline-on jobbról balra (ezt maga Norde is hangsúlyozza, l. 2009: 8). Innen nézve az egyes degrammatikalizáció meglehetősen specifikus, és jellemzően nem a grammatikalizáció ellentétéként nyilvánul meg.

c) Alternatív magyarázatok: Norde elemzései önmagukban még nem számolnak fel más lehetséges magyarázatokat egyazon jelenségre nézve. A degrammatikalizációs eseteket illetően általában alternatív magyarázatok is lehetségesek. A korábban említett határozó(szó)i elem > ige változásra látszólag jó példának tűnik a magyar *fel*, *el*, *vissza*, hiszen önállóan is megjelenhetnek, pl. *Fel(felé) a hegyre! Vissza az útra! Fel a fejfel! Le(felé) a ruhákkal!* Semmi nem zárja ki azonban, hogy ellipsziszről, illetve alkalmi használatról beszéljünk az esetükben, hiszen ezeket a határozószókat nem tudjuk más kontextusokban önállóan igeként használni (l. Dér 2008a: 139).

d) Retrakció [retraction]: a Haspelmath elnevezte retrakció (2004: 33–4) a grammatikalizációban megfigyelhető expanzióból kiindulva érthető meg: miután grammatikalizáció révén új jelentések vagy szerkezetek fejlődtek ki (pl. A1, A2, A3, A4), ezek régebbi (A1) és újabb, vagyis grammatikázatabb (A2, A3, A4) változatai megmaradhatnak, de el is tűnhetnek a nyelvhasználatból. A retrakció azt a jelenséget fedi, amikor nem a régebbi, hanem az újabb változat(ok) tűn(ne)k el, és ettől az a benyomása támadhat a szemlélőnek, mintha degrammatikalizáció történt volna, és egy kevésbé grammatikus egység használata erősödik meg. Haspelmath egyértelműen retrakciónak tartja például az angol *man* és *dare* funkcióváltozását (uo.). Norde könyvében számol a retrakció lehetőségével, ezért is vezeti be azt a degrammatikalizációs kritériumot, hogy a folyamat eredményeképpen új gramnek kell keletkeznie (Norde 2009: 9, 121). Ez az újszerűség azt jelenti, hogy a degrammatikalizációval keletkezett elemnek új funkciót kell felmutatnia, például A4 esetében nem a korábbiak (A1, A2, A3) valamelyikét. A konkrét elemzéseknél azonban a retrakciós teszt nem vagy nem egyértelműen érvényesül. A bolgár *nešto* esetében a feltételezett jelentésváltozás a következő volt: 'dolog' > 'valami (határozatlan névmás)' > 'dolog' (a két utóbbi jelentés a mai bolgárban együtt él, morfoszintaktikai viselkedésük viszont különbségeket mutat). Szemantikailag az elemzés nem meggyőző, mert szemmel láthatóan ugyanaz a főnévi jelentés jelent meg újra, mint ami korábban is létezett (Norde 2009: 143–5). Analóg példaként említhető a magyar *micsoda* elem, amely kérdő névmásként és főnévként is él a mai nyelvhasználatban, utóbbiként 'meg nem nevezendő dolgo'-t jelent, illetve bizonyos kontextusokban (de birtokos személyjellel ellátva főként) 'férfi nemi szerv'-et. Ez azonban teljesen szokványos jelenség a névmásoknál, nehéz a főnévi és a főnevet helyettesítő névmási funkciók pontos szétválasztása, így kérdéses, hogy különösen egy határozatlan névmás eseté-

ben, mint *nešto*, hol a határ kettő között.³ Véleményünk szerint tehát ezek nem egyértelműen degrammatikalizációs esetek.

4. A grammatikalizációban közrejátszó mechanizmusok és egymáshoz való viszonyuk

A grammatikalizációval kapcsolatban a legáltalánosabban két mechanizmust szokás megemlíteni: a szemantikai „gyengülést” vagy „kifakulást”, vagyis a lexikális jelentés fokozatos eltűnését, valamint a formai módosulásokat, amelyek körébe jellemzően az újraelmezést és a fonológiai redukciót szokás sorolni (természetesen számos módon lehet értelmezni a „formai módosulások”-at, akár csak a „szerkezeti változások”-at, ehhez részletesen l. Dér 2008b: 31–42).

4.1. Fonológiai redukció

Elsőként a fonológiai redukció (Lehmann 2002: 112–3; Heine–Reh 1984: 21; Hopper–Traugott 2003: 72, 127, 154, 222) grammatikalizációban betöltött szerepét érdemes tüzetesebben megvizsgálni. A fonológiai redukció jelentheti a hangsúlytalanná válást és a szótagszám csökkenését, vagyis a formák rövidülését, amelyet alkalmanként fúzió is kísérhet, ekkor az adott egység szerkezete másik tagjával összeolvad. Önmagában az elnagyoitabb artikuláció még nem jelenti fonológiai redukció meglétét. A grammatikalizációs szakirodalomban tipikusan a már megrövidült formák esetében szokás fonológiai redukcióról beszélni, s most mi is ebben az értelemben használjuk a fogalmat.

A kérdés az, hogy vajon minden grammatikalizációnak részét képezi-e ilyen redukció. A korábban hivatkozott Robert és Roussou könyvében leszögezi, hogy az általuk vizsgált 18-ból 13 esetben megfigyelhető volt ez a mechanizmus, s hangsúlyozták, hogy a szokásosan jelentkező fonológiai változásokhoz képest a grammatikalizációban jelentkező redukció radikálisabb (Roberts–Roussou 2003: 224–5, részletes indoklását is l. ugyanott). Robertsék az angol mellett elsősorban az újlatin nyelvekből, valamint a görögből hoztak grammatikalizációs példákat, a legkülönbözőbb funkciójú grammatikai egységek közül (modálisok, névelők, jövő időt visszaadó formák stb.). Amennyire látható, ezek a változások évszázadokkal ezelőtt megindultak, és az új funkciók kialakultak. A legújabb grammatikalizációs folyamatok esetében a fonológiai redukció megjelenése korántsem mindig szembetűnő, aminek jellemző oka az lehet, hogy az adott változás még nem ért el abba a fázisba (és/vagy nem is fog), hogy a fonológiai redukció bekövetkezzen, hiszen az inkább a grammatikalizációs változások későbbi szakaszaiban jelentkezik. A viszonszóok az affixumokkal ellentétben számos esetben egyáltalán nem veszítenek fonológiai állományukból. Azt viszont semmi nem garantálja, hogy a folyamat a viszonszóit pontról tovább is halad majd, így az ilyen grammatikalizációs folyamatok esetében nem beszélhetünk redukcióról. Robertsék számai tehát önmagukban nem bizonyító erejűek.

Jól mutatja ezt az is, ha egyetlen nyelv esetében nézzük meg a jelenkorit lezajlott grammatikalizációs folyamatok jellegét. A magyarban szembetűnő jelenség, hogy a toldalékmorfémák az ómagyar korról bezárólag kialakultak (vannak évszázadok óta átmeneti státusú elemek, például a *-fajta*, *-féle*, *-szerű*, amelyeket a szakirodalom egy része képzőszerű utótagoknak hív, mások képzőnek tartják). Rövidülés a középmagyar kort követően

³ A *nešto*-hoz hasonló eset a magyar *valami* határozatlan névmásé, például: *valami időm még van* ’nem tudom, pontosan mennyi időm van’; az ÉKsz. szerint a névmás itt ’kevés, vmennyi’ lexikális jelentésben áll.

alig volt jellemző a grammatikalizálódó elemekre, az olyan viszonzyszók is, amelyek korábban redukálódtak (például az igekötők legkorábbi rétege: *belé* > *bel*, *be*, *felé* > *fel*, *megé* > *meg*, *elé* > *el*, *kí* > *ki*, *lé* > *le*), a későbbi időszakokban már nem rövidültek. Nehéz magyarázatot adni arra, hogy a magyar nyelv esetében miért csak a korai nyelvtörténeti korszakokban volt gyakori a fonológiai redukció. Tény, hogy a nagy hangváltozási tendenciák a kései őś- és a korai ősmagyar korszakban voltak aktívak, de a fonológiai redukcióhoz más korszakokban is adóttak az olyan általános feltételek, mint a nagy példány-gyakoriság, hiszen a grammatikalizálódó elemek egyik fő vonása éppen extrém gyakoriságuk (Bybee 2003: 602 és kk.).

Említettük, hogy a rövidülés jellemzően a grammatikalizáció előrehaladottabb fázisaira jellemző. A magyar toldalék-morfémák kialakulása mellett jó példa erre az angol jövő idejű alak kifejlődése: Hopper és Traugott szerint (2003: 3) a *be going to* > *gonna* esetében csak az újraelemzés után következett a redukció. Mások úgy vélik, hogy a fonológiai redukció fel is vezetheti vagy követheti is a grammatikalizációt (Heine–Reh 1984: 17; Lightfoot 1991: 171, idézi Hopper–Traugott 2003: 124). Egy hosszú változási folyamat során megjelenő fonológiai redukció tehát nem szükségszerűen van összefüggésben a közben lezajló grammatikalizációval, ez csak akkor jelenthető ki, ha kimutatható, hogy az elem jelentése grammatikai(bb)á vált és **eközben** zajlott a fonológiai redukció is. Izgalmas eset e szempontból a magyar *azt hiszem* ~ *asziszem* ~ *asszem* hármas, illetve az előbbi elem paradigmájába tartozó többi hasonló egység is, amelyeket az 1. táblázat összegez:

E/1 jelen	<i>azt hiszem</i> ~	<i>asziszem</i> ~	<i>asszem</i>
E/1 múlt	<i>azt hittem</i> ~	<i>aszíttem</i>	
E/2 jelen	<i>azt hiszed</i> ~	<i>asziszed</i> ~	<i>asszed</i>
E/2 múlt	<i>azt hitted</i> ~	<i>aszított</i>	
E/3 jelen	<i>azt hiszi</i> ~	<i>asziszi</i>	(? <i>asszi</i>)
E/3 múlt	<i>azt hitte</i> ~	<i>aszítte</i>	
T/1 jelen	<i>azt hisszük</i> ~	<i>aszisszük</i> ~	(? <i>asszük</i>)
T/1 múlt	<i>azt hittük</i> ~	<i>aszítettük</i>	
T/2 jelen	<i>azt hiszitek</i> ~	<i>asziszitek</i>	
T/2 múlt	<i>azt hittétek</i> ~	<i>aszítettétek</i>	
T/3 jelen	<i>azt hiszik</i> ~	<i>asziszik</i> ~	(? <i>asszik</i>)
T/3 múlt	<i>azt hitték</i> ~	<i>aszítették</i>	

1. táblázat: Az *azt hiszem* hosszú és rövidebb alakjai a mai magyar nyelvhasználatban

Az *asziszem* és a rövidebb *asszem* az internetes és a mobilkommunikáció megjelenéséig kizárólag beszélt nyelvi alakként létezett, így írott adatai az írott beszélt nyelv jelentkezéséig nem voltak, legfeljebb egyes, az élőbeszédet megjelenítő irodalmi művekben (a Magyar Történeti Korpusz [MTK] első adata az *asziszem*-re 1954-es, az *asszem*-re 1990-es; a továbbiakban az *asziszem*-et és más személyű-számú alakjait nem említem, mert viselkedése és használati köre megegyezik az *asszem*-ével; kivéve, ha az adott esetben csak két alak létezik: egy hosszú és egy rövid).

Veszelszki egy írásában amellet érvel, hogy a legrövidebb alak, az *asszem* – hosszabb formáival ellentétben – diskurzusjelölővé/attitűdjelölővé grammatikalizálódik.

Internetes fórumokat tartalmazó korpuszának elemzése alapján modális és pragmatikai jelentéseket vesz számba (Veszelszki 2010: 261), például episztemikus bizonytalanságot fejez ki az egység az alábbi példamondatban (a Veszelszkitől származó példákat minden esetben VÁ-val jelölöm meg):

(1) *Asszem a jogi terminus nem a fajtalanzkodás, hanem a fajtalanság.* (VÁ)

Emellett beszélői attitűdöt (arcvédelem, bocsánatkérés stb.) is visszaadhat:

(2) *Asszem inkább te értetted félre, amit idéztél.* (VÁ)

A szemléltetett „új” funkciók azonban nem a rövid alak sajátjai, mert hosszabb formái ugyanúgy kifejezhetik, vagyis a fenti példamondatokból a megadott jelentés nem tűnik el, ha az *asszem*-et *azt hiszem*-re cseréljük le.

Veszelszki grammatikalizációs érve alátámasztásához szintaktikai tesztek is elvégzett, ezek eredményei azonban nem meggyőzőek. A főmondatból diskurzusjelölővé „önállósodó” esetek (*bizony, látom > lám* stb.) analógiájára az *asszem* esetében is jó ötlet a *hogy* kötőszó kitehetőségét megvizsgálni, mert az valóban mutatója lehet egy elem grammatikalizációban való előrehaladottságának. Az *asszem* esetében azonban ez a kötőszó mindig kirakható, logikusan csak ott nem, ahol az elem a megnyilatkozás/forduló legvégén jelentkezik:

(3) *Hát akkor meg is van a megoldás, asszem.* (VÁ)

Az *asszem* tehát a mondatban elmozgatható, és amennyiben nem a záró pozíciót foglalja el (vagy utólagosan van odavetve), a *hogy* kötőszó is mindig kitehető utána, tehát főmondatjellege igencsak él:

(4) *Asszem, (hogy) hát akkor meg is van a megoldás.*

(5) *Hát akkor, asszem, (hogy) meg is van a megoldás.*

(6) *Egyik oldalon vannak az Erdélybe a 17. században (asszem) érkezett örmények leszármazottai* (VÁ)

A hosszú forma a (6)-os példában is kitehető, csak a *hogy* kötőszó nem, mivel az elem nem azelőtt a rész előtt áll, amire egyébként vonatkozik. Ami inkább érdekes itt, az az *asszem* mozgékonyasága, tehát a főmondat–mellékmondat sorrend felbomlása, mivel a jelölő a mellékmondat után is kerülhet. Ez azonban megint csak nem az *asszem* kiváltsága, hosszabb változatai ugyancsak képesek rá:

(7) *Hát akkor meg is van a megoldás, azt hiszem.*

(8) *Egyik oldalon vannak az Erdélybe a 17. században (azt hiszem) érkezett örmények leszármazottai*

Az *asszem* tehát nem mozgékonyabb, mint hosszabb megfelelői. A további szintaktikai próbák sem szerencsések (*hiszem azt, úgy hiszem, uo.*), főként mert az *azt hiszem* összes előfordulásával sem cserélhetőek fel, tehát nem bizonyító erejűek; és az *azt hiszem* sem mindig ekvivalens az *úgy hiszem*-mel. Ahol az alternatív formák nem hordoznak eltérő jelentést, működik a csere, a mozgás és a kötőszóval kiegészítés is:

(9) *Hát akkor meg is van a megoldás, azt gondolom.*

(10) *Hát akkor – azt gondolom, (hogy) – meg is van a megoldás.*

(11) *Azt gondolom, (hogy) hát akkor meg is van a megoldás.*

(12) *Hát akkor, úgy vélem, (hogy) meg is van a megoldás.*

(13) *Hát akkor meg is van a megoldás, úgy hiszem.*

A fentiekből egyértelműen kiderül, hogy az *asszem* a leghosszabb formájával, az *azt hiszem*-mel minden esetben felcserélhető. Ez pedig azt mutatja, hogy nem grammatikalizáltabb nála, vagyis a hosszú forma ugyanazokkal a jelentésekkel bír, mint a rövid:

(14) *Asszem/Azt hiszem, ezt megbeszéltük.*

(15) *Asszem/Azt hiszem, beszélnem kell vele.*

Az egyetlen különbség a két forma között az, hogy a hosszú változat az összes műfajban és stílusrétegben megjelenhet, az *asszem* ilyen szempontból kötöttebb, az informálisabb nyelvváltozatokban preferált, azon belül is az (írott) beszélt nyelvben. A grammatikalizáció tehát a hosszú formán (is) hatott, nem (csak) a redukálódotton. A grammatikalizációnak tehát ez esetben nincs köze a fonológiai redukcióhoz abban az értelemben, hogy a legrövidebb forma grammatikalizálódottabb lenne.

A fonológiai redukciót mint a grammatikalizáció szükségszerű alkotórészét az eddig elmondott érvek alapján kizárhatjuk.

4.2. Szétválaszthatatlan folyamatok?

Nem mindig könnyű azonban annak megállapítása, hogy a grammatikalizációs folyamat hogyan kezdődött: szórendi, alaki vagy szemantikai módosulással. A mai magyar nyelvhasználatban több mutató névmás (*így, akkor, azért, ilyen*) is diskurzusjelölői funkcióra tesz (éppen) szert. Az *ilyen* a közvetlenül utána következő elemre/szerkezetre hívja fel a hallgató figyelmét, ezt nevezhetjük összefoglaló néven figyelemirányító funkciónak. Imrényi (2007) szerint az *ilyen* számos attitűdöt kifejezhet, többek között finomítást, idézést vagy csoportozást is.

Az ilyen névmásként vagy különböző mondatrészi szerepű főnevek előtt jelenik meg melléknévi névmásként jelzői szerepben (pl. *ilyen fák*), vagy fokhatározóként alapfokú jelző előtt (pl. *ilyen okos*), vagy főnevet helyettesíthet (*nem helyes az ilyen*). Diskurzusjelölőként azonban a leggyakrabban a fokhatározói szerepű *ilyen*-re jellemző, tehát a melléknévi jelző vagy állítmány, illetve a főnév(i) szerkezet) előtti helyet kedveli, összefoglalóan a jelzői pozíciót (l. Dér 2010: 167, az alábbi három példa forrása a BEA adatbázis volt):

(16) *Budapesten lakunk a nyolcadik kerületbe de szerencsére **ilyen normálisabb** részén – közép fokú melléknévi jelző előtt áll*

(17) *de aztán **ilyen kis** kamaszkorban meg kezdenek megőrizni a gyerekek – alapfokú melléknévi jelző előtt áll*

(18) *hát utána azér vezetem **ilyen Ladát** meg Trabantokat is – főnév előtt áll*

A grammatikalizációs kutatásokból tudjuk, hogy szokásos esetben (tehát ha nem például analógiás hatásra került az adott elem a kérdéses helyre) rendszerint van egy olyan fázis, amelyben a grammatikalizálódó nyelvi egység kétértelmű, tehát a régi és az új szerkezet és jelentés szerint is elemezhető. Kérdéses, hogy az *ilyen* esetében ez melyik szerkezetben jelentkezett az előbbieik közül, tehát melyik volt a diskurzusjelölői szerep forrása. Fokhatározóként csak alapfokú melléknévek előtt funkcionálhat, ráadásul ott már a névmásitól eltérő jelentést hordoz ('nagyon, nagy mértékben'), így nehéz elképzelni, hogy a változás innen indult volna el. Azonban a főnév és a melléknév előtti kiinduló pozíció egyike

nem zárható ki. Szintaktikailag az előbbi valószínűbb, mivel a jelző előtti nem fokhatározói pozíció a névmási funkciójú *ilyen* esetében agrammatikus, hiszen ott nem lehet sem a főlérendelt tag alárendeltje (egy melléknév jelzőként nem bővíthet tovább jelzői funkciójú melléknévi névmással), sem a mellérendeltje. A főnév esetében tehát formai szempontból meg tudjuk magyarázni a névmási elem odakerültét. Nehezebb a helyzet a funkció megadásával, mivel mai használatában a legmeghatározóbb a melléknévi (jelzői) elemmel való kapcsolat, valószínűsíthető, hogy az *ilyen* jelzős szóösszetételek előtt jelent meg (ma is számos ilyen előfordulása van), s így kerülhetett át a melléknévek előtti pozícióba (ahol eredendően nemigen bukkannhatott fel). Ez azonban csak hipotézis. Rendkívül nehéz eldönteni, hogy a formai vagy a szemantikai változások közül melyikkel indult ez a pragmatizációs folyamat, s hogy milyen is volt a tényleges jelentésváltozási út. Miért került jelzős szóösszetételek elé az *ilyen*? Ha utalószóként állt ott (olyanként, amelynek a mellékmondata idővel eltűnt), a változás miért a magas hangrendű formát érintette? Nem biztos tehát, hogy a jelenlegi diskurzusjelölői szerepek az utalószói névmási szerepből nőttek volna ki (ami egyébként tipikus fejlődési út lett volna), ha viszont nem abból, akkor nem világos, hogyan tett szert az *ilyen* mai diskurzusjelölői szerepeire.⁴

Az előbbi elemzéssel a szemantikai és szerkezeti változások viszonyának bonyolultságára, sorrendjük kérdésességére kívántunk példát mutatni a grammatikalizációban.

4.3. Grammatikalizáció = speciális szemantikai változás és kategóriaváltás

A továbbiakban azokat az elképzeléseket próbáljuk megcáfolni, amelyek szerint a grammatikalizáció tisztán strukturális változás, illetve amelyek azt pusztán szemantikai változásnak minősítik, esetleg ezek bizonyos már ismert fajtáival azonosítják.

A grammatikalizáció esetében leggyakrabban annak szemantikai vetülete szokott előtérbe kerülni, amely számos megtévesztő közhelyet eredményezett, melyek gyakran visszaköszöttek az elmúlt évtizedek nyelvtörténeti szakirodalmában. Ezek egyike az, hogy a folyamatra szemantikai „kifakulás” jellemző (részletesebben l. Dér 2008b: 22–3), egy másik pedig, hogy a grammatikalizáció igazából egyfajta absztrahálódás (pl. metaforizáció). Ezekkel az elgondolásokkal a fő probléma az, hogy túlságosan leegyszerűsítenek egy komplex, igen sajátos változást. Ha megvizsgáljuk, hogy mi történik egy nyelvi egység jelentésével annak grammatikalizációja során, a következőket tapasztalhatjuk:

- Az egység fokozatosan veszít referenciális jelentéséből, és ezzel egyidejűleg funkcionális (grammatikai, pragmatikai) jelentésre tesz szert. A kettő tehát – esetenként eltérő mértékű – átfedésben van, tehát nem arról van szó, hogy előbb az elem elveszíti lexikális jelentését, majd grammatikai jelentése alakul ki. Ez azért lényeges, mert a lexikális jelentésükből más elemek is veszíthetnek, de ettől még nem okvetlenül zajlik grammatikalizáció.
- A nyelvi egység a grammatikalizáció során absztaktabb jelentésűvé válik, mégsem pusztán csak absztrahálódik, mivel a grammatikalizáció kimenete mindig a nyelv funkcionális tartománya, de ez nem szükségszerű következménye minden absztrahálódási folyamatnak. Jó példa erre a *nyelv* szó jelentésváltozásainak egyike: ’testrészt’ > ’gondolat kifejezésre és társadalmi érintkezésre kialakult jelrendszer’.

⁴ Az *ilyen* hezitációként való azonosítását kizárhatjuk, mivel az alapján ugyancsak nem magyarázható meg a fenti funkciófejlődés, mint ahogy az elem szisztematikus megjelenése főnevek és melléknévek előtt sem (vö. Dér 2010). Természetesen megjelenhet hezitációban, ahogyan számos más elem is, de az előbbi esetek nem ezt példázták.

- A grammatikalizációbeli szemantikai változás különbözik a kétirányú szemantikai újraelemzéstől (vö. Eckardt 2006), mert
  - a szerkezeti újraelemzés fogalma nélkül is leírható (l. lentebb);
  - nem kétirányú, mint a szemantikai újraelemzés;
  - mindenképpen graduális folyamat;
  - megelőzheti a grammatikalizációbeli strukturális változás(oka)t, míg a szemantikai újraelemzés mindig követi azokat.

A grammatikalizáció ugyanakkor szerkezeti oldalról nézve is különleges, mivel speciális kategóriaváltás jellemző rá, a benne lezajló szerkezeti módosulás ugyanis:

- graduális, akárcsak a szemantikai vetülete;
- egyirányú, akárcsak a szemantikai vetülete;
- nem azonos a szófajváltással, mivel nemcsak szavakat és szófaji kategóriákat érint, hanem bármely szinten megtalálható nyelvi egységet.

A grammatikalizációban végbemenő strukturális változást a formalista oldalról leggyakrabban a szerkezeti újraelemzéssel szokták leírni. Campbell szerint a szerkezeti újraelemzés „egy grammatikai konstrukció mögöttes struktúráját változtatja meg, de a felszíni megjelenését nem” (2001: 141). Ám ez a mögöttes struktúra „magában foglalja (1) az összetevős szerkezetet, (2) a hierarchikus struktúrát, (3) a grammatikai kategóriákat, (4) a grammatikai viszonyokat, (5) a kohéziót”, a felszíni megjelenés pedig „a (1) morfológiai jelölést (e.g. eset, egyeztetés, nyelvtani nem) és (2) a szórendet” (uo.). Láthatóan bármi történik a nyelvi egység struktúrájában, annak köze kell legyen az újraelemzéshez. Ahogy Traugott és Trousdale is írja (2010: 33), „mindenfajta strukturális változás újraelemzést foglal magában. Miután a diakrón grammatikalizáció strukturális változást foglal magában, az újraelemzés szükségszerűen a része.” Nem mindenki gondolja azonban így. Haspelmath (1998: 327) például ennek az ellenkezőjét hangsúlyozza: a grammatikalizáció és az újraelemzés két átfedésmentes osztály, tehát mindaz, ami igaz az egyikre, nem áll a másakra. Campbell vitatja ezt (2001: 145), felröva Haspelmathnak, hogy az általa feltételezett vonások egyike sem igaz az újraelemzés szokványos meghatározásai esetében, és e ponton Harris és Campbell híres könyvére (*Historical syntax in cross-linguistic perspective*, 1995) hivatkozik. Ebből az következik, hogy Campbell szerint az újraelemzés többek között nem kétirányú, nem ugrásszerű folyamat, és a bemeneti szerkezet nem kétértelmű (Haspelmath ugyanis ezek ellenkezőjét állítja), vagyis „nem kell, hogy az újraelemzések implementációi ugrásszerűek legyenek, inkább graduálisak, épp úgy, ahogyan azt Haspelmath a grammatikalizáció esetében képzel” (Campbell 2001: 147). Campbellnek azonban nincs igaza, mint McDaniels is rávilágít, mivel „[az] újraelemzés csak azért graduális itt, mert Campbell összegyűrja az újraelemzést az extenzióval, mely ellentétes Harris és Campbell (1995) fő tézisével, mely szerint ezek különböző mechanizmusok” (2003: 82). Ráadásul Harris és Campbellnél explicite megjelenik, hogy „az újraelemzés maga diszkrét folyamat, noha az aktualizációs folyamat, amelynek során kapcsolatba kerül a grammatikával, graduálisabb.”

A kérdés ezek után úgy tehető fel, hogy ha az újraelemzés ugrásszerű, ki kell-e zárunk a grammatikalizáció leírásából? Két út kínálkozik: az újraelemzést megtartjuk mint a grammatikalizáció egyik részfolyamatát, ahogyan az eddigi szakirodalom egy jelentős része is (l. fentebb), az ugrásszerű változás problémájával viszont nem foglalkozunk, és azzal sem, hogy bizonyos grammatikalizációs esetek megmagyarázhatóak az újraelemzés nélkül is (l. Haspelmath 1998). A másik lehetőség, hogy olyan változást keresünk, amely minden

egy grammatikalizációs folyamatban jelen van, ez pedig a kategóriaváltás. Denison (2010) szerint ahogyan a nem viszonyoszó főkategóriák (pl. főnév > melléknév, pl. angol *fun, key, rubbish*) közti kategóriaváltás esetében, úgy a grammatikalizáció során sem okvetlenül zajlik strukturális változás, pl. melléknév > determináns, pl. angol *certain, various, several*. Mint írja, „a nyelv szintaxisközpontú modelljében (...) csaknem minden, ami elmondható a nyelvről, valamilyen módon ‘strukturális’ lesz” (Denison 2010: 216). Épp ezt kiküszöbölendő célszerű megkülönböztetni az összetevős szerkezetet vagy a hierarchikus struktúrát érintő változásokat azoktól, amelyek (csak) kategóriát érintenek (uo.).

Az újraelemzés jelenlegi használati módjaiban éppen olyan kiüresedett, pusztá címke, mint a grammatikalizáció, amikor utóbbit a legtágabb értelmében használják, hiszen épp a változás lefolyásának mikéntjéről nem ad számot, illetve különböző és szétválasztandó folyamatokat egyszerre akar megragadni. Emellett az újraelemzés nem szükségszerűen invariáns része a grammatikalizációs folyamatoknak, mint ahogyan a fonológiai redukció sem.

Jelen megközelítésben a grammatikalizációt két sajátos, invariáns, vagyis minden grammatikalizációban meglévő mechanizmus kombinációjaként szemléljük:

grammatikalizáció = speciális szemantikai változás + kategóriaváltás

E felfogás előnye, hogy kizárja a grammatikalizáció tisztán szerkezeti vagy szemantikai változásként történő értelmezéseit, akárcsak a „független változások kombinációja avagy eredője” elgondolásokat. Továbbá a pragmatikalizációt is könnyen és egyértelműen beemeltethetjük véka alá azonban azt a problémát, amelyet ez az elgondolás sem tud egyelőre megoldani, tudniillik felelni a kérdésre, hogy az előbbi két mechanizmus sorrendje állandó-e vagy sem, és ha nem, ennek milyen hatása van a grammatikalizációelméletre és -leírásra nézve.

HIVATKOZÁSOK

- BEA = Magyar Spontán Beszéd Adatbázis. <http://www.nytud.hu/adatb/bea/index.html>
- Brinton, Laurel J. – Traugott, Elizabeth Closs 2005: *Lexicalization and language change*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Bybee, Joan 2003: Mechanisms of Change in Grammaticization: The Role of Frequency, in Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. eds: *The Handbook of Historical Linguistics*, Malden – Oxford – Melbourne – Berlin, Blackwell, 602–23.
- Campbell, Lyle. 2001: What’s wrong with grammaticalization? *Language Sciences* **23**, 113–61.
- Denison, David 2010: Category change in English with and without structural change, in Traugott, Elizabeth Closs – Trousdale, Graeme eds: *Gradience, gradualness and grammaticalization*, Philadelphia – Amsterdam, John Benjamins, 105–28.
- Dér Csilla Ilona 2008a: Önálló nyelvváltozás-e a degrammatikalizáció? in Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária szerk.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 121–60.
- Dér Csilla Ilona 2008b: *Grammatikalizáció*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 158.
- Der Csilla Ilona 2010: „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben, *Beszédkutatás* 2010, 159–70.

- Eckardt, Regine 2006: *Meaning change in grammaticalization. An inquiry into semantic reanalysis*, Oxford, Oxford University Press.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*, 2., átdolgozott kiadás. Főszerk.: Pusztai Ferenc, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003.
- Harris, Alice–Lyle Campbell 1995: *Historical syntax in cross-linguistic perspective*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Haspelmath, Martin 1998: Does grammaticalization reanalysis? *Studies in Language* 22/2, 315–51.
- Haspelmath, Martin 1999: Why is grammaticalization irreversible? *Linguistics* 37/6: 1043–68.
- Haspelmath, Martin 2004: On directionality in language change with particular reference to grammaticalization, in Fischer, Olga–Norde, Muriel–Perridon, Harry eds: *Up and down the cline: The nature of grammaticalization*, Philadelphia–Amsterdam, John Benjamins, 17–44.
- Heine, Bernd–Kuteva, Tania 2002: *World lexicon of grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Heine, Bernd–Reh, Mechthild 1984: *Grammaticalization and reanalysis in African languages*, Hamburg, Helmut Buske.
- Hopper, Paul J.–Traugott, Elisabeth C. 2003: *Grammaticalization*, Second Edition, Cambridge, Cambridge University Press.
- Imrényi András 2007: Az Ez egy ilyen X konstrukció funkciója a mai magyar nyelvben, Kézirat.
- Kuryłowicz, Jerzy 1965: The evolution of grammatical categories. *Diogenes* 51, 55–71.
- Lightfoot, David 1991: *How to set parameters: Arguments from language change*, Cambridge MA, MIT Press.
- Lehmann, Christian 2002: *Thoughts on grammaticalization*, Second, revised edition, Erfurt, Christian Lehmann.
- Lindström, Therese 2005: *The History of the concept grammaticalisation*, PhD Thesis, University of Sheffield.
- McDaniels, Todd 2003: What's wrong with reanalysis? *Toronto Working Papers in Linguistics* 21, 81–8.
- MTK = *Magyar Történeti Korpusz*. <http://www.nytud.hu/hhc/>
- Newmeyer, Frederick J. 2001: Deconstructing grammaticalization. *Language Sciences* 23, 187–229.
- Norde, Muriel 2009: *Grammaticalization*, Oxford, Oxford University Press.
- Roberts, Ian–Roussou, Anna 2003: *Syntactic change: A minimalist approach to grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Traugott, Elisabeth C. 2001: *Legitimate counterexamples to unidirectionality*, Paper presented at Freiburg University, October 17th 2001.
<http://www.stanford.edu/~traugott/papers/Freiburg.Unidirect.pdf>
- Traugott, Elisabeth Closs–Trousedale, Graeme 2010: Gradience, gradualness and grammaticalization. How do they intersect? in Traugott, Elisabeth Closs–Trousedale, Graeme eds: *Gradience, gradualness and grammaticalization*, Amsterdam–Philadelphia, John Benjamins, 19–44.
- Veszelszki Ágnes 2010: Grammatikalizáció, különös tekintettel az *asszem*-re, in Bárdosi Vilmos szerk.: *Világkép a nyelvben és a nyelvhasználatban*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 249–65.

IDÉZŐ SZERKEZETBŐL KELETKEZETT DISKURZUSJELÖLŐK – ÉS KÖVETŐIK

DÖMÖTÖR ADRIENNE

1. Bevezetés

Dolgozatomban négy olyan diskurzusjelölőt vizsgálok, amelyek vagy mai funkcióikban vagy történetük bizonyos szakaszában párhuzamba állíthatók egymással. Ez a négy elem – a tárgyalás sorrendjében – a következő: a *mondván*, az *úgymond*, a *hogy úgy mondjam* és az *idézőjelben mondom*. A korábbiakban külön-külön már mind a négy diskurzusjelölővel foglalkoztam (a felsorolás sorrendjében haladva l. pl. Dömötör 2012; 2008a; 2008b; 2009). Az elemek együttes áttekintése azonban új célokat és lehetőségeket teremt. Egyrészt a funkciók vonatkozásában – a kifejezetten részletekbe menő, alapozó jellegű vizsgálatok nyomán – mód nyílik az összefoglalásra, a leglényegesebb momentumok kiemelésére. Másrészt megmutathatók mind a funkciók, mind a lezajlott grammatikalizációs folyamatok hasonlóságai és eltérései, egyúttal pontosíthatóvá válnak előzőleg tett – ám az együttes elemzés során módosítandónak ítélt – korábbi megállapítások is. Harmadrészt pedig az előző vizsgálatok óta eltelt időszakból új adatokat gyűjtve naprakész nyelvhasználati megfigyelésekre lehet hivatkozni. Ugyanakkor a jelen dolgozat némely megállapítása túl somfásnak tűnhet. Az egyes folyamatok részletesebb magyarázata és statisztikai bemutatása a fentebb hivatkozott tanulmányokban található meg, ahogyan a nyelvhasználat itt nem tárgyalt számos vonatkozását is ezek tartalmazzák.

1.1. Kiinduló feltételezések, kérdések

A négy diskurzusjelölő elem vizsgálata mindenekelőtt keletkezésük mikéntjére kérdezett rá, ezzel együtt pedig arra, történetük mely korszakában milyen funkcióik, illetve a funkciók között milyen összefüggések állapíthatók meg. Az egyenes idézés történetére vonatkozó korábbi vizsgálataim alapján (l. Dömötör 1988; 2001/2002) adotttnak vehettem, hogy a *mondván* és az *úgymond* grammatikalizációs életrajzzal rendelkezik. Úgy véltem továbbá, hogy a *hogy úgy mondjam*-nak valószínűsíthetően, az *idézőjelben mondom*-nak bizonyosan nincsen ilyesfajta előtörténete. Korábbi megfigyeléseim alapján azt is feltételeztem, hogy az elemeknek – legalábbis használatuk messze meghatározó többségében – meg lehet ragadni a funkcióit, s ezek a funkciók lényegesen túlmutatnak azon, semmint hogy a grammatika–pragmatika felől közelítve éppúgy töltelékelemeknek lehessen minősíteni őket, ahogyan bizonyos használatukkal kapcsolatban a fonetikai megfigyelések mutatják. (Ez utóbbi feltevésben más vélemények is megtámogattak, l. pl. Soares da Silva 2006: 2203; Dér 2010: 159.)

Léven pragmatikai jelölőkről szó, az elméleti szintű kérdések sorában egyfelől felmerült a pragmatikalizáció grammatikalizációként való meghatározásának problémája (vö. Traugott 1997: 5; Auer–Günther 2003: 22–5; Soares da Silva 2006: 2201; Dér 2008: 110–7 stb.). Másfelől – legalábbis a szakirodalomban megfogalmazott bizonyos vélemények felől tekintve – az is kérdésként adódott, hogy vajon a négy vizsgált elem minden kétséget kizáróan beilleszkedik-e abba a kategóriába, amelyet a többé-kevésbé elfogadottnak tekinthető

szakmai vélemények alapján diskurzusjelölőként szokás számon tartani. A diskurzusjelölők kutatásának kezdeti korszakából származó, de ma is érvényes megfogalmazást idézve: „Alapszinten a diskurzusjelölő fogalma relatíve egyértelmű: olyan lexikai jelölő, amely a diskurzus részei közötti viszony jelzésére szolgál. Azonban mielőtt mélyebbre tekintünk, elfogadhatatlan bizonytalanságokat találunk” (Fraser 1988: 23). Az általam vizsgált elemek esetében vitára adhat okot, hogy a szerepek többsége túlmutat az éppen folyó diskurzus részeinek összekapcsolásán. Nincs továbbá konszenzus abban, hogy a több szóból álló (így értelemszerűen partikulának nem tekinthető) elemek beilleszthetők-e a diskurzusjelölők körébe. Ezúttal nem részletezem ezeket a felvetéseket; a fentebb idézett munkákban azonban több helyen is kitértem rájuk.

1.2. A vizsgálati anyag

Vizsgálataimat széleskörű korpusz alapú gyűjtések előzték meg mind a nyelvtörténeti (legelsősorban is a 15–16. századi), mind a kortárs nyelvhasználati vonatkozásokat illetően. Nem előzetesen megfigyelt funkciókhoz kerestem példákat, hanem a kigyűjtött – elemenként több száz tételből álló – adatsor alapján próbáltam felállítani a kategóriákat.

A történeti adatok a következő forrásokból származnak:

- 15–16. századi műveket tartalmazó szövegkiadások;
- a Magyar nagyszótár adatbázisa, a Magyar Történeti Korpusz (Nsz.): <http://nytud.hu/hhc3> és kiegészítő szövegtára (NszKieg.);
- a most készülő Történeti Magánéleti Korpusz (TMK.);¹
- Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK.): <http://www.mek.oszk.hu>

A legutóbbi évtizedek adatai a következő forrásokból származnak:

- Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSz.): <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- Google kereső (G.): <http://www.google.com>
- a Magyar nagyszótár adatbázisa és kiegészítő szövegtára.

2. Idéző szerkezetből keletkezett diskurzusjelölők²

Az e pont alatt tárgyalt két diskurzusjelölőt az kapcsolja össze, hogy egyaránt grammatikalizációval keletkeztek, s történetük korábbi szakaszában bizonyos párhuzam is mutatkozik. Életrajzuk egésze és mai funkciójuk ugyanakkor markánsan különbözik egymástól.

2.1. A *mondván*

Az ómagyar kortól kezdve megfigyelhető, hogy a *mondván* igenév idézhet önállóan vagy kettős idéző kifejezés egyik elemeként (azaz egy olyan szót, rendszerint igét követve,

¹ OTKA 81189 sz. projektum.

² A dolgozatban az *idéző szerkezet* kifejezés az egyenes idézés tagmondategyüttesére vonatkozik. Ennek legfontosabb jellemzője, hogy az idéző főmondat az idézetet úgy építi be a folyó szövegbe, hogy meghagyja tartalmi és szerkezeti önállóságát. Két különböző szövegsík találkozásáról van tehát szó: az idézet megszakítja a közlésfolyamatot, nem igazodik az aktuális közlő viszonyaihoz, a narrátor az idézet tartamára megszűnik *én*-nek lenni. (Vö. és l. bővebben: Dömötör 1988: 285–7; uő: 2001/2002: 337–9 / 56–7.)

amely szintén magában foglalja a megnyilatkozás jelentésmozzanatát). Önálló idéző kifejezés például: *femmyt az menyőy etekben lyctarjomban neky nem ada monduan. Nem veez te az en etkemben, mert tulajdonos vagy* (PéldK. 33); kettős idéző kifejezés: *Es ew nagy fel zowaal ezth kyaltha mondwaan Mynden ember meg halgaffa Es zaygasat meg allaffaa* (ÉrsK. 483). Önálló idéző kifejezésként a *mondván* az ómagyar kortól kezdve egyik kor-szakban sem mutatkozik kifejezetten gyakorinak, ugyanakkor a nyelvtörténet során mind-végig fennmarad. A grammatikalizációs folyamatok forrásául nem elsősorban ez a stabil és időtálló szerkezet szolgál, hanem a **kettős idéző kifejezés**beli előfordulások. (Az idéző kifejezések együtteséről l. Károly 1995: 827 és kk.; Lord 1993: 176–202; vö. továbbá: Wu 2004: 90–1, idézi: Yeung 2006: 3 stb.)

A kettős idéző kifejezések létrejötte az „**idéző erő**” **biztosításával** függött össze: a főmondatnak alkalmasnak kellett lennie arra, hogy egyenes idézetet vehessen maga mellé. A nyelvtörténet folyamán hosszú időn keresztül a *mond* állítmány nyújtotta az ehhez szükséges tranzitivitást. Amikor egyéb közlésigék képezték az állítmányt, mellettük is szükség-snek mutatkozott a *mond* valamely formájának kitétele (*mondván, úgymond, és mond*). A *mondván* így igen gyakori az ómagyar kori szövegekben. Ha a Bibliában való sűrű előfor-dulásait, illetve azok eredetét tekintjük, láthatjuk, hogy az idézési típus a Vulgata idéző szerkezetét követi (ige + *dicens* igenév), amely viszont a héber megfelelő tükörfordítása (ige + *lémor* igenév).

Azzal párhuzamban, hogy az egyéb közlésigék egyre inkább magukban is megjelen-hettek egyenes idézet mellett (azaz szert tettek „idéző erőre”; néhány ige már az ómagyar-ban is, sokuk pedig a középmagyarban), a szerkezetekben továbbra is gyakran ott álló *mondván* korábbi szerepe elhalványult, és másik funkció lépett az előző helyébe: az **idézet-jelölés**. Az egyenes idézet előtti pozícióban álló igenév jelezte – hasonlóan ahhoz, aho-gyan majd a későbbiekben az egyre következetesebbé váló írásjelhasználat teszi a kettősponttal / idézőjellel / gondolatjellel –, hogy a következő szóval kezdődően a folyó szöveg síkját az idézet szövegsíkja váltja fel (a példa 1726-ból való): *a midön valami uton járot jó köntösben látnak, szépen el kéri tőlle, mondván. ad ide azt a mentét* (MEK.). Ez a grammatikalizációs folyamat már az ómagyar korban megindult, amit például az olyan adatok is mutatnak, amelyekben a *mondván* a *mond* mellett is megjelenik (tehát teljesen bizonyosan nem az „idéző erő” érdekében van kitéve): *Esmeg vgy monda ez frater monduan · en oly eneklest hallottam* (DomK. 248).

A középmagyarban a további grammatikalizációs folyamat szempontjából egy másik nagyon fontos változás is megfigyelhető az igenévvel kapcsolatban: **átterjed a függő idé-zésekre**. A függő idézésben az idéző főmondat és az idézet – egy összetett mondat tagmon-dataiként – azonos szövegsíkban vannak. Így itt nyilvánvalóan nem érvényesülhet az idézetjelölés funkciója, amely éppen a síkváltást hivatott jelölni. A két tagmondat határán álló elem – amely az idézés szempontjából funkcióját veszítette, s szerepe körvonalazatlan-ná vált – **újraelemződik**. A főmondat vége helyett a mellékmondat kezdetéhez szegmentá-lódva a **magyarázat, okadás kötőelemeként** kap új értelmezést. Ennek alapja, hogy a *mondván*-tól balra álló főige és a tőle jobbra álló idézet egymással való kapcsolata kiemel-kedően gyakran a 'cselekvés és indoklása' jelentéviszonyt rejt. (A *mondván* tehát termé-szetesen nem létrehozza, csak jelöli a viszonyt.) A szekvencia újraelemzés utáni interpretációja: a szövegalkotó az ágens cselekvéséhez a *mondván* (*hogy*) bevezetés után az illető saját magyarázatát is hozzáfűzi, felidézve / a szájába adva a cselekvéssel (közel) egy időben elhangzott / elhangozhatott szavait.

A jelenség már a középmagyartól kezdve megfigyelhető, markánsan azonban a 20. század második felétől jellemző, amikor az igenév a megjelenéseinek döntő többségében ebben a funkcióban áll (a 21. század fordulójának tájékán már csaknem 70%-ban). Állhat a *hog*y kötőszó mellett is és önállóan is, gyakran nélkülözve a követő vesszőt (beszédbeli szünetet): *tiltakoztak a lefoglalások ellen, mondván, hogy a dokumentumok, adatbázisok nélkül nem tudnak érdemi munkát végezni* (MNSz.); *Benzinfelárat kért egy drogfutár, mondván többet kell tankolnia* (G.).

A kötőelem szereplésének fő terepe tehát elsősorban a függő idézettel együtt járó megokolás. Az idézet és okadás együttesének ugyanakkor különböző fokozatai figyelhetők meg, leegyszerűsítve a következő skála mentén: a főige mondást jelöl (*esküdözött, mondván*) > a főige kognitív működést jelöl (*akarta, mondván*) > a főige valamely cselekvést jelöl (*tette, mondván*) > a főige nem cselekvést jelöl (*történik, mondván*). Ez az utolsó fokozat, amely már elszakad az idézésről, ritka, például: *mi lenne, ha egyáltalán nem lenne tiltó szabály – mondván, úgysem kapnak a képviselők semmi értékeset* (MNSz.). A határese-tek sávja széles, annál is inkább, mivel a *Bevágtam az ajtót, mondván..., Legyintett, mondván...* típusú szerkezetek egyaránt értelmezhetők idézettel együtt megvalósuló, illetve idézet nélküli okadásként is. Ez azzal függ össze, hogy az idézetek a kortárs és a megelőző évtizedek nyelvhasználatában teljesen szokásosak olyan főmondatokkal is, amelyek a mon-
dásigét nem, pusztán az érintkező cselekvés igéjét adják meg (igaz, ez elsősorban az egye-
nes idézetekre vonatkozik, de a szerkesztésmód a függő idézésekre is kihat).

A kötőszóvá (mondatbevezetővé) válás folyamata még nem zárult le. Ezt több té-
nyező is mutatja. Egyrészt az idézettől elszakadt puszta okadó tagmondat még igen ritka.
Másképp az elem után – a kötőszók karakterisztikájával ellentétben – gyakori a szünettartás
(vessző / kettőspont); valószínűleg gyakoribb, mint a szünet nem tartás. Harmadrészt nem
forrt egy elemmé a rendszeresen mellette álló *hog*y-gyal, ahogyan a *merthogy, mivelhogy*
esetében történt (bár vö. *tudniillik hog*y). Ennek ellenére a grammatikalizációs változás
máris beilleszkedik abba a számos nyelvben megfigyelt elmozdulási sorba, amelyben a
mondásigékből kötőszók keletkeznek. (Vö. Lord 1993: 176–202; Dixon 1995; Heine –
Kuteva 2004: 269; Yeung 2006; Chappell 2008; Straughn 2008. stb.)

2.2. Az *úgymond*

Az *úgymond* (~ *úgy mond*; az egybe- és különírás sok századon keresztül változó) az ómagyar kortól kezdve szintén idézhet önállóan vagy kettős idéző kifejezés egyik eleme-
ként, akárcsak a *mondván*. Önálló idéző kifejezés például: *Ezeket latuan az priorissa vgý
mond vala ez zent zvznek · te ezeket nem jol tezed* (MargL. 39); kettős idéző kifejezés: *Ith
zol a lelȝc a testnec es vgmond O Ňaual'assagos test* (NádK. 314). Önálló idéző kifejezés-
ként – mint utalószó és ige együttese – gyakori az ómagyar korban, s egészen a 19. száza-
dig használatos (illetve azután is, ám a 20. században már az archaizálás eszközeként). A
grammatikalizációs folyamatok forrása ebben az esetben sem ez az időtálló szerkezet, ha-
nem a **kettős idéző kifejezés**beli előfordulások.

Kettős idéző kifejezésben – főként, ha gyakoriságát a *mondván*-éhoz viszonyítjuk – az ómagyar korban ritkán szerepel, a középmagyar kor elejétől viszont már sűrűn találkozni vele, elsősorban **idézetjelölő**ként grammatikalizálódva. (Az *úgymond* diskurzusjelölővé válására hathatott a *mondván* története, amely e szerepében nagyobb múltra: jelentős óma-
gyar kori történetre tekint vissza.) Jelölővé fakulásának formai mutatója, hogy jellemzően – bár nem kizárólagosan – kimozdul főmondati környezetéből, és az idézetbe ékelődik, még-

pedig annak megkezdéséhez a lehető legközelebbi pozícióba: *melyre felelt: megh akartam úgy mond: ennek előtte adni* (TMK., Bosz2. 63).

Az *úgymond* és a *mondván* története tehát találkozik az idézetjelölés szerepében. Ehhez hasonlóan számos más nyelvben is megfigyelhető, hogy az idéző mondatból induló grammatikálizálódás végeredményeként idéző / idézetjelölő szó lesz az ige–alany–mutató névmás–kötőszó valamely kombinációjából (vö. Harris–Campbell 1995: 171; l. még: 168–72).

Az *úgymond*-nak és a *mondván*-nak mint idézetjelölőnek a kitétele fakultatív. A továbbiakban egy ideig a terjedésük, a középmagyar kor későbbi századaiban azonban már a fogatkozásuk a jellemző.

Mivel az *úgymond* – szemben a *mondván*-nal – ismételhető, az idézet pusztá jelölésén túlmenően az idézet fenntartásának szerepét is elláthatja: *kire felelt az fatens feleséghe, azért mentem úgymond, hogy Olah Istvánné háromszor kiáltott (...) megh mondotta nékik, várjatok, úgymond, oly keveset kérek tőlletek, s aztis el tagadjátok* (TMK., Bosz2. 333–4).

Az eltelt századok során lezajlott az *úgy + mond > úgymond* **lexikalizáció**, amit a 19. század közepe után már a szótárak is tanúsítanak: egy szóként (egybeírva) szerepel 1874-ben a CzF.-ban (VI/616), valamint 1915-től kezdve az akadémiai helyesírási szabályzatok szószedeteiben.

A 20. század közepétől kezdődően az elemre további grammatikálizációs változások várnak. (Előző munkáimban számos korábbi példát felsorakoztattam, ezúttal a kortárs adatok közül válogatok.) Eltávolodik az eredeti idéző szereptől, és egyrészt annak jelzésére szolgálhat, hogy a vele megjelölt szó vagy szó szerkezet valamely **külső forrásból származik: annak átvétele vagy interpretációja** (előzőleg megalkotott szövegből, illetve a közbeszédből: 'ahogy mondani szokás / lehet'): *A Microsoft működésével úgymond nem szimpatizáló amerikai államok jogi képviselői továbbra sem adják fel elveiket* (G.).

Az idézéstől tovább távolodva újabb diskurzusjelölő szerepekre tesz szert. Leggyakrabban a szövegalkotó **elhatárolódó–szabadkozó** – és ennek mintegy a pandant-jaként – **bevonó attitűdjét** jelzi.

Jelölhet **jelentésbeli elhatárolódást** ('mások ezt a szót, kifejezést használták, és bár most én is ezt használom, jelzem, hogy nem értek [teljesen] egyet'): *Szlovákia elutasítja a magyar alkotmány úgymond területen kívüli elemeit* (G.). Jelezhet **nyelvhasználati sajátosság miatti szabadkozást** ('szokás így fogalmazni, ahogy most én is fogalmazok, de nem tartom igazán helyénvalónak, illetve feltételezem, hogy te nem tartod annak'): *Beyond Twilight – úgymond kib...ták az énekest* (G.).

És jelölhet **terminológiába / saját(os) nyelvhasználati eljárásokba való bevonási** szándékot: ('feltételezem, hogy számodra idegen [szak]szót használok, vagy szokatlan módon fogalmazok'): *Jönnek az úgymond vezeték nélküli high-end hangsugárzók* (G.); *Az utóbbi években fokozatosan enyhülő telek számtalan apró élősködő úgymond munkaidejét hosszabbítja meg* (G.).

Az attitűdjelölők kategóriáját – amelyek tipikus elemei egyértelműen megadható, szótárazható jelentéssel rendelkeznek – számos kutató nem sorolja a diskurzusjelölők közé (pl. Biber et al. 1999: 854–6, 857; Fraser 1999: 942; Traugott–Dasher 2005: 154–5). Magam azonban nem látok okot arra, hogy az olyan, attitűdöt (is) jelölő elemek szerepeit szembe állítsuk egymással, amelyekben az attitűdjelölés az idézés, illetve az abból kifejlődött korábbi diskurzusjelölő szerepek talajáról sarjadt, miközben – ahogyan a grammatikálizációs folyamatok esetében szokásos – az elemek korábbi funkciói sem vesztek ki.

Fokozatokkal van dolgunk, a „sor elején” a szintiszta idézés, az eddigi áttekintés alapján a „sor végén” az attitűdjelölés áll. (Ráadásul, ellentétben más attitűdjelölőkkel, itt olyan elemekről van szó, amelyek jellemzéséhez nélkülözhetetlen a kontextus ismerete; szerepeik nem képezik szótári jelentésmegadások tételeit.)

Az idézéstől teljesen csak egy következő, az utolsó fokozat szakad el. Itt az elem már nem attitűdöt jelez, hanem – felsorakozva számos más, ekként (is) használatos szó mellé – pusztán **a magas hírértékű rész kiemelését** célozza: *Minden egyes betegség életünk egyik megoldatlan problémájára hívja fel figyelmünket, úgymond jelezve, hogy valami nincs rendben.* (G.)³

Végül regisztrálhatók olyan használatok is, amelyekben **nem feltétlenül fedezhető fel / bizonytalanul állapítható meg a befogadó felé irányuló szándék**. Az elem ugyanis olykor – a megnyilatkozó szavajárásaként – a diskurzusjelölő szerepektől függetlenül, esetleg éppen fonetikai töltelékként kerül a mondatba (ez utóbbiról szóbeli közlés esetében a megakadást jelző szupraszegmentális eszközök is árulkodhatnak): *Ezek a tényezők úgymond felgyorsították a folyamatot.* [a szöveggörnyezetből egyértelműen kiderül, a *felgyorsít* itt alapjelentésében szerepel] (G.) Az ilyen esetek azonban – talán eltérően a spontán megfigyelő intuíciójától – meglehetősen ritkák.

3. Példák idéző szerkezetbeli előtörténettel nem rendelkező diskurzusjelölőkre

Az e pont alatt tárgyalt két diskurzusjelölőben az a közös, hogy újabb keletűek a fentebb elemzetteknel, és nincs grammatikalizációs előtörténetük. Alapfunkciójukban egymás szinonimájaként működnek (ahogy szinonimái az *úgymond*-nak és más, itt nem tárgyalt elemeknek is).

3.1. A *hogy úgy mondjam*

Az elem felépítése arra vall (kötőszó + utalószó + kötőmódú igeforma), mintha olyan tagmondatgyüttesből vált volna ki, amelyben megelőzte egy főmondat, és követte egy neki alárendelt mellékmondat. (Korábbi szakirodalmak céloznak is efféle eredetére.) Tehát például az *Akkortájt a szülők, hogy úgy mondjam keményebben nevelték a gyermekeiket.* (G.), illetve az *Ez az (...) elvontnak tetsző vers, hogy úgy mondjam, egyenes adásban közvetít valamit* (G.) efféle háttérrel sejtet: „Akkortájt a szülők – azért így fejezem ki magam, hogy úgy mondjam, ahogy szokás mondani – keményebben nevelték a gyermekeiket.”, illetve: „Ez az elvontnak tetsző vers – azért így fejezem ki magam, hogy úgy mondjam, ahogy nem szokás mondani – egyenes adásban közvetít valamit.” Azonban mind a történeti vizsgálat, mind a szinkrón adatok tanulmányozása azt mutatja, hogy nem számolhatunk efféle forrásszerkezettel. Sem a nagyszótári adatbázis, sem ennek kiegészítő szövegtára nem tartalmazza a *hogy úgy mondjam*-ot ilyen szerkezetben; a Google kereső (2008-ban) több mint 64 000 találatot mutatott az elemre, amelyek között egyáltalán nem található meg a keresett felépítésű formáció (a relatív főmondat + alárendelt mellékmondat szegmenst is csak két adat tartalmazta).

A szerkezet a 19. század első évtizedei tájkától válik bevett fordulattá. Szórványosan azonban már korábbról, a 18. század elejéről is adatolható: *mihent a gyermek szólni*

³ Megfigyelhető, hogy magának az idézőjelnek is elhalványulhat az eredeti szerepe, s képileg efféle kiemelő funkciót vehet magára. Így állhat idézőjelek között az, hogy „Gyermek-leszállásjelző” vagy „Úszásirány” (Budapest: 78-as trolibusz, ill. Gellért uszoda), s egy büfésonon az idézőjelbe tett „Lángossütő” felirat is feltűnt.

kezd, kezdgyék mindgyárt ezekre oktatni, mert hogy úgy mondjam. akkor kezd az elméje tsirázni (MEK.).

A *hogy úgy mondjam* forrásszerkezet híján, azonnal „teljes fegyverzetben” lépett be a nyelvbe mint diskurzusjelölő. Így felmerül, hogy mintáját a magyar nyelven kívül kell keresni. Az elterjedés korából kiindulva először is a német átvétel lehetősége merül fel, s a 19. század végi Grimm-szótár alkalmas is ezen feltételezés megtámogatására, a *sagen* cím-szó alatt található *dass ich so sage* kifejezés révén (Grimm–Grimm 1893: 1658–9). Ha ugyanakkor a szerkezet mintájának lehetőségét a latinnal kapcsolatban is felvetjük, rátalálunk az *ut ita dicam*-ra, valamint a személytelen formájú *ut ita dictum sit* változatra is. (Ez utóbbi azonban ritka, és nem is feltétlenül az itt tárgyaltnak megfelelő jelentésű.⁴) A végső forrás az ’ahogy mondani szokás’ jelentésű görög *hósz eposz eipein*. (A görög kifejezést Ciceró fordította latinra ragozott igealakokkal, *ut ita dicam* formában.⁵)

A magyarban a 16. századtól kezdve sokáig a *hogy eképpen szóljak* és a *hogy így szóljak* változat követhető nyomon, amint azt a következő, 1684-ből származó adat is mutatja: *senki ne tsudálja, ha engemet (...) könnyen reá vehetett (hogy így szóljak) az én Istennem* (NszKieg.). Majd a 19. század első évtizedeitől inkább a mély hangú névmást tartalmazó *hogy úgy szóljak* ~ *hogy úgy szóljunk* változat tűnedezik fel, például 1836-ban így: *különös alakot látunk, kinek tekintete bizonyos félelmes tartózkodást, s hogy úgy szóljunk, veszélyjósító idegenkedést idéz elő* (MEK.).

A *hogy úgy mondjam* eleinte valószínűsíthetően a latin alapján a 16. századtól meggyökeresedett *hogy így / úgy szóljak / szóljunk* változataként jelent meg, s a 19. század elején a *dass ich so sage* német szerkezet divatba jövetelével szaporodott el. De azt sem lehet kizárni, hogy a korábbi *hogy így / úgy szóljak / szóljunk*-tól függetlenül került 19. századi módi alapján a németből a magyarba. A két elem egymáshoz viszonyított gyakoriságáról árulkodik, hogy a nagyszótári korpuszban – 1772 és 2000 között – a *hogy úgy mondjam* adatszámához képest a *hogy úgy szóljak* adatai kevesebb mint 3%-ban vannak jelen.

Egyébként a *dass ich so sage* és *sozusagen* megfelelői, a *hogy úgy mondjam* és az *úgyyszólván* a 19. században jól megfigyelhetően párhuzamosan terjeszkednek a magyarban. Eleinte az *úgyyszólván* volt a sokkal népszerűbb: a nagyszótári adatbázis tanúsága alapján a század folyamán csaknem kilencszer gyakrabban használták, mint a *hogy úgy mondjam*-ot. (A német nyelvhasználatból – a magyarral ellentétben – mára viszont már kiavult a több szavas kifejezés, amint a Google adatállománya erre következtetni enged.)

A magyarban a *hogy úgy mondjam* formában állandósult⁶ diskurzusjelölő szerepei párhuzamba állíthatók az idézéstől eltávolodó *úgymond* funkcióival. Leggyakoribb szintén a szövegalkotó **elhatárolódó–szabadkozó** – vagy éppen **bevonó** – **attitűdjének** jelzése. A különbség annyi, hogy a *hogy úgy mondjam* csak a részleges elhatárolódás kifejezésére alkalmas, a teljes elutasítására nem: az egyes szám első személyű forma mindenképpen az aktuális beszélő nézőpontját is tükrözi (’én mondom így’). Emiatt – szemben az *úgymond*-dal – nem lehet alkalmas a kétféle nézőpont karakteres szembeállítására (’más mondja/mondta így’ és ’most én mondom – idézem – így, egyet nem értőleg’).

⁴⁻⁵ Köszönöm Adamik Tamásnak, illetve Cser Andrásnak az információt.

⁶ A diskurzusjelölő formája mutat némi variabilitást (ahogyan az *úgymond*-é is), de messze leggyakoribb alakja a kötőszó + egyes szám első személyű igealak + mély hangú utalószó együttese.

Jelentésbeli távolságtartás jelzése: *jó értelemben vett – hogy úgy mondjam – expanziót folytattunk minden területen* (MNSz.). **Nyelvhasználati sajátosság miatti szabadkozás** jelölése: *mert a tükre nem dicsérte, sőt, hogy úgy mondjam, fikázta* (G.).

Terminológiába / saját(os) nyelvhasználati eljárásokba való bevonási szándék jelzése: *A hogy úgy mondjam, fiziológikus hipokondriás egész életmódjában zsinórmértékül mindig testi egészségét veszi* (G.). Ez utóbbin belül a *hogy úgy mondjam*-ra különösen jellemző az **átvitt értelmű használat**, az egyéni metaforák megjelölése: *nem a földhöz tapadt perspektívával íródtak, hanem, hogy úgy mondjam, fecskeszemmel nézik a világot* (G.), illetve az **eufemisztikus megfogalmazásra** való figyelemfelhívás: *Olga szerepében Gaál-Wéber Ildikót láthattam; hogy úgy mondjam, nem kedveltem meg általa a karaktert* (G.). (S a nyelvhasználó modorosságává csak akkor válik, amikor rendre ezen elemmel told meg közismert, szótárzott jelentésátviteleket is.)

A *hogy úgy mondjam* sajátossága továbbá, hogy **újraformálás-jelölőként** is használatos, azaz – a legegységesebb diskurzusjelölői funkciót megvalósítva – a szöveg két egymást követő elemét vagy elemsorát kapcsolja össze; a kétféle megfogalmazás parafrázisviszonyban áll egymással: *Az ember képes annyira belesüppedni a hétköznapi banalitásokba, hogy nem él valódi, hogy úgy mondjam autentikus életet* (G.).

3.2. Az idézőjelben mondom csoport

Az idézőjelben mondom, az *idézőjelben mondva*, az *idézőjelbe teszem*, az *idézőjelbe téve*, az *idézőjelben stb.* diskurzusjelölő a legfiatalabb képződmény a tanulmányban tárgyalt elemek sorában. A kifejezéscsoport egy írásjelet „hangosít meg”, az idézőjelet vezeti át a szóbeli közlésbe. (Az idézőjelnek legújabbban a gesztikus változata is elterjedt, az ún. air quotes.)

Az idézőjelben mondom-féle csoport azonban az idézőjelnek nem az eredeti használatához kapcsolódik (ahogyan a gesztikus változat sem). Nem az egyenes idézetet jelöli meg, hogy ennek síkját és a folyó szöveg síkját vizuálisan elkülönítse, ahogyan az a 17. század végi nyomtatványokban kialakulóban lévő, majd még sokat formálódó írásjelhasználati gyakorlat nyomán kialakult (l. Keszler 2004: 139). Az *idézőjelben mondom* (és a többi rokon kifejezés) a szövegalkotó attitűdjét jelölő idézőjelet hangosítja meg. A két momentum között az érintkezési pont a távolság jelzésének mozzanata: az első esetben a közlőnek a saját és nem saját szavai közötti távolságé, a másodikban – leegyszerűsítve – a nyelvi elem szokásos és / vagy korábbi és aktuális használata közötti távolságé.⁷ Az *idézőjelben mondom*-féle kifejezések csakis ez utóbbira jellemzőek, idézet-bevezetőként egyáltalán nem használatosak.

Maga az idézőjel az efféle használatában a 20. század első évtizedeiben terjedt el, írásjelezési javaslatként pedig 1950-ben szerepelt először az akadémiai helyesírási szabályzatban (Keszler 2004: 149). Az *idézőjel* szónak az ilyen értelmű használatára is a 20. század közepe előtt figyelhetünk fel (az adat 1937-ből való): *úgy beszélt mindig, mintha idézőjelben beszélne, hangsúlyozva, hogy nem azonosítja magát teljesen azzal, amit mond és tesz* (NszKieg.).

Az idézőjelben mondom-féle attitűdjelölés is valószínűleg ekkortól indul terjedésnek. Jóllehet nagyobb számban csak az utóbbi évtizedekből adatolható, ez azonban azon is

⁷ A szépirodalom némileg drámaian fogalmazott értelmezése szerint „a legmaibb írásjel az idézőjel. Posztmodern jel (...). Akadályt helyez a dolog és a dolog neve közé, vagy inkább megállapítja és tudomásul veszi ezt a görcsöt” (Esterházy 2010: 360).

múlhat, hogy a szóban elhangzott szövegek írott változata korábban kisebb arányban volt elérhető. A nagyszótári adatbázisban áruklodó például egy meglepően korai, a 20. század közepéről (1958-ból) származó adat (amelyet időrendben csak egy harminc évvel későbbi követ, pedig a szóbeliségben nyilvánvalóan folyamatosan jelen volt a kifejezéscsoport): *Ellenkező esetben az új szakasz gazdaságpolitikája elleni támadások céljára szolgáltathat elvi – idézőjelben mondom – „alapot”* (Nsz.).

Akárcsak a *hogy úgy mondjám* és az idézéstől eltávolodó *úgymond*, ez az elemcsoport is a szövegalkotó **elhatárolódó–szabadkozó** – vagy éppen **bevonó** – **attitűdjének** jelzésére használatos.

Jelentésbeli elhatárolódás jelzése (amely ezen elem esetében nemcsak részleges lehet, hanem teljes is, mivel az *idézőjelben* szó utat nyit a nézőpontkettősségnek): *a szovjet vezetés úgy gondolta, hogy (...) ezzel ők előnyre tettek szert, közelebb kerültek ugye a nyugati, idézőjelben mondom, ellenséghez* (G.). **Nyelvhasználati sajátosság miatti szabadkozás:** *Ha dúr akkord, akkor idézőjelben mondom: tökösebb hangulatban van – kedve van több dologhoz* (G.). A saját(os) nyelvhasználati eljárásokba való bevonás leggyakrabban a következőkre terjed ki. (A terminológiába való bevonás ezt a csoportot nem jellemzi.)

Átvitt értelmű használat jelzése: *azt kell végiggondolni, hogy mi az (...), amire alapozva, idézőjelben mondva, turisztikai Las Vegast lehetne ide teremteni* (G.). **Ellentétes értelmű használat** jelölése (**erős irónia**): *De a vesztett fejsze nyele is elsüllyedt a jól átgondolt, idézőjelben mondom, jól átgondolt útfejlesztések eredményeként* (G.). **Elnagyolt, leegyszerűsítő fogalmazás** jelzése vagy annak jelölése, hogy a közlő időközben felismerte, hogy nem megfelelő / félreérthető kifejezést választott: *a vérben vannak molekulák, vannak olyanok amelyek – most idézőjelben mondom – jó molekulák* (G.), illetve: *azért jött jól, idézőjelben véve, a ciánkatasztrófa, mert ráirányította a nehezen hallók és látni nem akarók figyelmét arra, hogy így tovább nem mehet* (MNSz.). **A szótári jelentések egyikének kiválasztása, másikának elhárítása:** *Ilyen nagyszámú betegnél, gyakorlatilag eddig – idézőjelben mondva – csak ennyi haláleset történt* (G.). Ez utóbbi szerepe rendszeresen előkerül a csak partikulával kapcsolatban, amelynek a közlő az abszolút értelemben keveslő 'csupán, mindössze' jelentését hárítja el a 'viszonylag kevés, kisebb értékű' javára (ahogyan az idézett példa is mutatja).

A kifejezéscsoport tagjainak használatakor olykor **nem érhető tetten / bizonytalanul ragadható meg a befogadónak szánt közlői szándék**: *Értékük – idézőjelben mondva – „örök”, nem halványulnak. Sőt!* (G.)

4. Összegzés

A *mond* típusú igék grammatikalizálódott használatának a különböző nyelvekben megfigyelt eseteit – részben a nemzetközi szakirodalom, részben a szerző saját vizsgálatai alapján – így foglalja össze egy tanulmány: 1. idézetjelölő vagy idézőmondat-bevezető; függő kérdés jelölője; 2. feltételes kötőszó; 3. ok vagy cél kötőszava; 4. okhatározói kötőszó; 5. hallomásból származó értesülés jelölője; 6. onomatopoetikus szavakkal álló jelölő; 7. hasonlítás jelölője; 8. váratlan információ jelölője; 9. felsorolást tartalmazó szerkezetek kezdő eleme; 10. topikjelölő; 11. mondatzáró diskurzuspartikula magától értetődő állítás vagy figyelmeztetés vagy echo-kérdés jelölésére; 12. mondatkezdő diskurzuspartikula felkiáltás jelölésére (Chappell 2008: 5).

A mondásigékből lett magyar diskurzusjelölők vizsgálata megmutatta, hogy a felso-
rolt elemek közül a magyar nyelvben az idézetjelölés jutott markáns szerephez (történeté-
nek bizonyos szakaszában mind a *mondván*-t, mind az *úgymond*-ot jellemezte), valamint

kialakult az okadást bevezető kapcsolóelem (*mondván*), ha nem jutott is el még tipikus kötőszói státusba.

Ezekén felül megfigyelhető az idéző szerepből kisarjadó bizonyos attitűdök jelölése (*úgymond*); az ilyen attitűdök a grammatikalizációs előtörténettel nem rendelkező diskurzusjelölőket is jellemzik (többek között az itt vizsgált két elemet, a *hogy úgy mondjam*-ot és az *idézőjelben mondom*-ot is).

A további diskurzusjelölő funkciók sorában feltűnt még az újraformálás-jelölő szerep (*hogy úgy mondjam*), és a magasabb hírérték kiemelésének funkciója (*úgymond*).

Az *úgymond* és a *mondván* egyedülálló nyelvtörténeti életrajzzal rendelkezik. A *hogy úgy mondjam*-hoz és az *idézőjelben mondom*-hoz hasonlóan későbbi megjelenésű – és számos ponton velük érintkező funkciójú – elem több is létezik. A két itt kiválasztott újabb keletű diskurzusjelölő elemzése a témában való további vizsgálatokhoz is szempontokat kínálhat.

HIVATKOZÁSOK

- Auer, Peter – Günther, Susanne 2003: Die Entstehung von Diskursmarkern im Deutschen – ein Fall von Grammatikalisierung? *Interaction and Linguistic Structures* 38, Freiburg – Münster.
<http://kops.ub.uni-konstanz.de/bitstream/handle/urn:nbn:de:bsz:352-opus-11454/Inlist38.pdf?sequence=1>
- Biber, Douglas at al. 1999: Biber, Douglas – Johansson, Stig – Leech, Geoffrey – Conrad, Susan – Finegan, Edward: *Longman Grammar of Spoken and Written English*, Harlow, Pearson Education Limited.
- Chappell, Hilary 2008: Variation in the grammaticalization of complementizers from *verba dicendi* in Sinitic languages, *Linguistic Typology* 12, 45–98. Innen idézem: <http://crlao.ehess.fr/docannexe.php?id=788> (1–49)
- Dér Csilla Ilona 2008: *Grammatikalizáció*, Budapest, Akadémiai Kiadó. = *Nyelvtudományi Értekezések* 158.
- Dér Csilla Ilona 2010: „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A *hát, úgyhogy, így és ilyen* újabb funkciójáról a spontán beszédben, in Gósy Mária szerk.: *Beszéd kutatás 2010*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet Kempelen Farkas Beszédkutató Laboratórium. 159–70.
- Dixon, R. M. W. 1995: Complement clauses and complementation strategies in typological perspective, in Palmer, Frank Robert [ed]: *Grammar and meaning*, Cambridge University Press. Innen idézem: <http://fds.oup.com/www.oup.co.uk/pdf/0-19-929787-8.pdf>
- Dömötör Adrienne 1988: A grammatikailag jelölt idézések a könyvnyomtatás első évtizedeiben I. (Az egyenes idézés), *Magyar Nyelv* 84, 283–95.
- Dömötör Adrienne 2001/2002: Tendencies in the Development of Late Old Hungarian and Early Middle Hungarian Main Clauses of Reported Speech, *Acta Linguistica Hungarica* Vol. 48, 337–69 / Tendenciák az idéző főmondatok alakulásában a kései ómagyarban és a középmagyar kor elején, *Magyar Nyelv* 98, 56–74.
- Dömötör Adrienne 2008a: Az *úgy mond*-tól az *úgymondig*. Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig, *Magyar Nyelvőr* 132, 37–52.

- Dömötör Adrienne 2008b: *A hogy úgy mondjám* diskurzusjelölő, *Magyar Nyelv* 104, 427–42.
- Dömötör Adrienne 2009: *Idézőjelben mondom*, in Keszler Borbála–Tátrai Szilárd szerk.: *Diskurzus a grammatikában, grammatika a diskurzusban*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 312–21.
- Dömötör Adrienne 2013: Idéző szerkezetből diskurzusjelölő elem: a *mondván* szerepei és története, in Csepregi Márta–Kubinyi Márta–Jari Sivonen szerk.: *Grammatika és kontextus – új szempontok az uráli nyelvek kutatásában III*, Budapest, 20–30.
- Esterházy Péter 2010: *Esti*, Budapest, Magvető Kiadó.
- Fraser, Bruce 1988: Types of English discourse markers, *Acta Linguistica Hungarica*, Vol. 38, 19–33.
- Fraser, Bruce 1999: What Are Discourse Markers? *Journal of Pragmatics*, Vol. 31, 931–52.
- Grimm, Jacob–Grimm, Wilhelm 1893: *Deutsches Wörterbuch VIII.*, Leipzig.
- Harris, Alice C.–Campbell, Lyle 1995: *Historical syntax in crosslinguistic perspective*, Cambridge University Press.
- Heine, Bernd–Kuteva, Tania 2002: *World lexicon of grammaticalization*, Cambridge University Press.
- Károly Sándor 1995: Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája, in Benkő Loránd főszerk.–Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/2.*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 761–834.
- Keszler Borbála 2004: *Írásjeltan*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Lord, Carol 1993: *Historical change in serial verb constructions*, Amsterdam, John Benjamins.
- Soares da Silva 2006: The polysemy of discourse markers: the case of *pronto* in Portuguese. *Journal of Pragmatics*, Vol. 38, 2188–2205.
- Straughn, Christopher A. 2008: History vs. Theory: The Grammaticalization of the Uzbek *say-complemetizers*. <http://home.uchicago.edu/~straughn/PLM.pdf>
- Traugott, Elizabeth C. 1997: The role of the development of discourse markers in a theory of grammaticalization. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>
- Traugott, Elizabeth C.–Dasher, Richard B. 2005: *Regularity in semantic change*, Cambridge University Press.
- Wu, Xiu-Zhi Zoe 2004: *Grammaticalization and language change in Chinese: a formal view*, London, Routledge Curzon.
- Yeung, Ka-Wai 2006: On the status of the complementizer WAA6 in Cantonese, *Taiwan Journal of Linguistics*, Vol. 4.1, 1–48.

MENNYIRE PÁRHUZAMOSAK A PÁRHUZAMOS VÁLTOZÁSOK?*

GUGÁN KATALIN

1. Bevezető

Az a tény, hogy mindhárom ugor nyelvben vannak igeekötők, legtöbbször abból a szempontból jelenik meg nyelvtörténeti vizsgálatok kiindulópontjaként, hogy vajon ezek egymástól függetlenül jelentek-e meg az obi-ugor nyelvekben és a magyarban, illetve hogy kell-e ezzel kapcsolatban areális hatással számolni. Az alábbi írás ezekkel a kérdésekkel nem foglalkozik, hanem részben leíró, részben történeti adatok alapján arra keres választ, hogy mennyire feleltethető meg egymásnak a hanti és a magyar igeekötők kialakulásának folyamata, tulajdonképpen mit jelent, amikor párhuzamos változásokként tartjuk ezeket számon. Ennek kapcsán két általánosabb problémára is kitérek majd, az egyik a grammatikalizációs változások graduális jellegére, a másik pedig önállóságukra vonatkozik.

Az alábbiakban először bemutatom a hanti igeekötők szemantikai és formai jellemzőit, ennek során elsősorban saját gyűjtésemre támaszkodom. Itt azonban feltétlenül pontosítani kell, hogy milyen hanti igeekötőkről lesz szó, hiszen közismert a nyelv nagy nyelvjárási tagoltsága. A dolgozatban használt adatok a keleti nyelvjárás csoport szurguti dialektusából származnak, ezeket fogom az egyszerűség kedvéért hantinak nevezni.¹

Nem a dialektus kérdése az egyetlen, amely a részletesebb tárgyalás előtt még pontosításra szorul, hiszen az is éppúgy definiálandó, hogy pontosan milyen nyelvi elemek kerülnek a vizsgálat látószögébe, azaz mi tekinthető igeekötőnek a hantiban, illetve a magyarban. Az utóbbival kezdve, Kiefer–Ladányi (2000: 481) a következő három kritérium alapján veszi számba a magyar igeekötőállományt: „(a) az igeekötő nem argumentum jellegű igemódosító; (b) az igeekötő perfektívál (termékeny használatban mindig ezt teszi); (c) az igeekötő termékeny.” Bár meg kell jegyezni, hogy ennek a definíciónak az alapján részben más elemek kerülnek az igeekötői csoportba, mint amelyeket a hagyományos munkák, köztük a nyelvtörténetiek is az igeekötők között szoktak vizsgálni, a jelen írás messze nem annyira részletes a magyar igeekötőkkel kapcsolatban, hogy ez problémát okozhatna. A hanti igeekötők körülhatárolásával nehezebb is, könnyebb is a helyzet: nehezebb azért, mert az igeekötőkkel elsősorban etimológiai szempontból foglalkoztak korábban, könnyebb, mert így viszont (legalábbis első megközelítésben) azokra az elemekre korlátozódott a vizsgálat, amelyeket annak szoktak tartani. Ezen elemek tulajdonságai közül a legtöbb talán Nikolaeva (1999: 35–6) munkájában van számba véve.

Nikolaeva az igei alapú szóképzés (verbal derivation) című fejezetén belül tárgyalja az igeekötőket a suffixumokkal (tulajdonképpen igeképzőkkel) és a zéró igeképzéssel

---

* A tanulmány az OTKA 68061 sz. kutatási pályázatának keretében készült.

¹ Még pontosabban: annak jugáni alváltozatából. Ezúttal szeretném megköszönni Csepregi Mártának a lekérdezésekhez nyújtott segítségét, valamint az adatközlőnek, Ljudmila Kajukovának az együttműködését és türelmét.

(konverzióval) együtt. Az igeekötők jelentésével kapcsolatban azt emeli ki, hogy bár alapvetően határozói (irány-, ill. hely-)jelentésűek, vannak olyan előfordulásai is, melyben tisztán a befejezett aspektus jelölői. Az igeekötő és az ige kapcsolata véleménye szerint a szóösszetétel és a szintaktikai frázis (szintagma) közötti átmeneti viszonynak tekinthető, vagyis az igeekötő és az ige nem alkotnak egy fonológiai szót, az előbbinek önálló hangsúlya van.² Mégis, az igeekötő és az ige együttese igen gyakran lexikalizált, és bár az igeekötőnek nincs kötött pozíciója az igehez képest, erősen korlátozott azoknak az elemeknek a száma, amelyek az igeekötő és az ige között állhatnak. Ilyen például a fókuszpartikulaként címkézett *tű*, a tagadószó és a tiltószó, illetve néhány más, közelebbről meg nem határozott adverbium.

A dolgozat következő két fejezetében részletesebben is bemutatom a hanti igeekötőket, ezen belül először vázlatosan az őket érintő szemantikai változásokat, s utána az igeekötők formai jellemzőit. Ez utóbbi részben az Arnold M. Zwicky által összegyűjtött jellemzőkre támaszkodom, melyek segítségével az önálló szavakat és a klitikumokat lehet (elvieken legalábbis) elhatárolni egymástól. Mindkét részben, ha nem is teljes alaposséggal, de utalok a magyar igeekötők hasonló vagy eltérő tulajdonságaira is. Előrebocsátva, hogy a számos kritérium alapján sem sikerült „tisztán” besorolni a hanti igeekötőket a klitikum-önálló szó kategóriák valamelyikébe, a dolgozat negyedik fejezetében ennek kapcsán a grammatikalizációs változások graduális jellegével foglalkozom. Ezt követi a dolgozat összegzése, melyben röviden szó esik majd a grammatikalizáció státuszával (önálló változási folyamat vagy fedőterminus) kapcsolatos kérdésekről is. S épp azért, mert a grammatikalizáció fogalma gyakran szerepel majd, érdemes ezt is meghatározni még a bevezetésben. A számos lehetséges definíció közül azért szerepel itt Lehmanné, mert a későbbiekben sokszor előfordul majd a nyelvi elemek autonómiájának fogalma: „egy nyelvi jel grammatikalizációja olyan folyamat, amely során az adott jel veszít autonómiájából oly módon, hogy egyre inkább a nyelvi rendszer megszorításainak hatálya alá esik” (2005: 3).

2. A hanti igeekötőket érintő szemantikai változások

Az igeekötők jelentésváltozását a következőképpen vázolja Kiefer – Honti (2003: 149):

határozói jelentés → *határozói jelentés és aspektuális jelentés* → *aspektuális jelentés* → *aspektuális jelentés és akcióminőség-jelentés*

határozói jelentés → *határozói jelentés és aspektuális jelentés* → *aspektuális jelentés és akcióminőség-jelentés*

Ugyanezt a folyamatot a következőképp fejti ki D. Máta *A magyar nyelv történeti nyelvtanában*. A változás kiindulópontja a mozgásigéhez kapcsolódó latívuszi határozó: „A mégé tér az erdőből vagy mégé mene ő lakóhelyére típusú mondatok ugyanis azt is jelentették, hogy a cselekvő a járást befejezte, vagyis a 'vissza' irányjelentésű *mégé* másodlagosan magában hordozta a cselekvés elvégzésének, befejezésének mellékjelentését is (ekkor az irányjelentés mellett a perfekciót is kifejezi az igeekötő)” (D. Máta 1991: 438). Ez az aspektuális jelentés a későbbiekben dominánssá válik, az irányjelentés háttérbe szorul, és ennek következtében az igeekötő már olyan igékhez is kapcsolódhatott, amelyek nem mozgást fejeznek ki. Ez a levezetés tehát egy bizonyos inferencia rögzülésével magyarázható,

² Ezzel kapcsolatban remélhetőleg saját adatok is várhatók a későbbiekben.

mely folyamat a következőképpen ábrázolható. Első lépésként egy adott elem szótárban rögzített jelentésében nincs még benne egy bizonyos jelentésmozzanat (jelen esetben az aspektuális jelentés), hanem azt a szövegkörnyezet hordozza, abból következtetik ki a beszélők. Ha azonban a kérdéses elem gyakran fordul elő a következtetést lehetővé tevő környezetben, akkor ez a többletjelentés végül hozzákapcsolódhat, azaz a beszélők az új jelentéselemet a változás után már az adott elem szótári jelentése részének tekintik (Bybee és társai 1994: 196–7, 285–9).³ Az igeekötők esetében az mutatja, hogy az aspektuális jelentés a szótári jelentés részévé válik, hogy az igeekötők használati köre bővül, azaz a mozgásigék mellett egyéb igékre is kiterjedhet használatuk. Egyértelmű az is, hogy az igeekötők grammatikalizációja szemantikai szempontból nem pusztán kiüresedést jelent, hanem egy új jelentéskomponens megjelenését is, vagyis az igeekötők jelentésváltozása az ún. veszteség és nyereség modell (l. Dér 2008: 22) egy tipikus esetének tekinthető. Az új jelentés idővel kiszoríthatja ugyan az eredeti jelentést, de ez az utóbbi lépés nem feltétlenül történik meg.

A lekérdezések kapcsán az körvonalazódott, hogy az eredetileg irányjelentésű hanti igeekötők között három olyan van (*nōk* 'fel', *ila* 'el' és az *ila* 'le'), amelyekre jellemző, hogy a mozgásigék köréből kilépve más jelentésű igékkel is kapcsolódhatnak,⁴ és ilyen esetben az adott szituáció befejezettségét / rezultatívitását fejezik ki, pl.: *nōk kənč* 'megkeres', *ila ləla* 'elolvad', *ila wāla* 'megöl'. A három közül az első lehet a legproduktívabb, erre utal az is, hogy újabb orosz jövevényigék mellett is használhatónak ítélte az adatközlő, pl. *nōk kopirowajta* 'lefénymásol'. Ugyanakkor (szemben a magyarral) a hantiban nincs olyan igeekötő, amely eredeti határozói (azaz irány-) jelentését teljesen elvesztette volna.

A különféle akcióminőségeket a hantiban elsősorban képzőkkel fejezik ki, van azonban egy olyan akcióminőség-csoport, amely leginkább talán a magyar intenzív akcióminőségnek lenne megfeleltethető,⁵ és két igeekötő, a *tōwə* 'oda', valamint a *tijk* 'agyon' segítségével fejezik ki: *tijk / tōwə ləwəla* 'agyonüt', *tijk / tōwə māt* 'nagyon elfárad'. A kétféle igeekötővel képzett alakok gyakran szinonimái egymásnak, de vannak olyan igék is, amelyek vagy csak az egyikkel, vagy csak a másikkal fordulnak elő együtt. Ennek az eloszlásnak a hátterében feltételezhetően a különböző grammatikalizációs útvonal áll. A *tōwə* a fentebb idézett grammatikalizációs skála fázisain mehetett keresztül, és a korábban meglévő aspektuális jelentéshez adódhatott hozzá az akcióminőség-jelentés (erre utal, hogy ennek vannak szimplán befejezettséget kifejező előfordulásai is, pl. *tōwə āəla* 'abbahagy'). A *tijk* grammatikalizációs forrását tekintve viszont kilóg az igeekötők közül: akár Zsirai etimológi-

³ Klasszikus példája az inferencián alapuló változásnak az időhatározói kötőszavak okhatározói kötőszóvá való ártérteklődése. Mivel az időben egymásra következő események gyakran állhatnak ok-okozat viszonyban, a szövegkörnyezetből kikövetkeztetett oksági viszonyt a beszélők tulajdoníthatják magának a kötőszónak is, ennek jele, hogy az eredetileg időhatározói kötőszó már olyan tagmondategyüttesek között is megjelenhet, ahol csak az okhatározói értelmezés lehetséges (Hopper–Traugott 2003²: 84–8; a szerzőpáros példája az angol *since* kötőszó, de ugyanez történt a magyar *miután*-nal is.)

⁴ Pontosabban: úgy is kapcsolódhatnak igékkel, hogy már nem lehet nekik irányjelentést tulajdonítani – a lekérdezések során kellett rádőbennem arra az abszolút triviális tényre, hogy a mozgásigéknél jóval tágabb azoknak az igéknek a kategóriája, amelyek valamilyen módon kompatibilisek az irányjelentéssel.

⁵ Ez „a cselekvés vagy folyamat túlzott mértékét jelöli” (Kiefer 2006: 177).

ája helyes, akár Helimszkijé,⁶ az egyértelmű, hogy nem az irányjelentésű adverbiumok közül indult, és eredeti jelentésének általánosulása során valószínűleg közvetlenül az intenzív akcióminőség kifejezőjévé vált.

Mindez természetesen csak egy nagyon leegyszerűsített bemutatása a hanti igeekötőkkel kapcsolatban megfigyelhető jelentésváltozásoknak, de talán ennyi alapján is indokolt annak megállapítása, hogy a hanti igeekötők zöme a Kiefer–Honti-féle változási skála második fázisában áll, azaz a határozói jelentés mellett jelenik meg esetükben az aspektuális jelentés, és úgy tűnik, nincs olyan igeekötő, amely eredeti irányjelentését teljesen elveszítette volna. Akcióminőség-képzésben az igeekötők kategóriája viszonylag marginális szerepet játszik, szemben az igeeképzőkkel.⁷ Az igeekötők szemantikai viselkedésének nagyon vázlatos áttekintését az alábbiakban a morfológiai-szintaktikai tulajdonságok bemutatása követi.

3. A hanti igeekötők az önálló szó – klitikum kategóriák tükrében

A grammatikalizációs változások egyik legáltalánosabb sémája az alábbi fokozatokra épül:

tartalomjelölő (lexikális) elem > nyelvtani szó > klitikum > inflexiós affixum.

Az igeekötők esetében a fenti lépések közül azt vizsgálom meg közelebbről, hogy pontosabban milyen tulajdonságok változását jelenti az a relációjel, amely a nyelvtani (de független) szavak és a klitikumok között van. Az összehasonlítást Zwicky *Clitics and Particles* (1985) című írására alapozom, melyben a szerző egyebek mellett azt kísérli meg, hogy különféle ismérvek alapján az önálló szavakat elhatárolja a klitikumoktól. A tesztek alapvetően arra építenek, hogy a klitikumok sok tekintetben az affixumokra hasonlítanak,⁸ és ez fonológiai és szintaktikai tulajdonságaikban egyaránt megmutatkozik. A következőkben ezeknek a kritériumoknak az alapján mutatom be a hanti és a magyar igeekötők tulajdonságait, ezek közül is elsősorban azokat, amelyek segítségével a közöttük lévő különbségekre lehet rámutatni. A kérdéses elemek fonológiai tulajdonságai sajnos egyelőre még nem összevethetőek, mert ebben a részműben még folyik a vizsgálat, az igeekötők morfológiai és szintaktikai viselkedésében megfigyelhető eltérések azonban kulcsfontosságúak lesznek a dolgozat szempontjából.

3.1. Morfológiai tulajdonságok: az affixumok és a klitikumok hasonlóságaira építő tesztek

3.1.1. **Kötöttség:** az affixumok jellegzetes tulajdonsága. Ha egy elem kötött, és főként ha nem fordulhat elő teljes izolációban, akkor az klitikum, ha igen, akkor önálló szó (Zwicky 1985: 287). Ez a tulajdonság az alábbiakban, a szintaktikai tulajdonságok kapcsán még elő fog kerülni, a következő példa inkább csak ízelítő. Ez azt mutatja, hogy a hantiban

⁶ Ezt az elemet Steinitz (DEWOS 1496–7) – Helimszkijre hivatkozva – a szelkup ’tömör, sűrű’ jelentésű melléknévből eredezteti. Zsirai ugyanezt (1933) egy ’agy’ jelentésű manysi szó (pl. északi manysi *šamä*, *šam*) megfelelőjének tartja, de levezetése, mint arra Sipőcz Katalin (szíves szövegi közlés útján) felhívta a figyelmemet, valószínűleg téves.

⁷ Érdekes ebből a szempontból megfigyelni, hogy a magyarban az igeekötőkkel képzett akcióminőség-kategóriák zömét épp a legősibb hat igeekötő segítségével lehet kifejezni.

⁸ Az affixumoktól való elhatárolással egy másik tanulmányában foglalkozott.

kérdésre adott igenlő válaszként nem állhat önmagában az igekötő⁹ (szemben a magyarral), hanem vagy az igekötő-ige együttest ismétlik meg ilyenkor, vagy magát az igét. A hanti igekötők tehát ebből a szempontból közelebb állnak a klitikum-kategóriához, a magyarban pedig épp az igekötők alaki önállóságának, szó-jellegének megnyilvánulásaként szokták számon tartani, hogy önállóan is állhatnak válaszban (J. Soltész 1959: 7).

- (1) -*ǎw jǎ ǎint-θ-θ?*
 -ő le fekszik-prt-Sg3?
 #-*jǎ*.
 #le
ǎint-θ-θ
 fekszik-prt-Sg3.
 'Lefekszik? Le. (tkp.: Fekszik.)'

3.1.2. **Komplexitás:** mint Zwicky írja (i.m. 288), az affixumok igen ritkán összetettek morfológiailag, szemben az önálló szavakkal, s az igekötők grammatikalizációs folyamatának egyik kísérőjelensége épp az eredeti morfológiai összetettség elvesztése. Ez a hanti igekötőkre karakteresebben jellemző, mint a magyarokra. Mint arra Zsirai (1933 [1992]) rámutatott, a hanti igekötők zöme eredetileg latívuszragos határozószó volt, melyek esetében a fonetikai kopás részben megfigyelhető, részben pedig rekonstruálható. Az előző csoportba tartoznak azok az igekötők, amelyek *-a,-i* latívuszragot¹⁰ viselnek, az utóbbiba azok, amelyeknek utolsó mássalhangzója *k*, vagy legalábbis erre a funkcióját vesztő latívuszragra vezethető vissza, ilyen a *jaḵa* 'haza', *nik* 'a partra stb.', *nōḵ* 'fel', *t'jḵ* 'agyon', *tōw* 'oda'. A magyar igekötők esetében kevésbé látványos a fonetikai redukció. A legkorábban grammatikalizálódott hat igekötő átment ugyan alaki redukción az ómagyarban (D. Máta 2001), a későbbiekben azonban ilyen változások már nem tapasztalhatók.

3.1.3. Kombinálódás, sorrendiség, disztribúció

Ez a három szempont összefügg, és úgy tűnik, egyik sem különbözteti meg egymástól a hanti és a magyar igekötőket. A kombinálódás tulajdonsága arra vonatkozik, hogy egy elem milyen más elemekkel kapcsolódik szintaktikailag: ha csak egyszerű szavakkal, ennél nagyobb szerkesztett egységekkel nem, az megkérdőjelezi, hogy önálló szóról lehet-e beszélni. A kombináció sorrendisége is szempont lehet: ha egy elem elrendezése szigorúan a szomszédos morfémákhoz igazodik, akkor az szinte biztosan klitikum (vagy affixum). Végül az is figyelembe veendő, mi határozza meg, hogy milyen elemekkel kombinálódik a kérdéses nyelvi elem: ha valamilyen egyszerű, jól meghatározható szabály irányítja a disztribúcióját (például csak a tagmondat főigéjével kombinálódik, vagy a mondat első konstituensével kombinálódik), az is a klitikumokra jellemző tulajdonság (Zwicky i.m. 287–8). A hanti és a magyar igekötők ezek közül a szempontok közül legfeljebb a sorrendiségben különbözhetnek, de ennél a tényezőnél a szintaktikai szabályok működésével is számolni kell (l. alább).

⁹ Illetőleg csak nagyon speciális kontextusban, amikor a befejezettséget akarják hangsúlyozni, ebben az esetben azonban a kérdés szórendje is más lenne.

¹⁰ Zsirai megemlíti még a hantival kapcsolatban egy *-nà* ragot is, illetve példái között szerepel *-ḡa* transzlatívuszragos elem is.

3.2. Szintaktikai tesztek

A szintaktikai tesztek alapja az, hogy egy szó lehet egyben mondatrész (szintaktikai konstituens) is, amelyre ennek következtében mondattani szabályok vonatkozhatnak. Ezzel szemben a klitikum csak egy része egy szószerű konstituensnek, tehát szintaktikai szabályok külön rá (a gazdaszavától függetlenül) nem vonatkozhatnak.

3.2.1. A **törölhetőség** kritériuma Zwicky-nél (i.m. 288) arra vonatkozik, hogy egy (szintaktikai) szó¹¹ részei azonosság esetén sem törölhetők, és a klitikum+szó egységek ugyanígy viselkednek. Ha tehát egy X+Y kombinációban akár X, akár Y törölhető azonos-ság esetén, akkor X és Y egyaránt szó, egyik sem klitikum. Ebből a szempontból a magyar igekötők sem viselkednek egységes osztályként: mint azt Bánréti (2001: 38) megállapítja, azok az igekötők, amelyek adverbialis jelentésűek, és kapcsolatuk az igével transzparens, elliptálhatók bizonyos további feltételek mellett, míg az akcióminőségeket kifejező igekötők nem – mindez a nyelvtörténeti elemzés szempontjából azt mutatja, hogy az akcióminőséget kifejező igekötők közelebb állnak a klitikum-kategóriához: *alá- vagy mellérendel, ki- és bejárkált*, de: **át- és újraolvasta, *meg- és átfestette*.

A hanti esetében az adatközlő azokat a mondatokat sem érezte jónak, amelyben az igekötő irányjelentésű volt, bár itt magának az igekötőnek ilyen jellegű megítélése (irány-és/vagy aspektuális jelentés) is problémás volt:

- (2) **łı̃w ɛntəpə ɟə, a nōk newrəməy*
       ő nem le, hanem fel ugrott-prtSg3
- (3) **łı̃w ɛntəpə ɟə, a ɟəkə mən-θ-θ.*
       ő nem el, hanem haza megy-prt-Sg3.
- (4) *łı̃w ɛntəpə ɟə mən-θ-θ, a ɟəkə mən-θ-θ.*
       ő nem el megy-prt-Sg3, hanem haza megy-prt-Sg3.

A (2)-es mondatot ugyanis azzal az indoklással nem fogadta el, hogy az *ɟə* 'le' igekötős forma tulajdonképpen a befejezett aspektusú alakja az 'ugrik' igének; ha a cselekvés irányát akarjuk hangsúlyozni, akkor az igekötőnek megfelelő határozószót kell használni ugyanebben a mondatkörnyezetben (*ɟənam* 'lefelé', *nōknam* 'felfelé'). Egy későbbi lekérdezésben azonban, amikor ellenőrzésként hasonló mondatra kérdeztem rá, már amiatt nem érezte helyesnek a (3)-as mondatot (amelyben szintén irányjelentésű igekötők szerepeltek), hogy az igekötő az igtől különváltva szerepel benne, és úgy tartotta elfogadhatónak ugyan-ezt, ha az igekötő mellett mindkét esetben ott van az ige is (4).

3.2.2. A **mozgathatóság** szempontja ugyancsak a szintaktikai szavak azon tulajdonságára alapoz, hogy ezek belső szerkezete a szintaxis szabályai számára nem hozzáférhető: a klitikumok, melyek a gazdaszavukkal egy szintaktikai szót alkotnak, nem lehetnek mozgathatók szabályok alanyai. Ha tehát ha egy X+Y kombinációban akár X, akár Y mozgatható a másik nélkül, akkor X is, Y is önálló szintaktikai szó, egyik sem klitikum (Zwicky i.m. 289). Arra természetesen itt nem lehet vállalkozni, hogy a hanti igekötők mondattani visel-

¹¹ Zwicky csak a puszta 'szó' kategóriát állítja szembe a klitikumokkal és az affixumokkal, de ennek többféle értelmezési lehetősége miatt talán pontosabb itt a szintaktikai szó megfogalmazás használata (vö. Kenesei 2000: 78).

kedését a kérdéses szempontból teljességre törekvően bemutassam, de néhány jellegzetes esetet bemutatok a magyarral összehasonlítva.

A hantiban, akárcsak a magyarban, felszólító mondatokban az ige elválhat az igekötőtől, és megelőzheti azt:

(5) *kem ʌ iwt-a!*

ki kimegy-impSg2

(6) *ʌ iwtə kem!*

kimegy-impSg2 ki

A (5)-ös és a (6)-os mondatokat egyaránt helyesnek tartotta az adatközlő, közöttük olyan stilisztikai különbséget érzett, hogy az előbbi egyszerű felszólítás, az utóbbi azonban parancs.

Kijelentő mondatokban is elválhat egymástól az igekötő és az ige a hantiban, de itt már eltérések is megfigyelhetők a magyarral összehasonlítva. Kezdve egy hasonló vonással, a magyarban az igekötők közül az irányjelölők szerepelhetnek kontrasztív topikként (É. Kiss 1992: 120, 123):

(7) **Meg Imre ismerkedett Erzsivel.*

(8) *Be János ment a szobába.*¹²

Az alábbi, hasonló szerkezetű mondatot elfogadhatónak érezte az adatközlő:

(9) *ɪʌ əntəpə Saša, a/panə Maša mən*

el nem Szása, hanem Mása ment

Ugyanakkor abban az esetben, amikor a mondatnak főhangsúlyos eleme van, a hantiban az igekötő-ige egységet vagy megelőzi, vagy követi ez a főhangsúlyos elem, de azokat az eseteket, amikor a főhangsúlyos elem az igekötő és az ige közé állt, helytelennek érezte az adatközlő:

(10) *Ma toppə ʔuʌ-θ nəʔ tǎrt-θ-əm.*

én csak hal-acc fel süt-prt-Sg1

'Csak a halat sütöttem meg.'

(11) **Ma nəʔ toppə ʔuʌ-θ tǎrt-θ-əm.*

Én fel csak hal-acc süt-prt-Sg1

(12) *Ma ʔuʌ-θ toppə nəʔ tǎrt-θ-əm.*

Én hal-acc csak fel süt-prt-Sg1

'Csak megsütöttem a halat.'

¹² Az igekötő ezekben az esetekben úgy hangsúlyozandó, ahogy a kontrasztív topik általában, azaz a jellegzetes emelkedő intonációval.

- (13) *Ma toppə ʁuɬ-θ tǎrt-θ-əm nǒk.*
 Én csak hal-acc süt-prtSg1 fel
 'Csak a halat sütöttem meg.'

- (14) *Ma nǒk tǎrt-θ-əm toppə ʁuɬ-θ.*
 Én fel süt-prt-Sg1 csak hal-acc
 'Csak a halat sütöttem meg.'

Az ötféle variáció közül az adatközlő csak egyet tartott egyértelműen helytelennek, a (11)-est, amelyben az igekötő és az ige közé ékelődik be a fókusz. Ha a 'csak' jelentésű partikula a tárgy előtt áll, mint a (10)-esben, akkor a tárgy van a fókuszban, és az egész kifejezés az igekötő+ige egység előtt áll. Ugyanez a partikulás tárgy azonban állhat az ige mögött is, mint a (14)-ben, és ebben az esetben is a tárgy tekinthető kiemelt hangsúlyú elemnek. Emellett a tárgy főhangsúlyos elemként úgy is állhat közvetlenül az ige előtt, hogy az igekötő kerül az ige mögé, mint a (13)-ban. Erre az utóbbi variációra azonban azt mondta az adatközlő, hogy ez a fiatalok nyelvhasználatára jellemző. Végezetül a (12)-ben, amikor a partikula az igekötő előtt áll, az igekötő+ige egység a mondat kiemelt hangsúlyú része. A (10–14)-es mondatsor alapján tehát az állapítható meg, hogy alapvetően az adatközlő nem tartotta helyesnek, amikor az igekötő+ige egységet a mondat főhangsúlyos eleme valamilyen módon megbontotta.

Végül még a tagadó mondatok kapcsán érdemes megemlíteni, hogy a hantiban ezekben a megszakított szórend az általános, azaz a tagadószó az igekötő és az ige között áll, szemben a mai magyarral, amelyre ezekben az esetekben a fordított szórend a jellemző.¹³

- (15) *t̪e wǎr-əm t̪owə əntə ʔsɬ-θ-em ʁuntə,* [...] *[...]*
 ez dolog-Px1 oda nem hagy-Prt-Sg3 ObjSg1-ha
 'Ha én ezt a dolgot abba nem hagytam volna' (Csepregi 1998: 56)

A magyar és a hanti igekötők mondattani viselkedésében megfigyelhető eltérések történeti hátterére a következő részfejezetben, a gradualitással kapcsolatban térek vissza.

4. A gradualitás

A hagyományos nyelvtanok jellemzően átmenetinek tartják az igekötők kategóriáját, J. Soltész (1959: 8) például így fogalmaz: „Az igekötős igének hármas arculata van: összetett szó, ha az igekötőnek önálló jelentése van; képzett szó, ha az igekötő az ige jelentését módosítja; szerkezetileg minden esetben szintagma.” Bár más megközelítésben, lényegében mégis hasonlóan foglalkoztunk állást. É. Kiss (1999: 33): az igekötő és az ige szótári és jelentéstani egysége ellenére az igekötő a szintaxis számára önálló összetevő. Ugyanezt a hanti igekötőkről is meg lehet állapítani, mint az korábban Nikolaeva jellemzéséből kiderült. A fenti áttekintés is azt mutatta, hogy a prototipikus szó és prototipikus klitikum között valamilyen átmeneti kategóriába tartoznak mind a hanti, mind a magyar igekötők. A több kategóriára jellemző tulajdonságok együttes egymás mellett élése, azaz a szinkrón kategóriahatárok elmosódottsága sok esetben (ha messze nem is minden esetben, vö. Traugott–Trousdale

¹³ Meg kell azonban jegyezni, hogy az adatközlő nem tartotta elfogadhatatlannak a fordított szórendű (azaz: tagadószó-ige-igekötő elrendezést tartalmazó) mondatokat, sőt, az állító mondatokban sem utasította el teljesen az ige-igekötő szórend használatát, csak azt fűzte hozzá, hogy ezek a szerkezetek a fiatalok nyelvhasználatában figyelhetők meg.

2010: 27–9) az adott nyelvi elem vagy nyelvi kategória történetével van összefüggésben, amely átvezet a nyelvi változások, s ezen belül a grammatikalizáció fokozatosságának sokat vitatott kérdéséhez.

A gradualításra, a változások folyamatos, kontinuumokat alkotó jellegére a grammatikalizáció esetében nagy hangsúly esik, sok esetben még a definícióba is beemelődik ez az elem, mint például a következőben: „a grammatikalizációs elmélet kiindulópontja az a megfigyelés, hogy a grammatikai morféimák folyamatosan alakulnak ki a lexikális elemekből, vagy lexikális elemeknek más lexikális / grammatikai elemekkel alkotott kombinációjából” (Bybee és társai 1994: 4). A fokozatosság fogalmát azonban nem minden megközelítésben lehet értelmezni, felvetődött például az a probléma, hogy a több generáción, sőt akár évszázadokon keresztül átívelő grammatikalizációs folyamatokat hogyan lehet összeegyeztetni azzal, hogy a nyelvet minden egyes beszélője elsajátítja, léte tehát ilyen szempontból nem tekinthető folyamatosnak (l. Janda 2001). Egy másik probléma pedig ezzel kapcsolatban az, hogy a grammatikalizációban szerepet játszó reanalízis, az elemek újraértelmezése milyen értelemben tekinthető graduálisnak (Campbell 2001: 147).

Az utóbbi problémát Traugott és Trousdale (2010: 20–1) azzal próbálják feloldani, hogy a legtöbb változás valójában igen kicsi lépésekből áll, és ezek a mikrolépések azok, amelyek valóban diszkrét és hirtelenek – egy miniatűr skálán. Tekintettel azonban arra, hogy egy szerkesztett nyelvi egység részei egy-egy adott időpontban más-más változásokon mehetnek keresztül, az egész szerkezetet érintő változások összességében graduálisnak tűnhetnek. Amikor tehát egy változást úgy fogalmazzuk meg sematikusán, hogy $A > B$, „a nyelvi változások fokozatosságára irányuló tanulmányok azt kísérik meg feltérképezni, hogy melyek »azok az apró lokális lépések A és B között, melyeket a ’>’ relációjel magába foglal«” (Traugott–Trousdale 2010: 24, az idézet forrása ezen belül Brinton–Traugott 2005: 150).

Az igeikötőkkel kapcsolatos változás a következő makro-lépésekből áll: (önálló) szó > (nyelvtani) szó > klitikum, mely – megfeleltetve a Lehmann-féle grammatikalizáció-definíciónak – egyértelműen autonómiavesztés. Az előző fejezetben a szavakra, illetve a klitikumokra jellemző tulajdonságok alapján azt tekintetem át, hogy a mai hanti igeikötők a prototipikus szavakhoz vagy a prototipikus klitikumokhoz állnak-e közelebb, és ennek során összehasonlítottam őket a magyar igeikötőkkel. A szempontok egy része nem különböztette meg egymástól a magyar és a hanti igeikötőket, más részük azonban elég egybehangzóan a hanti igeikötőket mutatta a klitikum-pólushoz közelebb állónak. Bár a lekérdezések során kapott eredmények nem mindenben egyeznek azzal, amit Kiefer–Honti (2003) a hanti igeikötők leíró tulajdonságai kapcsán írnak, végső soron mégis ugyanazt mutatták, amit a szerzőpáros az általuk informálisan kohézióknak nevezett tulajdonság¹⁴ kapcsán megállapít: a hanti igeikötők előrébb vannak a kohéziós skálán, mint a magyar (és a manysi) igeikötők. Ugyanők azt is leírják, hogy a jelentéstani változások tekintetében viszont a magyar igeikötők jutottak el a legtovább a 2. fejezet elején idézett skálán – s bár itt is részben mások a saját lekérdezés eredményei (l. az igeikötővel kifejezett akcióminőségeket), az ezek alapján levont következtetés ugyanez.

Nem lehet arra vállalkozni, hogy e szinkrón tulajdonságok mögötti összes történeti tényezőt feltárjam, de egy jelenségre mégis fontos rámutatni a hanti és a magyar igeikötők grammatikalizációs folyamata kapcsán. Arra, hogy az, hogy egy sor (elsősorban szintakti-

¹⁴Az igeikötőnek az igehez viszonyított lehetséges elrendezései a mondatban.

kai) tulajdonság formailag autonómbb elemeknek mutatja a magyar igekötőket, mint a hantikat, feltehetőleg teljesen független az igekötőkkel kapcsolatos grammatikalizációs folyamatától. Ennek alátámasztásához azonban röviden ki kell térni az ősmagyar korra feltételezett szintaxisra.

Általánosan elfogadott, hogy eredetileg a magyar is OV alapszórendű nyelv volt, hasonlóan a mai hantihoz, s ez a jellemzője a magyarnak valamikor az ősmagyar-ómagyar korszakhatáron változhatott meg (É. Kiss 2011). É. Kiss a változást úgy ábrázolja, hogy először még alapvetően OV-szintaxis mellett szaporodtak fel a VO-szórendű mondatok, majd ezen utóbbiak átértelmezésével kialakult a mondat funkcionális perifériája: „az ugor alapszólásból örökölt SOV mondatfajta az ősmagyar kor folyamán ’topik kvantor fókusz V X’ típusú alakult” (i.m. 92). A mai magyarban pedig (és részben az ómagyarban is) bizonyos funkcionális pozíciók betöltése (tagadás, fókusz) egyben igemozgatást is kivált, ez eredményezi az igekötős mondatok fordított szórendjét az ilyen esetekben. A „részben” az ómagyar esetében azt jelenti, hogy míg fókusz tartalmazó mondatokban alig találtam példát olyanra, amelyben ne fordított szórend lenne (16, de l. mégis a nagyon ritka szórendet mutató 17-et), tagadó mondatokban az ómagyarban jóval általánosabb az, hogy a tagadószó csak megszakítja az igekötő és az ige kapcsolatát (18), de ennél nagyobb átrendeződést a mondatban nem vált ki (mint a 19-ben, ahol az ige a tagadószó mellé kerül, és megfordul az igekötő-ige szórend):

(16) *ha valasztják: haat ézak az zent engedelmesseegh vetetj fel o veleh:* (Könyv. 40)

(17) *mert mikképpen az zeretö meg azt kevanha hog természet zerenet akkít o zeret / az vithes zeresse igen ezzel* (NagyszK. 4)

(18) *Ha mykoron ez zent zvz az zokot jmadsgyt be nem tellessehetetj vala* (MargL. 55)

(19) *Es nem nytya meg nekewnk* (JókK. 30 – idézi Wacha 1995: 186–7)

A fenti szórendi mintákkal kapcsolatban arra érdemes tehát rámutatni, hogy az, hogy a magyarban az igekötők jobban eltávolodhatnak az igétől, mint a hantiban, egy olyan mondatfajta változással magyarázható, amely teljesen független az igekötők grammatikalizációs folyamatától, tulajdonképpen keresztezte azt. Ha pusztán izolációban vizsgáljuk az igekötők grammatikalizációját a hantiban és a magyarban, akkor az a kép rajzolódik ki, hogy formailag (értve ez alatt a hangtani, morfológiai és szintaktikai tulajdonságokat) a hanti igekötők mentek keresztül jelentősebb mértékű autonómiavesztésen, jelentéstanilag azonban a magyar igekötők. Csakhogy részben a rekonstrukcióból (az ősmagyarra feltételezett eredeti SOV szórend), részben pedig az ómagyar kori adatokból¹⁵ is (tagadó mondatok megszakított szórendje) következik, hogy kellett lennie a magyar igekötők történetében egy olyan időszaknak, amikor mondatfajta viselkedésük szempontjából kevésbé voltak autonómbak, mint mai megfelelőik.

Összegezve mindezt, ha csak a változás rekonstruálható bemenete és a mai adatok alapján hasonlítjuk össze a hanti és a magyar igekötőket, akkor azt lehet mondani, hogy a két nyelvben párhuzamos grammatikalizációs folyamatok játszódtak le az igekötők kapcsán. Csak egy kicsit is közelebből megnézve azonban a folyamatot, megpróbálva azt a

¹⁵ Valójában egészen az újmagyar korig a megszakított szórend uralkodott a tagadó mondatokban.

bizonyos egy relációjelet, mely határozószó > igeikötő csoportok között áll, kisebb lépésekre bontani, már látszik, hogy a két változásnak legfeljebb a kezdeti lépései lehettek párhuzamosak. Mindez tökéletesen illeszkedik ahhoz, amire Traugott–Trousdale már idézett cikkükben rámutattak, azaz hogy egy szerkesztett egység részeit egy időben többféle változási folyamat érinthet, és részben ez magyarázza a változások gradualitását. A jelen példa érdekességének talán az tartható, hogy a grammatikalizációtól független másik változási folyamat mintha éppenséggel degrammatikalizálná az igeikötőket, azaz ami távolabbról vizsgálva grammatikalizáció, közelebből grammatikalizáció és esetleg degrammatikalizáció együttese lenne.

5. Összegzés

A fentiekben többé-kevésbé vázlatosan ugyan, de bemutattam a hanti igeikötők szemantikai és formai jellemzőit, és (még vázlatosabban) összehasonlítottam ezeket a magyar igeikötőkkel. Ennek alapján az rajzolódott ki, hogy jelentésanilag a magyar igeikötők kevésbé autonómak, alakilag a hantik. Ezzel kapcsolatban kitértem a változás fokozatosságának kérdésére, és az körvonalazódott, hogy a magyar igeikötők nagyobb mondattani függetlensége feltehetően egy másik, az igeikötők grammatikalizációjától független változási folyamat eredménye, s ez végezetül átvezet a grammatikalizáció önálló státuszának kérdéséhez.

Az ezzel kapcsolatos kétféle vélekedés közül az egyik nem tartja önálló változási folyamatnak a grammatikalizációt. Ez a változástípus ugyanis visszavezethető a szerkezeti átelemezésre (reanalízis), amellyel a másik két tényező (hangtani redukció, jelentésváltozás) ugyan együtt járhat, de nem szükségszerűen jár együtt, és amelyek között semmilyen rendezett időbeli, illetve oksági viszony nincs (Newmeyer 2001).

Nem Christian Lehmann az egyetlen, aki megpróbált megfelelni ezekre a felvetésekre; azért emelem ki az ő megközelítését, mert ennek tűnnek a leginkább ambiciózusnak a célkitűzései. Lehmann ugyanis kidolgozta az úgynevezett grammatikalizációs paramétereket, amelyek az autonómiavesztés különböző tüneteit mutatják be (fonológiai kopás, szemantikai változások, integrálódás egy paradigmába, kötelezővé válás, más nyelvi elemektől való függés stb.), és a következőket fogalmazta meg ezekkel kapcsolatban: „a grammatikalizációs folyamat ennek a hat tulajdonságnak [...] a korrelatív változásából áll [...] Önmagában egyik sem elégséges alapja a grammatikalizáció definíciójának; csak mindannyiuknak az összjátéka eredményez grammatikalizációt” (2002: 111, 113). Lehmann úgy véli, ha sikerül megfelelően mérhetővé tenni az egyes paramétereket, azoknak a segítségével akár különböző nyelvi elemek bármilyen (a funkcionális hasonlóság feltételének megfelelő) párjáról el lehet dönteni, hogy melyik közülük a grammatikalizáltabb.

A Lehmann-féle hat komponens közül négy ugyan használható a hanti és a magyar igeikötők jellemzőinek bemutatásához, de a paraméterek között nincs olyan korreláció, amelyet Lehmann elvár rendszerétől: egyes részszerzőpontok a magyar igeikötőket, más részszerzőpontok a hanti igeikötőket mutatják kevésbé autonómnak.¹⁶ Önmagában mégsem jelentheti ez a Lehmann-féle megközelítés helytelenségét több okból sem. Egyrészt a fenti példa, az igeikötők grammatikalizációs folyamata részben rekonstrukción alapszik, márpedig Lehmann az ilyeneket kizárja az esetleges ellenpéldák közül (a rekonstrukció ugyanis

¹⁶ A dolgozat alapjául szolgáló előadásban még ezen paraméterek alapján mutattam be a hanti és a magyar igeikötőket, de a Zwicky-féle kritériumok jobban illeszkedtek a bemutatott kategóriákhoz, viszont az eredmények gyakorlatilag ugyanazok, mint amelyeket a Lehmann-féle paraméterek összehasonlítása alapján kaptam.

mindenképpen csak valamilyen elvi megalapozottságú módszeren alapulhat, és így könnyen körkörösé válik az érvelés). Még ha ez nem lenne problémás, akkor sem lehetne cáfolatként elfogadni az igeekötők esetét, hiszen bármilyen sarkosan fogalmaz is helyenként Lehmann, azt is sokszor hangsúlyozza, hogy alapvetően tendenciákról beszél, tehát egy vagy akár több ellenpélda sem érvényteleníti megfigyeléseit. Harmadrészt pedig a változási folyamatok nem függetleníthetők a velük egy időben zajló egyéb nyelvi változásoktól, jelen esetben a magyar igeekötők grammatikalizációja a bemutatott szórendi változástól, márpedig részben ennek köszönhető, hogy az egyes paraméterek a vizsgált esetben nem korrelálnak.

Az is erősen kérdéses ugyanakkor, hogy ilyen alapon lehetne-e egyáltalán találni olyan grammatikalizációs eseteket, amelyek alátámaszthatják vagy megcáfolhatják Lehmann állítását. Olyan párhuzamos változásokra lenne ugyanis szükség, melyek jól dokumentáltak, és kizárhatók, vagy legalábbis kontrollálhatók a különféle nyelven kívüli és belüli tényezők, amelyek az innovatív szerkezetek megjelenését, illetve terjedését befolyásolják (mint például a kontaktusjelenségek vagy a különféle szociolingvisztikai tényezők, emellett pedig a többi, azonos nyelven belüli változás hatása). Legalább ezek lennének annak feltételei, hogy megállapítható legyen, a grammatikalizációnak nevezett jelenségnek csakis a rá jellemző sajátosságai miatt van-e az, hogy egy elem szemantikailag is, formailag is, szerkezetileg is grammatikalizáltabb (kevésbé autonóm), mint egy vele összehasonlítható másik.

Ez nem tűnik egykönnyen megvalósítható célkitűzésnek, de talán nem is feltétlenül innen kellene megközelíteni a kérdést. Nem azzal van igazából probléma, hogy az esetek hány százalékában jár együtt fonetikai kopással a grammatikalizáció, és ennek alapján ok-okozati, vagy okozat-oki összefüggést kell-e feltételezni, hanem azzal, hogy sokszor nem tisztázott, pontosan mit is jelent a nyelvtörténeti változások esetében az oksági viszony. Ahogy Hermann (2001: 401) írja, „[...] a diakroniában, az idő dimenziójának tekintetbe vételéből következően, minden rendszeres vagy szokásos összefüggésre hivatkozó magyarázati kísérlet kauzális jelleget ölt. Márpedig láttuk, hogy előfeltétel és következmény között a kapcsolatok a nyelvtörténetben könnyen vehetik fel a lehetséges (=nem szükségszerű) igazságértéket, ami a szigorúan vett kauzalitással inkompatibilis [...]”. Nyilván érdemes meghatározni, hogy egy-egy szerző mit ért grammatikalizáció alatt, melyek számára a folyamat definitív tulajdonságai, de önmagában semmi különös nincs abban, hogy a különböző változási részfolyamatok esetében nem lehet feltétlen összefüggésekről beszélni – ez a történeti folyamatok elidegeníthetetlen jellemzője.

HIVATKOZÁSOK

- Bánréti Zoltán 1998: Az ellipszis mondattana és a lexikai szelekció, *Nyelvtudományi Közlemények* 98, 7–70.
- Bybee, Joan L. – Perkins, Revere – Pagliuca, William 1994: *The evolution of grammar: tense, aspect, and modality in the languages of the world*, Chicago, University of Chicago Press.
- Brinton, Laurel J. – Traugott, Elizabeth C. 2005: *Lexicalization and language change*, Cambridge, Cambridge University Press.

- Campbell, Lyle 2001: What's wrong with grammaticalization?, *Language Sciences* 23, 113–61.
- Csepregi Márta 1998: *Szurguti osztják chrestomathia = Studia uralo-altaica, Supplementum* 6, Szeged, JATE Finnugor Tanszék.
- Dér Csilla Ilona 2008: *Grammatikalizáció*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* 108.
- D. Máta Mária 1991: Az ige-kötők, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 433–41.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 79–177.
- É. Kiss Katalin 1999²: Mondattan, in Kiefer Ferenc – É. Kiss Katalin – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–184.
- É. Kiss Katalin 2011: Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F) VX-ig, in É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila szerk.: *Nyelvelmélet és diakronia*, Budapest, PPKE – Szent István Társulat, 85–102.
- Hermann József 2001: A történeti nyelvészettől a nyelvi változások elmélete felé: problémavázlatok, in Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin szerk.: *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*, Budapest, Osiris, 389–407.
- Hopper, Paul J. – Traugott, Elizabeth Closs 2003²: *Grammaticalization*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Janda, Richard D. 2001: Beyond „pathways” and „unidirectionality”: on the discontinuity of language transmission and the counterability of grammaticalization, *Language Sciences* 23, 265–340.
- J. Soltész Katalin 1959: *Az ősi magyar ige-kötők*, Budapest, Akadémiai.
- Kenesei István 2000: Szavak, szófajok, toldalékok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan III: Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 75–136.
- Kiefer Ferenc 2006: *Aspektus és akcióminőség (különös tekintettel a magyar nyelvre)*, Budapest, Akadémiai.
- Kiefer, Ferenc – Honti László 2003: Verbal 'prefixation' in the Uralic languages, *Acta Linguistica Hungarica* 50, 137–53.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000: Az ige-kötők, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan III: Morfológia*, Budapest, Akadémiai, 453–518.
- Lehmann, Christian 2002: *Thoughts on Grammaticalization*,
<http://www.christianlehmann.eu/publ/ASSidUE09.pdf>
- Lehmann, Christian 2005: *Theory and Method in Grammaticalization*,
<http://www.christianlehmann.eu/>
- Newmeyer, Frederick J. 2001: Deconstructing Grammaticalization, *Language Sciences* 23, 187–229.
- Nikolaeva, Irina 1999: *Ostyak*, München, Lincom Europa.
- Traugott, Elizabeth C. – Trousdale, Graeme 2010: Gradience, gradualness, grammaticalization – How do they intersect?, in Traugott, Elizabeth C. – Trousdale, Graeme eds: *Gradience, gradualness and grammaticalization = Typological Studies in Language* 90, Amsterdam – Philadelphia, John Benjamins, 19–44.

- Wacha Balázs 1995: A mondat szórendje, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor: Mondattan, szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 155–209.
- Zwicky, Arnold M. 1985: Clitics and particles, *Language* 61, 283–305.
- Zsirai Miklós 1933: *Az obi-ugor igekötők* = *Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály Köréből*, Budapest, MTA, 41–82. Újranyomva: Hajdú Péter szerk.: *Zsirai Miklós emlékkönyv* = *Uralisztikai Tanulmányok* 5, Budapest, ELTE BTK Finnugor Nyelvé-szet – MTA Kutatóhely, 75–116.

ALAPSZÓRENDI TÍPUSVÁLTÁS A MAGYARBAN

HORVÁTH KATALIN

1. A dolgozat tárgya, célkitűzése

1.1. A magyar szórend és a mondat információs szerkezete

1.1.1. A magyar szórendre vonatkozó hagyományos kutatások alapján közismertté vált, hogy nyelvünk az ún. **szabad szórendű** nyelvek közé tartozik, mivel morfológiai típusának, agglutináló voltának köszönhetően az **igei állítmányt** tartalmazó mondatokban az elemek mondatbeli helyének szintaktikai funkciókat kifejező, mondatrész-megkülönböztető szerepe nincs. Ez az oka annak, hogy a csupán három mondatrészből – alanyból, igei állítmányból és tárgyból vagy határozóból – álló mondataink mind a hat logikailag lehetséges kombinációban előfordulhatnak (vö. pl. Deme 1962: 471–502; Rác 1988: 447–57; Bárczi–Benkő–Berrár 1978: 428–9). A magyar szórend kérdései tehát – a saussure-i értelemben – a **parole-lingvisztika** körébe tartoznak. Mindazonáltal mondataink felszíni (= szórendi) szerkezeteit bonyolult szabályok irányítják, ezért a magyart idegen nyelvként tanulóknak a szórendi szabályok elsajátítása, a szórendileg is helyes magyar mondatok létrehozása – a kétféle igeragozás elsajátításához hasonlóan – hosszan tartó és nehéz feladat.

1.1.2. A természetes nyelvek mondatai egy adott beszédhelyzetben, illetve szöveg-összefüggésben meghatározott **közlési funkciót** töltenek be. A magyar szórenddel foglalkozó kutatások már a 19. század első felében felismerték, hogy a mondatban szereplő szavak rendjét a mondatrészek **kommunikatív funkciója** alakítja ki. Azt a fontos szabályt, hogy a magyar mondat leghangsúlyosabb, tehát az új információt közlő, szemantikailag legfontosabb elemének (azaz a mai fókusz) a helye az igei állítmány (verbum finitum) előtti pozíció, elsőként Fogarasi János ismerte fel 1838-ban. *Heuréka* című tanulmányában a szabályt a következőképpen fogalmazta meg: „A hangsúlyos szót követi tüstént a határozott módban [...] lévő ige [= verbum finitum]” (Fogarasi 1838: 243; vö. még: 1860: 79–123, 218–78). A fölismerés utóbb a Fogarasi-törvény nevet kapta, s a későbbi kutatások Arany Jánostól Kicska Emilen, Molecz Bélán, Simonyi Zsigmondon át Deme Lászlóig, É. Kiss Katalinig vagy Wacha Balázsig csak megerősítették. Mai nyelvtanaink azonban Fogarasiról rendre megfelelkeznek, nevét a témával kapcsolatban meg sem említik.

A beszéd egységei, az aktuális mondatok (megnyilatkozások) kommunikatív szempontból többségükben **duális** szerkezetűek: a beszélő és a hallgató számára a sikeres kommunikáció lehetőségét biztosító ismert információt tartalmazó részre, azaz **topikra** (témára) és újságoló, a hallgató számára új információt közlő **kommentre** (rémára) tagolhatók. A **fókusz** az új információt kifejező rész szemantikailag legfontosabb, ezért főhangsúlyos eleme.

A magyar aktuális mondatok kommunikatív szerkezetének duális tagolódását a polihisztor Brassai Sámuel írta le először, szintén a 19. században. Sajátos terminológiája szerint az aktuális mondattagok: a nem kötelező, a mondatokból esetenként hiányzó

inchoativum vagy *bévezető szakasz* [a későbbi topik], illetve az új ismeretet tartalmazó *mondatzöm*, avagy a *tüzetes rész* [a későbbi komment] (l. pl. Brassai 1860, 1863–65; 1885).

E rövid, vázlatos áttekintésből is kiderül az, hogy a magyar szórend kérdései szoros kapcsolatban állnak a mondat információs szerkezetét megmutató aktuális mondattagolással, továbbá ezzel összefüggésben a mondat hangsúly-, idő- és aspektusviszonylataival (vö. pl. Dezső 1967; Binnick 1991).

1.2. Az alapszórendről

1.2.1. Joseph H. Greenberg 1963-ban megjelent nevezetes szórendi tanulmánya óta köztudomású, hogy a tranzitív igék meghatározta háromelemű neutrális, állító, kijelentő mondatok felszíni szerkezeteiben a mondatokat alkotó három alapvető mondatrész – **az alany (S), az igei állítmány (V) és a tárgy (O)** – egymáshoz viszonyított elhelyezkedése, természetes sorrendje nyelvenként különböző lehet, ezért alkalmas eszköze a nyelvek osztályozásának, **szórendi típusokba** foglalásának. A szórendi tipológiai kutatások elsődleges célja a nyelvek alapszórendi típusának a meghatározása, valamint az alapszórendet kialakító, megszabó grammatikai sajátosságok felderítése (vö. Greenberg 1963: 73–113).

A szabad szórendű nyelvekben – így a magyarban is – e háromelemű mondatok hat érvényes szórendi variánsa közül az alapszórend dönti el, hogy a vizsgált nyelv melyik szórendi típust képviseli

Az **alapszórend** a három figyelembe vett mondatrész olyan természetes, felszíni szerkezeti sorrendje, amelyet a konkrét közlési funkció megszabta aktuális mondattagolás nem befolyásol. Tehát az a rögzült szórendi alapváltozat, amely nyomatékos (emfatikus) elemet, azaz **fókusz** **nem tartalmaz**.

A szórendi tipológiai szakirodalom túlnyomó többsége szerint¹ a magyar **kettős alapszórendű (SOV és SVO)** nyelv: Pl. *A gyerek almát eszik* mondat az SOV, illetve: *A gyerek eszik egy almát* és *A gyerek (meg)eszi az almát* mondatok pedig az SVO sorrendet mutatják fel.

A mai indoeurópai és uráli nyelvek alapszórendjei azt tanúsítják, hogy az indoeurópai nyelvek döntő többségükben SVO, az uráli nyelvek pedig SOV szerkezetűek.² A hazai és a nemzetközi szakirodalom szerint azonban az uráli és az indoeurópai **alapnyelv** egyaránt **SOV** típusú volt. Ez azt jelenti, hogy a kutatás az SVO szórendet tekinti az ősi SOV-t felváltó, később kialakult, fejlettebb szórendi típusnak. A mai magyarban is ez a szórend van túlsúlyban, ám nyelvünk érdekessége – azt is mondhatnánk – egyik archaikus vonása,³

¹ Feltehetően a magyar nyelv nem kellő mélységű ismerete lehet az oka annak, hogy külföldi kutatóknak az alapszórendre vonatkozó megállapításai esetenként ellentmondóak: egyesek SOV, mások SVO típusú nyelvnek tartják a magyart (vö. Mallinson – Blake 1981: 132).

² A fenti mondatot – Havas Ferenc szíves szóbeli közlése alapján – a következőkkel egészítem ki: Az uráli nyelvek közül a lapp és a finnugri nyelvek (finn, észt, karjalai, vepsze, izsór, vót, lív), valamint a komi-zürjén SVO szórendűek. Ezekben a nyelvekben az SVO szórend kialakulása germán, balti finn, illetve orosz hatásnak tulajdonítható. Ezért az uráli (finnugor és szamojéd) nyelvek összességében az elsődleges **SOV alapszórend** ma már csak kb. **60 százalékban** érvényesül.

³ Nyelvünk további archaikus vonása pl. a **mellérendelő szóösszetételek** különböző típusainak (l. **a**) iteratív párok: pl. *addig-addig, egyszer-egyszer, néha-néha, sok-sok*; **b**) ikerszavak: *dimbesdombos, gizgaz, irul-pirul, mendemonda*; **c**) valódi mellérendelő összetételek: *dúl-fúl, sürgő-forog, árvíz, dúsgazdag* stb.) meghatározó gazdagsága. E formák ősi – az uráli és az altáji nyelvekre kivált-

hogy az ősbibb szórendi típus is él. (Vö. Dezső 1967: 79–121, 1973: 23–63, 1978: 29–59; Telegdi 1977: 217–9; Hajdú 1978: 117–8; É. Kiss 1983: 27; Wacha 1991: 618–28; Primus 2001: 869; Havas 2002: 23–6; Kiss – Pusztai 2003: 253 stb.).

A magyar nyelvet tehát – a fentieknek értelmében – az **SOV** → **SVO** típusváltás sajátos átmeneteként értelmezhetjük: nyelvünk olyan SVO típus felé fejlődő, alapjaiban SOV típusú nyelv, melyben mindkét alapszórendi variáns érvényes ma is.

1.2.2. Itt kell szóba hoznom azt a témánkat érintő – számomra nehezen érthető – gyakorlatot, mely főként a vonatkozó mai magyar generatív szakirodalomban⁴ érhető tetten (l. pl. Kiefer 1992; É. Kiss 2011; de Wacha 2008 is). Terjed ugyanis az a gondolat és gyakorlat, hogy az alapszórend kérdéseit nem feltétlenül kell semleges mondatainkban vizsgálni. Ezekben a munkákban – vagy tudatosan, vagy azért, mert történeti nyelvi anyagot vizsgálva a neutrális és az emfatikus mondatok nehezen vagy egyáltalán nem különíthetők el⁵ – szerencsétlenül keverednek a semleges, illetve az emfatikus (fókuszos) mondatokra

---

képpen jellemző – voltukat több kutató hangsúlyozza (l. pl. Gombocz 1926: 12–4). A magyar archaikus vonásának tekinthető továbbá a **mediális igenem** (l. az *-ik*, *-ad/-ed*, *-ul/ül* formánsokkal létrejövő mediális igeformákat: *török, látszik, hallik; árad, fakad, olvad; épül, szépiül, sárgul*; stb.) meghatározó volta. É. Benveniste szerint (1966: 168–74) a mediális, neutrális igenem ősi, kiinduló formáció. Ebből vezeti le az – egymáshoz képest érvényben lévő – aktív, tranzitív, illetve passzív, intranszitiv igenemet.

⁴ Az utóbbi évtizedben generatív nyelvészeinknek köszönhetően nagy összefoglaló művek (*Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan* [1992]; *Új magyar nyelvtan* [1998; 2003]; *A magyar nyelv kézikönyve* [2003]; *Magyar nyelv* [2006]) láttak napvilágot. E munkák jórészt azonos mondatani fejezetei – valamennyit É. Kiss Katalin írta – behatóan foglalkoznak a magyar mondatok szórendi kérdéseivel. Ebben az elméleti keretben ugyanis a mondatban a maga egészében a tényleges nyelvhasználatban elhangzó mondatok **felsőszíni** szerkezeteinek vizsgálatára, vagyis az emfatikus mondatrész (fókusz) befolyásolta szórendi variánsok kutatására szűkül; az aktuális mondatagolás témakörének érdemi vizsgálatára korlátozódik. Ezek a kutatások tehát – mivel *langue-lingvisztikai*, azaz a nyelvi rendszer szintaktikai összefüggéseinek feltárását célzó vizsgálódásokkal nincsenek kapcsolatban –, a **parole-lingvisztikai** mondatani kutatásokat gazdagítják.

É. Kiss a magyar mondatok szórendi szerkezeteit létrehozó szabályrendszer olyan modellálását tűzte ki célul, amely megfelel a generatív nyelvléírás követelményeinek: előállítja a magyar mondatok minden lehetséges szórendi variánsát anélkül, hogy hibás szórendi változatok létrejöttét megengedné. Li és Thompson kutatásai (1976) nyomán megállapította, hogy a magyar nem az ún. alany-prominens, hanem a topik-prominens nyelvek közé tartozik, vagyis a felszíni mondat szerkezetek alappilléreit nem a nyelvtani alany-állítmány szerkezet, hanem a **logikai topik-predikátum struktúra** adja. É. Kiss a magyar neutrális mondatokkal, az alapszórend kérdéskörével korábban nem foglalkozott: ha a magyar topik-prominens nyelv, a szórendi tipológiában viszont az alanynak (S) kitüntetett szerepe van, értelmetlennek tűnhet fel az alapszórend kérdésének akárcsak a felvetése is. A magyar nyelv topik-prominens volta, valamint az alapszórendi kutatások között feszülő ellentmondást 2011-es dolgozatában kísérelte meg feloldani.

⁵ Az SOV szórend esetében a semleges és az emfatikus tárgyat tartalmazó mondat szórendje ugyanaz: *Péter könyvet olvas*, illetve: *Péter könyvet olvas (nem újságot)*, azaz – Dezső László terminusait használva – a mondatok **természetes és nyomatékos fókusz** egybeesik. Ennek a megkülönböztetésnek a haszna nyilvánvaló: ti. a mondat hangsúly természetesen akkor is érvényesül, ha a mondatban nincs nyomatékos fókusz. Ilyen esetekben a természetes fókusz az állítmányra, ha az állítmány igeikötős ige, az igeikötőre (igemódosítóra) esik.

vonatkozó megállapítások. Ezáltal a vizsgálat eredménye az alapszórendre nézve kétségkívül nem tekinthető hitelesnek, torzul.

Kiefer Ferenc pl. a *Strukturális magyar nyelvtan Mondattan* c. kötetének Bevezetőjében a következőket írja: „Az alapszórendek tekintetében a magyar sem tiszta típus: a fókuszatlan mondatok [...] SVO, a fókuszosok pedig SOV jegyeket mutatnak” (1992: 11–2). É. Kiss Katalin 2011-es dolgozatában a magyar alapszórend történeti változásainak kiváltó okait kutatva kiindul az ősi, ugor kori SOV alapszórendből, s eljut a **T(opik)Q(uantor)F(ókusz)VX** alapszórendhez: „a korábbi SOV mondat kettős alany-topik funkciójú kezdő pozíciója tisztán topikpozícióvá, tárgy-fókusz pozíciója pedig tisztán fókuszpozícióvá vált” – írja munkája Összefoglalásában (É. Kiss 2011: 100).

Mivel a szórend a magyarban parole-lingvisztikai jelenség, nyelvtörténeti korpuszon az alapszórend vizsgálata igencsak nehéz feladat. Nincsenek ugyanis biztos, egyértelmű kritériumok a neutrális és az emfatikus mondatok megkülönböztetésére. Wacha Balázs – 17. századi szövegeket vizsgálva – természetesen tisztában van azzal, hogy „a szórendi tipológia általában a neutrális mondatok szórendjét veszi figyelembe, ennek alapján igyekszik a nyelveket besorolni egyes szórendi típusokba”. Úgy véli azonban, hogy az általa „figyelembe vett nagyobb körből (értsd: az emfatikus mondatokat is tartalmazó korpuszból) is lehet megközelítő érvényű következtetést levonni, s az a szűkebb körre (értsd: a neutrális mondatokra) is érvényes lehet” (l. Wacha 2008: 132–3). A kétségtelen nehézségek ellenére eljárása erősen vitatható, mivel a vizsgálat így az alapszórendre nézve megbízható, hiteles eredményre nem vezethet.

A hivatkozott művekkel tehát azért van gond, mert az alapszórendet – per definitio-nem – a háromelemű mondatok **neutrális szórendje** határozza meg, azaz ezekből a vizsgálatokból a fókuszos mondatokat eleve ki kellene zárni.

Kiefer később megváltoztatta véleményét, s az alapszórendre vonatkozó munkáiban csak a neutrális szórendű mondatokat vizsgálja. A „semleges szórend [...] – írja egy 2004-es tanulmányában – kitüntetett szerepet játszik a magyar nyelvben, s ezért előnyben kell részesítenünk az olyan modelleket, amelyek a semleges szórendről is számot tudnak adni” (Kiefer 2004: 154). Vizsgálataiból – a szakirodalom döntő többségével ellentétben – arra következtet, hogy a magyar háromelemű, neutrális mondataink alapszórendje **SVO**. Szerinte az SOV szórend alapszórendként azért nem vehető figyelembe, mert csak bizonyos megszorításokkal, csupán speciális esetekben érvényesül.

Kétségtelen, hogy a mai magyarban az SVO alapszórend a gyakoribb, de még egyáltalán nem vált kizárólagossá: magyar igék egy jól körülhatárolható népes csoportja által meghatározott – érvényes és igen gyakran használt – mondatainkban ugyanis **mindkét alapszórendi változat él**. Az alábbiakban – Kiefer véleményével szemben – a szakirodalom döntő többségének állítását szeretném igazolni: nyelvünk vegyes (kettős) alapszórendű nyelv, melyben – meghatározott **grammatikai sajátosságoktól** függően – ma is mindkét variáns él.

1.2.3. Bár a nyelvtipológia szinkrón nyelvrendszereket vagy részszerkezeteket hasonlít össze, ezek egyidejűségét nem írja elő: a vizsgálatban különböző korokból származó metszetek vethetők egybe. Ezért tekintik a nyelvtipológiát **pankrón** stúdiumnak. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a megállapított típusok örök kategóriák lennének. Ellenkezőleg: a nyelvi típusok is ki vannak téve az időnek, változásokon mennek, mehetnek keresztül, még ha ezek a változások emberi léptékkel mérve rendkívül lassúak is. A **történeti tipológia** ezeket a változásokat kutatja. Elsősorban arra törekszik, hogy a megállapított

típusok között milyen logikai, s egyúttal történeti sorrend deríthető fel, az egyes típusok hogyan – milyen kritériumok alapján – rendezhetők egy **diakrón sorba** (vö. pl. Hopper 1992: 136–9; Greenberg 1995; Dezső é. n. 142–4; 253; Havas 2011: 257–62).

Az alábbiakban **a következő kérdésekre** keresem a választ:

- a) a később kialakult SVO szórend mennyiben tekinthető fejlettebb szórendi típusnak?
- b) milyen nyelvi változások vezettek az ősi SOV alapszórend megváltozásához, és a kettős alapszórend kialakulásához?
- c) mely tényezők idézik elő a magyarban is az SVO alapszórend fokozatos túlsúlyba jutását, erősödését?

A típusváltás folyamatát – elsősorban a régi szövegek parole-lingvisztikai vizsgálatára vonatkozó fent említett nehézségek miatt – nem nyelvtörténeti anyagon (is), hanem a szinkrónia-diakrónia egységének elvére támaszkodva **a mai magyarban** vizsgálom.

2. Az alapszórend és a transzformációs csoportok

2.1. Az SOV és az SVO szórendek jellemzése az állapot és történet egységében

2.1.1. Az állapot és történet egységének nagy jelentőségű gondolata szerint a mindenkori történeti fejlődés eredménye: egy-egy adott nyelvallapot magában foglalja **specifikus struktúrája** létrejöttének a történetét. Ebből pedig az következik, hogy a szinkrón rendszer dinamikus, rendszerszerű összefüggései érdemben járulhatnak hozzá a tényleges nyelvtörténeti kutatásokhoz, azaz történeti forrásértékük lehet. Mivel a nyelv szinkrón működését irányító mechanizmusok történeti természetűek, egy nyelvallapot szerves összefüggéseinek elemzése megerősítheti vagy – ha a kétféle vizsgálat ellentmond egymásnak – gyengítheti is a nyelvtörténeti vizsgálat eredményeit. Történeti nyelvi anyag hiányában pedig, illetve ha a kutatás célja régi korokból származó korpuszok parole-lingvisztikai vizsgálata, a diakrón elemzés helyettesítésére is hivatott (vö. pl. Bonfante 1945; Hoenigswald 1960; Kuryłowicz 1964: 9–36; Jakobson 1972: 177–85; Zsilka 1982: 153–214; Horváth 1983: 53–5, 2008: 71–3).

2.1.2. Vizsgáljuk meg a következő – a mai magyarban kétségtől érvényes – mondatpárt:

Mariska ruhát varr	SOV
Mariska (meg)varrja a ruhát	SVO

Ebből az egy példából is jól látható az, hogy az alapszórendi variáns a mondat bizonyos grammatikai sajátosságaitól függ. Az első mondatból a következőket állapíthatjuk meg:

- a) az igei állítmány igeikötő nélküli;
- b) a tárgy az ige előtt áll: **OV**;
- c) a tárgynak nincs névelője = határozatlan tárgy;
- d) az ige általános (alanyi) ragozású;
- e) az igeszemlélet, a mondat aspektusa imperfektív (folyamatos).

Ezzel szemben a második mondatban:

- a) az állítmánynak lehet igekötője;
- b) a tárgy az ige után áll: **VO**;
- c) a tárgynak határozott névelője van = határozott tárgy;
- d) az ige határozott (tárgyas) ragozású;
- e) a mondat aspektusa perfektív (befejezett).

Az igekötő, a névelő, a határozott tárgy, a cselekvés befejezettségét (totalitását, rezultatív voltát) kifejező perfektív aspektus a magyar nyelvtörténet tanúsága szerint mind másodlagos, később kialakult, jelöltebb, komplexebb grammatikai jellemzők. Mindebből azt vonhatjuk le, hogy a mai magyarban is egyértelműen igazolható: az SVO variáns valóban a fejlettebb formáció, a történetileg elsődleges alapszórend az SOV.

2.1.3. A következő kérdés, amelyre feleletet kerestem, az **alapszórendi típusváltás** mélyebben fekvő – a nyelvi rendszer szerves összefüggéseiből fakadó – okaival kapcsolatos. Már a kettős alapszórendet vizsgáló korábbi elemzéseimből (vö. Horváth 1995: 187–93, 2010: 146–52) is azt szűrtem le, hogy az előző pontban bemutatott, a két szórendi variáns közötti könnyen felismerhető grammatikai változások eredendően a belső nyelvi, rendszerszerű összefüggések meghatározta mondatforma megváltozásának lehetnek a függvényei. Újabb elemzéseim csak megerősítették ezt a gondolatot. Úgy látom tehát, hogy a felszíni (parole-szintű) alapszerkezetek típusváltásának a kérdése nem oldható meg a mélyebb (langue-szintű) rendszerszerű **szintaktikai összefüggések** figyelembevétele nélkül.

Vizsgálataimból arra a következtetésre jutottam, hogy a magyar alapszórend típusváltásának mélyebb okaira akkor kapunk választ, ha **új szempontból** vesszük szemügyre az ún. transzformációs csoportokat meghatározó szintaktikai relációkat. Azaz:

- a) eltekintünk az egymással váltakozni képes sorok adverbialis mondatrészeitől, azaz a sorok hiányos (töredékes) formáit vesszük figyelembe;
- b) a mondat szerkezetek közös alanyát is tekintetbe véve a sorok **alanyát, állítmányát és tárgyait együttesen** vizsgáljuk;
- c) szórendi kérdések vizsgálatáról lévén szó, figyelmet fordítunk a mondatok elemeinek **természetes**, a tényleges nyelvhasználatra jellemző rendjére.⁶

Az eredmény meglepő: ha így járunk el, a két sorból a két alapszórenddel megegyező struktúrát kapunk: *Péter vaját ken*; *A kertész vizet locsol* = **SOV**; *Péter (meg)keni a kenyeret*; *A kertész (meg)locsolja a virágokat* = **SVO**.

2.2. A transzformációs csoportokról

2.2.1. Közismert, hogy Zsilka János nyelvelméletének alapformái az ún. transzformációs csoportok. Transzítív igeink egy jól körülhatárolható szemantikai csoportjára: az

⁶ Zsilka János a **nyelvi rendszer** mondatformáinak szerves összefüggéseit kutatva a transzformációs csoportok két sorának szintaktikai viszonyait, a csoportokba zárt esetek relációit tárta föl. Az elemeknek a beszédben megmutakozó természetes szórendjét nem vizsgálta. A mondatpárok alanyától pedig azért tekintett el, mert az alanyt a transzformáció nem érinti: az első sor alanyi funkcióját betöltő lexéma a második sorban is alany marad: pl. *A festő ken festéket a falra*, illetve: *A festő (be)keni festékekkel a falat*.

egyszerű konkrét (manuális, fizikai cselekvéseket kifejező) igékre (l. pl. *ereszt, facsar, fon, fűz, gyúr, húz, ken, köt, locsol, mer, mos, metsz, nyír, nyom, nyúz, őrl, rak, söpör, szed, szór, tölt, töm, tör, töröl, vág, ver* stb.) jellemző az, hogy eredeti (tulajdonképpeni) jelentésükben **kettős** szerkezeteket hoznak létre. Ez a strukturális váltakozás anélkül megy végbe, hogy a mondatokban szereplő szavak, illetve a mondatok által ábrázolt tényállás (a mondatok denotatív jelentése) megváltoznának. Zsilka a transzformációs csoportok esetviszonyait vizsgálva az esetek és az egymással váltakozni képes szintaktikai sorok belső, szerves összefüggését mutatta ki. A formacsoportok két sora egy-egy **szintaktikailag különböző** tárgyi viszony – **belső tárgy, objektív tárgy** (accusativus objectivus) – körül jön létre. Például: *Pali sót szór a húsrá*, illetve: *Pali megszórja sóval a húst*; *Ilona gyümölcsöt szed a fáról*, illetve: *Ilona leszedi (a gyümölcstől) a fát*. E négy mondatrészből (alany, állítmány, tárgy, határozó) álló strukturák második sorait lezáró fejlettebb, objektív tárgyak közvetlenül az első sorok latívuszi vagy ablatívuszi helyhatározóiból vezethetők le. Valójában azonban az egymással váltakozni képes esetek együttese függ belsőleg össze egymással:

$$[N_{2-t} + N_{3loc.}] \rightarrow [N_{2-vel} + N_{3-t}]$$

Azaz például a *szór* esetében – a megfelelő lexémákat – a szintaktikai viszonyok könnyebb áttekinthetősége kedvéért – egyelőre egymás alá írva:

Pali	+	szór		+	sót		+	a húsrá
Pali	+	megszórja		+	sóval		+	a húst

A csoport szerkezeti viszonyai:

$$\begin{array}{ccccccc}
 [N_{1nom.} & + & V_{tr.} & + & N_{2(-t=belső)} & + & N_{3(loc. direct.)}] \\
 & & & & \downarrow & \searrow & \downarrow \\
 [N_{1nom.} & + & V_{tr.} & + & N_{2(-vel)} & + & N_{3(-t=obj.)}]
 \end{array}$$

(Vö. Zsilka 1971, 1973; Horváth K. 1983)

Az első sorban a szerkezet belsejében szereplő, főként anyagnevekből létrejövő **belső tárgy** igei alaptagjával szoros tartalmi viszonyban van, sok esetben ezért verbalizálható: *vajat ken a kenyérre* → *vajaz*; *cukrot szór a süteményre* → *cukroz* stb. Tehát a tárgyi viszony ősibb, fejlettebb típusát képviseli. A második sorok **objektív tárgya** viszont a tárgy valódi, tartalmilag egymástól független elemek kapcsolatán nyugvó típusa, a cselekvés valójában erre irányul: *megkeni a kiflit*; *megszórja cukorral a süteményt*. A tárgyak szintaktikailag különböző formáival sem a hagyományos grammatika, sem a generatív nyelvelmélet nem számol ma sem, pedig ez a különbség (többek között) a magyar kettős alapszórend kialakulásában is alapvető szerepet játszott.

2.2.2. *Transzformációs csoportok a magyarban* (1983) c. munkámban az Értelmező szótárból gyűjtött nyelvi anyag vizsgálata alapján megállapítottam, hogy mai nyelvünkben **kb. kétszáz** olyan ige van, mely tulajdonképpeni (eredeti, konkrét) jelentésében a transzformációs csoportoknak megfelelő kettős szerkezetekben működik. Az igeek több szempontú (etimológiai, morfológiai, szintaktikai és szemantikai) elemzése alapján, az igeek meghatározta konkrét mondatokból **négy különböző formacsoportot** vontam el. Az igeek

és a csoportokba zárt esetviszonyok együttes vizsgálatával igazoltam azt a feltevésemet, hogy a négy – egymástól sajátosan eltérő – transzformációs csoport sem véletlenszerűen, tetszőleges rendben áll egymás mellett. Ellenkezőleg: felderíthető a csoportok belső, szerkesztési összefüggése, rendje. A szerkezetpárok egy **fejlődési sor** egyes állomásaként értelmezhetők diakrón és szinkrón értelemben egyaránt: a kezdetlegesebb viszonyokat tartalmazó páros struktúrák megelőzik a bonyolultabbakat, fejlettebbeket.

A csoportokat itt csupán egy-egy példával illusztrálva, a fejlődési sor a következő:

I.	Piroska	iszik	egy kortyot	a tejből
	Piroska	megissza	(kortyokban)	a tejet
II.	Piroska	töröl	port	a bútorról
	Piroska	letörli	(a portól)	a bútort
III.	Piroska	locsol	vizet	a virágokra
	Piroska	meglocsolja	(vízzel)	a virágokat
IV.	Piroska	fűz	gyöngyöt	láncba/láncnak
	Piroska	felfűzi	(gyöngyből)	a láncot

E fejlődési sor érvényességét megerősítheti az, hogy a tárgyi mondatrészek a hagyományos magyar grammatika által megállapított fajtái⁷ természetesen illeszkednek a rendszerbe: az első három csoportban **iránytárgyak** szerepelnek, közülük az első sorok **belső** tárgyai eredendően **határozatlanok**, szemben a második sorokat lezáró **határozott, objektív** tárgyakkal.

A fejlődési sor végén álló negyedik csoportban jelentős változást figyelhetünk meg: itt ugyanis az első sor belső tárgya is objektív tárgy, a cselekvés szükségszerűen erre irányul, hiszen a második sorban szereplő eredménytárggyal kifejezett objektum csak a cselekvés eredményeképpen jön létre. A negyedik csoport első sorának belső tárgya tehát **objektív iránytárgy** (accusativus objectivus afficiens), míg a második sor fejlettebb tárgya **objektív eredménytárgy** (accusativus objectivus efficiens).

2.3. A tárgyak szintaktikai típusai és az alapszórend

2.3.1. Ha most már – e kitérők után – visszatérünk a magyar alapszórend kérdéseihez, s azt vizsgáljuk meg, hogy a tárgyak szintaktikailag különböző formái befolyással vannak-e a csoportokban szereplő elemek természetes sorrendjére, e kérdésre egyértelmű **igennel** felelhetünk.

A csoportok első soraiban a különböző belső tárgyak a beszédben, tehát a – teljes sorokhoz képest gyakran hiányos – konkrét mondatokban az igeikötő nélküli ige elé kerülnek. A belső tárgyas szintagma **OV** szerkezetű. Az ige előtti pozíció a határozatlan (névelő nélküli), s eredendően minden bizonnyal jelöletlen belső tárgyak normális helyzete:

⁷ Leíró nyelvtanaink hagyományosan a tárgy következő alosztályait különítik el: a logikai határozottság szempontjából **határozatlan** (*könyvet, egy könyvet*) és **határozott** tárgyat (*Jánost, ezt, őt, a könyvet*); a tárgyas szerkezetek jelentését figyelembe véve pedig **iránytárgyat** (*felvágja a kenyeret, filmet néz*); **eredménytárgyat** (*házat épít, levelet ír*) különítenek el (vö. MGr. 416–8).

- I. Piroska kávéét iszik = 'iszik néhány kortyot a kávéból' = partitivusi tárgy
 II. Piroska port töröl
 III. Piroska vizet locsol **SOV alapszórend**
 IV. Piroska gyöngyöt fűz

Tehát az első sorok felszíni szerkezetének alapszórendje: **SOV**.

A határozatlan tárgyakkal megfelelően az igeikötő nélküli igeik ragozása is határozatlan = általános (alanyi ragozás), a mondat aspektusa pedig folyamatos.

A csoportok második soraiban a különböző objektív tárgyak a parole szintjén is, tehát a tipikusan hiányos – csak alanyt, állítmányt és tárgyat tartalmazó – konkrét mondatokban a jobbára igeikötős igeik után, a sorok végén szerepelnek. Az objektív tárgyas szintagma **VO** szerkezetű. Az (igeikötős) ige utáni pozíció az objektív tárgy természetes helyzete:

- I. Piroska (meg)issza a kávéét
 II. Piroska (le)törli a bútorokat
 III. Piroska (meg)locsolja a virágokat **SVO alapszórend**
 IV. Piroska (fel)fűzi a láncot.

A második sorokban a határozott tárgyra irányuló cselekvés, valamint az igeikötős ige határozott (tárgyas) ragozása és a befejezett (telikus) aspektus között belső kapcsolat áll fenn. Tehát a második sorok felszíni szerkezetének alapszórendje: **SVO**.⁸

Elemzéseim tehát egyértelműen azt mutatják, hogy a tárgy szintaktikailag különböző – a transzformációs csoportokban kialakult – formái szerves összefüggésben állnak nyelvünk kettős alapszórendjével. A magyar nyelv kettős alapszórendje kialakulásában a transzformációs csoportokban gyökerezik. Ez az elemi formáció képviseli a nyelv azon részrendszerét, amelyen belül a **szórendi típusváltás** lezajlik: az első sorok **SOV** és a második sorok **SVO** szórendje újabb bizonyítéka annak, hogy a csoportok két-két sorának sorrendje nem tetszőleges: a második sorok valóban fejlettebb (mert általánosabb, a valóság szélesebb összefüggéseire kiterjedő) alakulatok, mint az elsők.

Ez az összefüggés arra is rávilágít, hogy a magyar alapszórend mint felszíni szerkezeti (parole-lingvisztikai) jelenség, szintaktikai (langue-lingvisztikai) változások függvénye.

⁸ Fontos azonban megjegyezni, hogy – miután a kétféle tárgy létrejött – lehetővé válik az is, hogy a tárgyak egymás helyébe lépve a másik pozíciójának megfelelően viselkedjenek: ilyen esetekben az objektív tárgyas szintagma imperfektív igeszemléletet tükröz és **SOV** szórenddel jár együtt, míg a belső tárgyas szó szerkezet perfektív cselekvést fejez ki, szórendje pedig **SVO** lesz. Azaz például:

- A) Eredeti struktúrák: Anna port töröl SOV = imperfektív aspektus
 Anna letörli a bútor SVO = perfektív aspektus
 B) Másodlagos struktúrák: Anna bútor töröl SOV = imperfektív aspektus
 Anna letörli a port SVO = perfektív aspektus

A jelenség azt mutatja, hogy **pozíció és funkció** között a magyarban is szoros összefüggés van.

3. Az igei jelentések és az SOV alapszórend

3.1. A nyelv történeti fejlődése során a transzformációs összefüggések második sorának SVO alapszórendje mindinkább meghatározóvá válik. Láttuk: az egyszerű manuális, fizikai cselekvéseket képviselő igéink még a transzformációs csoportok kettős szerkezetei szerint működve hozzák létre **mindkét** alapszórendet.

Igen érdekes az, hogy a **mentális cselekvéseket** kifejező igéink (*énekel, fest, hallgat, ír, mond, néz, olvas, magyaráz, rajzol, számol* stb.), bár a transzformációs csoportok összefüggéseit már nem követik – nyilvánvalóan a manuális, fizikai cselekvéseket képviselő igéink analógiájára –, még a **kettős alapszórend** szerint működnek. Ám ennek ellenére a két igecsoport viselkedése között lényegesek a különbségek is:

a) a mentális cselekvéseket képviselő igékkel létrejött szerkezetekben már mindkét szórendi variáns tárgya **objektív tárgy**. Például: *A színész verset mond* → *A színész elmondja a verset*; *Marci levelet ír* → *Marci megírja a levelet*; *Zoli rádiót hallgat* → *Zoli meghallgatja a rádiót*; *A tanár egy példát magyaráz* → *A tanár megmagyarázza a példát*; *A kislány egy képet néz* → *A kislány megnézi a képet* stb.

b) ezekben a mondatokban – szemben a transzformációs csoportok struktúráival, melyekben a belső tárgy és az objektív tárgy **két különböző főnév** –, mindkét sor objektív tárgya egyazon lexéma. Azaz például:

A transzformációs csoportok tárgyas szintagmái:

<i>zsírt</i> ken	O ₁ V	SOV alapszórend
megkeni a <i>kenyeret</i>	VO ₂	SVO alapszórend

A mentális cselekvések képviselte igék tárgyas szintagmái:

<i>filmet</i> néz	OV	SOV alapszórend
megnézi a <i>filmet</i>	VO	SVO alapszórend

c) a kettős alapszórend a transzformációs csoportok sorainak **hiányos** formáiból jön létre: a három elemből (alanyból, tárgyból és igei állítmányból) álló alapszórendi struktúrák, négy elemből (alanyból, tárgyból, igei állítmányból és határozóból) álló és két, egymással szervesen összefüggő, szerkezethez vannak kötve! Míg a mentális cselekvéseket reprezentáló igék megszabta, kettős alapszórendű, szerkezetek három elemből állnak.

3.2. A feltehetően későbbi, más, bonyolultabb jelentésszerkezetű (mert pl. alárendelő összetett mondatokat létrehozni képes) igéink már nem a kettős alapszórend struktúrái szerint viselkednek: kizárólag az **SVO** alapszórendet mutatják fel. Az **érzelmi** (emotív) és **értelmi** (kognitív) **állapotokat** kifejező ún. **statikus igék**: *gyűlöl, hall, hiányol, hisz, irigyel, imád, ismer, kedvel, képzel, lát, szeret, tud, utál* stb. (vö. Binnick 1991) alapszórendben csak az SVO struktúra szerint működnek: *Péter szereti Jolit*; *Mari utálja a főzeléket*; *A fiú tudja a matematikát*; *A tanár látta a bajt* stb.

Az állapotok természetüknél fogva nem dinamikusak, nem szakíthatók meg: minden szakaszuk azonos. Ezek az igék kivétel nélkül alárendelő összetett mondatot is létrehozhatnak, azaz tárgyuk mellékmondat is lehet: *Mari utálja azt, hogy ...*; *A fiú tudja, hogy ...*; *A beteg azt képzei, hogy ...*; *A tanár látta, hogy ...*; *Pali azt fogja hinni, hogy ...* stb.

Az SVO szórendből **másodlagosan** természetesen létrehozható az SOV szórendnek megfelelő változat is. Ám ilyenkor nem semleges, hanem **emfatikus, fókuszos** mondatokat kapunk, azaz nem alapszórend jön létre. Pl. *Péter Jolit szereti [nem Katit]; Mari a főzeléket utálja [nem a húst]; A fiú a matematikát tudja [nem a kémiát]* stb. Vagyis a fókuszos szórend lesz SOV. A tárgyas szintagmákat tekintve:

szereti a <i>spenótot</i>	VO	SVO alapszórend
<i>a spenótot</i> szereti	OV	SOV emfatikus szórend

Mindez azt bizonyítja, hogy az SOV szerkezet, az állapotot kifejező igékkel létrejött mondatainkban – neutrális alapszórendben – már nem él.

Ezek az elemzések azt igazolják, hogy az igék egymástól jól elhatárolható nagy szemantikai csoportjai és az alapszórend között szoros összefüggés áll fenn: a dinamikus igei jelentések (a manuális, illetve a mentális cselekvéseket képviselő igék) meghatározta mondatainkban mindkét alapszórendi variáns él a mai magyarban is. A minden bizonnyal jóval későbbi és bonyolultabb jelentésszerkezetű statikus igékkel létrejött mondatainkra azonban már csak a másodlagosan létrejött, bizonyíthatóan fejlettebb SVO alapszórend érvényes.

HIVATKOZÁSOK

- Arany János 1873: A szórend, *Magyar Nyelvőr* 2, 5–11.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1978: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benveniste, Émile 1966: *Problèmes de linguistique générale*, Chapitre XIV, Actif et moyen dans le verbe, Paris, Gallimard, 168–75.
- Binnick, Richard I. 1991: *Time and the Verb: A guide to Tense and Aspect*, Oxford–New York, Oxford University Press.
- Bonfante, Giuseppe 1945: On Reconstruction and Linguistic Method, *Word* 1, 83–91, 132–61.
- Brassai Sámuel 1860; 1863–65: A magyar mondat, *Magyar Akadémiai Értesítő* 1, 279–399; 3, 3–128, 173–409.
- Brassai Sámuel 1885: *A mondat dualismusa*, Budapest, MTA.
- Deme László 1962: A szórend, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere* 2, Budapest, Akadémiai, 471–502.
- Dezső László 1967: Szórend és mondathangsúly, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 5, 79–121.
- Dezső László 1973: A mondattan tipológiai megközelítése, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 9, 23–63.
- Dezső László 1978: Elmélet és törvényszerűségek a tipológiában. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 12, 29–59.
- Dezső László é. n. *A magyar nyelv tipológiai jellemzése – Typological Characterization of Hungarian Grammar: Selected Writings*, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola.
- Fogarasi János 1838: *Ευρηκα*, *Atheneum* 2, 24–9; 289–97.
- Fogarasi János 1860: Hangsúly, vagyis nyomaték a magyar nyelvben, *Magyar Akadémiai Értesítő* 1, 79–123, 218–78.

- Gombocz Zoltán 1926: *Jelentésan*, Pécs.
- Greenberg, Joseph H. 1963: Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements, in Greenberg, J. H. ed.: *Universals of Languages*, Cambridge, Mass, MIT Press, 73–113.
- Greenberg, Joseph H. 1995: The Diachronic Typological Approach to Language, in M. Shibatani–Th. Bynon eds.: *Approaches to Language Typology*, Oxford, Clarendon Press, 145–66.
- Hajdú Péter–Domokos Péter 1978: *Uráli nyelvrokonaink*, Budapest, Tankönyvkiadó, 117–8.
- Havas Ferenc 2002: A nyelvek típusai között a magyar nyelv, in Sipos Lajos főszerk.: *A magyar nyelv és irodalom enciklopédiája*, Budapest, Magyar Könyvklub, 23–6.
- Havas Ferenc 2011: Nyelvtipológia, in Balázs Géza szerk.: *Nyelvészetről mindenkinek*, Budapest, Inter, 257–62.
- Hoenigswald, Henry M. 1960: *Language change and linguistic reconstruction*, Chicago, The University of Chicago Press.
- Hopper, Paul J. 1992: Typology and Universals, in William Bright ed.: *International Encyclopedia of Linguistics* 2, New York–Oxford, Oxford University Press, 136–9.
- Horváth Katalin 1983: *Transzformációs csoportok a magyarban*, Budapest, Akadémiai. = Nyelvtudományi Értekezések 115.
- Horváth Katalin 1995: A magyar nyelv kettős alapszórendjéről, in Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*, Budapest, ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 187–93.
- Horváth Katalin 2008: Az etimológia elvei, in Büky László–Forgács Tamás–Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, JATEPress, 67–80.
- Horváth Katalin 2010: A magyar szórend néhány kérdése, in Gecső Tamás–Sárdi Csilla szerk.: *Új módszerek az alkalmazott nyelvészeti kutatásban*, (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 114), Székesfehérvár–Budapest, Kodolányi János Főiskola–Tinta Könyvkiadó, 146–52.
- Jakobson, Roman 1972: A szinkrónia és a diakrónia egysége, in Fónagy Iván–Szépe György szerk.: *Hang – jel – vers*, Budapest, Gondolat, 177–85.
- Keszler Borbála szerk. 2000: *Magyar grammatika*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kicska Emil 1890–93: Hangsúly és szórend, *Magyar Nyelvőr* 19: 6–18, 153–8, 203–9, 390–5, 433–40; 20: 337–45, 385–94, 433–45, 481–91; 21: 385–95, 434–48, 486–97; 22: 6–13, 52–63.
- Kiefer Ferenc 1992: Bevezető, in *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai. 7–15.
- Kiefer Ferenc 2004: A semleges szórend a magyarban, in Koutny Ilona szerk.: *Hungarológia: Nyelv és kultúra*, Poznań, ProDruk, 149–56.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 252–4, 483–8.
- É. Kiss Katalin 1983: *A magyar mondat szerkezet generatív leírása*, Budapest, Akadémiai. = Nyelvtudományi Értekezések 116.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk. *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 79–178.
- É. Kiss Katalin 2003a: Mondattan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–186.

- É. Kiss Katalin 2003b: Mondattan, in Kiefer Ferenc szerk.: *A magyar nyelv kézikönyve*, Budapest, Akadémiai, 205–40.
- É. Kiss Katalin 2006: Mondattan, in Kiefer Ferenc főszerk.: *Magyar nyelv*, Budapest, Akadémiai, 110–48.
- É. Kiss Katalin 2011: Az ősmagyar SOV-től az ómagyar (T)(Q)(F)VX-ig, in É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila szerk. *Nyelvelmélet és diakrónia*, Budapest–Piliscsaba, Szent István Társulat, 85–102.
- Kuryłowicz, Jan 1964: On the Methods of Internal Reconstruction, in Horace Lunt ed.: *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*, Mouton, The Hague, 9–36.
- Li, Charles N.–Sandra A. Thompson 1976: Subject and topic: A new typology of language, in Ch. N. Li ed.: *Subject and topic*, New York, Academic Press.
- Mallinson, Graham–Bary J. Blake 1981: *Language Typology*, (North Holland Linguistic Series 46), Amsterdam–New York–Oxford, North-Holland Publishing Co.
- Molecz Béla 1900: *A magyar szórend történeti fejlődése*, Budapest, a szerző kiadása.
- Primus, Beatrice 2001: Word Order Typology, in Martin Haspelmath et al. eds.: *Language Typology and Language Universals 2*. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 20.2), Berlin–New York, Walter de Gruyter, 855–73.
- Rácz Endre szerk. 1988: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 274–7.
- Simonyi Zsigmond 1903: *A magyar szórend*, Nyelvészeti Füzetek 1.
- Telegdi Zsigmond 1977: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest, Tankönyvkiadó, 217–9.
- Wacha Balázs 1991: A szórend, in Benkő Loránd szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 1, Budapest, Akadémiai, 618–28.
- Wacha Balázs 2008: Adalékok a XVII. századi magyar szórend előzményeinek és alakulásának jellemzéséhez [...], in Haader Lea–Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 130–79.
- Zsilka János 1971: *Nyelvi rendszer és valóság*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1973: *A nyelvi mozgásformák dialektikája*, Budapest, Akadémiai.
- Zsilka János 1982: *De constructione. Történet és állapot egysége a nyelvben*, Budapest, Akadémiai.

ÖSSZES, TÖBBI, NÉMELY, CSUPA: SZÁMHASZNÁLATI DIAKRÓN KORPUSZVIZSGÁLAT

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Az előző két szegedi nyelvtörténeti konferencián elhangzott egy-egy előadás a mennyiségjelző utáni számegyeztetés témaköréből (Németh 2008; Dömötör 2011a). Mindkettő az ómagyar kor utáni nyelvhasználat (is) foglalkozott. A szerzők korpuszvizsgálattal tárták fel az egyes és többes számú alakok előfordulási arányait, és a formák közötti választás okait is igyekeztek kideríteni. Németh Miklós munkája a szociológiai szempont érvényesítése miatt érdemel kiemelés. Dömötör Adrienne elemzésének pedig a diakrón és műfaji különbségek kimutatása mellett külön erénye a módszertani igényesség. Méltó követe ebben Elekfi Lászlónak (1955) és E. Abaffy Erzsébetnek (1964). Dömötör Adrienne a szegedi tanulmányköteten kívül egy olyan folyóiratcikkben is közreadta vizsgálódásának eredményeit, amelyben a kutatásba a kései ómagyar és a középmagyar periódus mellett az újmagyar kor első felét is bevonta (Dömötör 2011b).

Mostani mondandóm az említett szegedi konferencia-előadások sorába illeszkedik. Igaz, olyan szavak után vizsgálom a számhasználatot, amelyek nem tartoznak a legtipikusabb mennyiségjelzők közé (*összes, többi*), illetőleg nem is nevezhetők mennyiségjelzőnek (*némely, csupa*). Ugyanakkor mind a négy szónak köze van a mennyiség kifejezéséhez: vagy az adott halmaz teljes voltát jelölik (*összes, csupa*), vagy az elemek közötti valamiféle (mennyiségi) szelektálást (*többi, némely*).

Mindennapi tapasztalataink, valamint a nyelvtanok és a nyelvművelő kiadványok egyöntetű megállapítása szerint a mai magyar köznyelvben a mennyiségjelző után – tekintet nélkül arra, hogy azt határozott számnév, határozatlan számnév vagy számnévi névmás fejezi-e ki – a főnév, azaz a jelzett szó egyes számban szerepel. Többen is felhívják azonban a figyelmet arra, hogy az *összes, többi, némely* jelzők után ingadozhat a főnév számhasználata. Ezt a tényt az egyeztetés kérdéskörének olyan kiváló szakemberei is kiemelik, mint Rácz Endre (1968: 343, 1980: 260, 1991: 56) és Tompa József (1985a, 1985b). Hogy e jelzők után milyen az egyes és többes számú főnevek mai előfordulási aránya, arról tudomásom szerint csak Dömötör Adrienne (2011b: 162) közöl tájékoztató jellegű adatokat a Google internetes kereső segítségével.

Előadásomban azt vizsgálom, hogy a ma ingadozást mutató esetekben hogyan változott az egyes és a többes szám választásának aránya az új- és újabb magyar kor folyamán. A beszélt nyelvre vonatkozó spontán megfigyeléseim, illetőleg olvasmányélményeim szerint a *csupa* után szintén van számhasználati ingadozás, ezért az *összes*, a *többi* és a *némely* mellé ezt a szót is beiktattam felmérésem főszereplői közé.

Diakrón statisztikáimat a *Magyar Történeti Szövegtár* (= MTSz.) alapján készítettem el. Ez az az elektronikus (az MTA Nyelvtudományi Intézetének honlapján is elérhető) korpusz, amely a *magyar nyelv nagyszótárának* is a legfontosabb forrása (vö. pl. Szabó Tamás Péter 2006). Az 1772 és 2000 közötti időszakot öleli fel; terjedelme mintegy 27,5 millió szövegszó, műfaji összetétele igen változatos, de csak írott és publikált szövegek részleteit tartalmazza.

A korpuszban a nagyszótári keresőprogram segítségével a választott négy szónak minden olyan előfordulását felkutattam, amelyben jelzői vagy jelzőszerű a funkciójuk (beleértve a *némely* névelőszert, valamint a *csupa* határozószó- vagy partikulaszerű használatát; a példákat l. később). Igyekeztem ügyelni arra, hogy a statisztikából ne rekedjenek ki a funkciójukat tekintve megfelelő, de a mai köznyelvi-helyesírási formától eltérő írásváltozatok, ezért keresőkérdéseim között ilyen alakok is szerepeltek: *összes*, *összes*; *többi*; *némely*, *némelly*; *chupa*, *csúpa*, *tsuppa*; stb. A tanulmány elkészítéséhez 17 ezernél is több korpuszadatot kellett átnézni, értékelni.

A statisztika összeállításához és a diakrón összevetésekhez a korpuszt (nagyjából) egyenlő szakaszokra bontottam. Az első periódusnak az 1772 és 1800 közötti időszakot, vagyis a 18. század végét tekintettem, a 19. és a 20. századot pedig negyedekre osztottam. (Az MTSz. anyagának ilyen felbontásával már más témában is végeztem diakrón összehasonlító elemzést; vö. Horváth 2011).

A korpuszvizsgálat az *összes* esetében a szó utáni számhasználat teljes történetéről képet ad, hiszen nyelvújítási alkotással állunk szemben. A *többi*, a *némely* és a *csupa* viszont több évszázados előtörténetet tudhatott maga mögött a korpusz lefedte periódus előtt. (Vö. pl. TESz., EWUng.) Ez az előtörténet a számhasználati arányok szempontjából ugyanúgy feltáratlan, mint az új- és az újabb magyar kor. Bár felderítésére a mostani elemzés természetesen szintén nem vállalkozhat, a korpuszadatok értékelése során nem feledkezhetünk meg arról a tényről, hogy volt ilyen előtörténet, míg az *összes* esetében nem.

A következőkben a korpuszadatok alapján készített statisztikákra támaszkodva egyenként mutatom be a választott szavak utáni számhasználat változásait, természetesen a folyamatok hasonlóságaira és eltéréseire is figyelve. A példák idézésekor megelégszem az évszám és a szerző feltüntetésével, hiszen a pontosabb forrásjelzéseket az érdeklődők magában az elektronikus korpuszban megtalálhatják.

2. Ahhoz, hogy jobban megérthessük az *összes* utáni számhasználat változásainak a természetét és okát, a főnév számlálhatóságának kulcsszerepét, valamint magának a korpuszvizsgálatnak a jelentőségét, szükségesnek látom, hogy az eredmények ismertetése előtt szóljak a nyelv művelés vélekedéséről, a benne bekövetkezett módosulásokról, továbbá arról, hogy a szótár- és nyelvtanítás a statisztikai adatok ismerete nélkül hogyan mutatta be az *összes* utáni számegegyeztetést és a vele kapcsolatos változásokat.

Az *összes* szó használata ellen – német mintát tükröző voltára hivatkozva – a 20. század első felében a nyelv művelés meg-megújuló támadásokat indított. Imre Samu (1953) tudománytörténeti áttekintésben értékelte ezeket a véleményeket. „Ezek a cikkek, szerkesztői üzenetek lényegileg két kérdés köré csoportosulnak: [Bekezdés] 1. Használjuk-e egyáltalán az *összes* szót 'minden, valamennyi' jelentésben? [Bekezdés] 2. Ha használjuk, egyes- vagy többesszám álljon-e mellette?” (Imre 1953: 156). Imre kritikai szemléjéből kitűnik, hogy egyes nyelv művelők szélsőséges, dilettáns véleménynyilvánítással léptek fel az *összes* ellen, de olyan kiemelkedő nyelvészek is bírálták az alkalmazását, mint Tolnai Vilmos, Simonyi Zsigmond és Beke Ödön. Például egy olvasói kérdésre szerkesztői üzenetében Simonyi így válaszolt: „»Énekl az *összes* növendék« így, egyes számmal, egészen szokatlan és helytelen, ámbár a többséget jelentő számnevek mellett nyelvünk egyes számot szokott alkalmazni. De hogy az *összes* mellé irodalmi nyelvünk mindig többes számot tesz, ez is azt bizonyítja, hogy maga az *összes* használata idegenszerű s csak a nyelvújítás alkotta a német *sämtlich* mintájára (mert *samt*, *zusammen* a. m. össze, együtt). Magyarosan így van: Énekl *valamennyi* növendék” (Simonyi 1904). Imre azonban joggal hangsúlyozza, hogy

„Simonyi érvelése nem meggyőző. T. i. 1. szokatlannak – és ezért helytelennek – minősíti a magyar nyelvszemléletnek megfelelő alakot, az egyesszámot; – 2. védelmezi a – legalább is szerinte – megszokott (= helyes) alakot, a többesszámot; – 3. a saját maga védelmezte, többesszámú alak meglétével bizonyítja a szó idegenszerűségét” (Imre 1953: 161).

Maga Imre Samu a cikkben – számos példát idézve különféle műfajok képviselőiben – azt igyekszik igazolni, hogy „Az *összes* használatában kétségtelenül ingadozás tapasztalható már keletkezése óta. A többesszámú alakok mellett megtaláljuk az egyesszámút is” (Imre 1953: 160). Ugyanakkor elismeri, hogy „Mai [ti. az 1950 körüli] irodalmi, hivatali nyelvünk – elsősorban nyelvészeti folyóirataink harcos állásfoglalása következtében – általában (de nem egyöntetűen!) többesszámot használ az *összes* mellett” (i. h. 159). Majd hozzáteszi: „Hogy az *összes* után miért használunk ma is gyakran többesszámot, annak az oka véleményem szerint nem a szó idegen voltában rejlik, hanem régi szemlélet maradványa. Régi irodalmunkban számnévi jelző mellett, különösen határozatlan számnevek mellett, gyakori volt a többesszám. Ez elsősorban latin hatásra vezethető vissza, ahogy erre Klemm is rámutat [...]. Ez a sajátság az *összes*-sel kapcsolatos szerkezetekben még ma is többé-kevésbé fennmaradt, mint ahogy hosszú ideig megtalálhattuk *minden* mellett is. Hasonló jelenséget tapasztalhatunk pl. *többi* szavunkkal kapcsolatban ma is. Egyaránt használatos szerkezetek: *a többi város*, *a többi városok*, *a többi könyv*, *a többi könyvek*, ennek ellenére senki sem gondol arra, hogy *többi* szavunkat idegennek tekintse. A többesszám gyakori használata *összes* szavunk után éppígy nem hozható fel a szó idegen voltának a bizonyítására” (Imre 1953: 161–2).

Imre szerint „Helyes és természetes törekvése a mai nyelvhasználatnak, hogy *összes* szavunk mellett a magyar nyelvszemlélettől merőben eltérő, idegenszerű többesszámú használatot egyre inkább egyesszámmal cseréli fel, s helytelen volna, ha ezt a törekvést éppen nyelvművelőink akadályoznák. [Bekezdés.] Ez természetesen távolról sem jelentheti azt, hogy most a nyelvhasználatban még élő, sőt uralkodó többesszámú alak ellen kezdjünk írtóhadjáratot, de ne helytelenítsük az egyesszámú alakokat se, sőt nyelvművelő cikkeinkben népszerűsítsük ezeket, mint a magyar nyelvszemléletnek megfelelőbbeket” (Imre 1953: 164–5). Mondanivalóját így summázza: „1. Ha *összes* szavunk 'egész' értelemben szerepel mint jelző – *összes kiadás*, *összes bevétel*, *összes jövedelem*, – a ma uralkodó nyelvszokás alapján is – használjunk állandóan egyesszámot. [Bekezdés.] 2. Ha 'minden, valamennyi' értelemben szerepel, a nyelvhasználat alapján nem mondható ugyan helytelennek a többesszám sem, de a magyar nyelvszemléletnek megfelelőbb az egyesszám, és használjuk bátran” (Imre 1953: 165).

Elekfi László (1955: 349) egyetért Imre Samuval abban, hogy az *összes* használható 'minden, valamennyi' jelentésben. Megalapozottan bírálja viszont Imrét azért, hogy az *összes* jelentésének két csoportját csak az idézett összefoglalásban különíti el: „Az egész tanulmány folyamán vegyesen hivatkozik [mármint Imre] egyes és többes számi példákra, melyekben az *összes* más-más jelentésben szerepel, és többször említi, hogy már a múlt század közepe óta ingadozást találunk az egyes és többes szám közt” (Elekfi 1955: 350). Elekfi a jelentések (sőt finomabb jelentésárnyalatok) szerint, a kronológiára is figyelve rendezi és közli Imre példáit, erre a következtetésre jutva: „Ha összevetjük ezeket az adatokat, nem azt az általános ingadozást látjuk, amit Imre mond, hanem inkább bizonyos fejlődést az *összes* szó használatában egyik jelentéstől egy másik felé, az egyes jelentésváltozatokon belül pedig részben szintén fejlődést, részben ingadozást” (Elekfi 1955: 351). Ezt követően Elekfi kiegészíti Imre példaanyagát a készülő értelmező szótár

(= ÉrtSz.) céduláiból való idézetekkel, s így vonja le a tanulságokat: „Az *összes* szó használatában tehát ilyen fejlődés állapítható meg: Először ’egész, mind az egész’ jelentésben használták, mindig csak egyes számmal. Ez a használata elavult, ma már csak tájnyelvben van meg, a köznyelvben legfeljebb anyagnevekkel kapcsolatban: *összes kenyér, összes só*. Valamivel később jelenik meg a szó ’egész egybegyűlt’, még később terjed el ’összegyűjtött’ jelentésben többes és egyes számmal, de úgy, hogy egyesben csak gyűjtőnevek állnak utána, továbbá ’együttes’ jelentésben mindig egyes számmal. A ’minden’ jelentés a legújabb, ez alighanem az ’összegyűjtött’ jelentés gyakori használata folytán terjedt el, az *összes munkái* hatására; később – talán az ’együttes’ jelentésű használat mintájára, talán a *minden* hatására – egyes számot kezdtek mellette használni; végül – a legutolsó évtizedben – az egyes szám használata áterjedt arra az esetre is, amikor ’összegyűjtött’ jelentés mellett többes szám volna helyénvaló: *összes verse*” (Elekfi 1955: 352–3).

Mindezt figyelembe véve Elekfi a következő tanácsokat fogalmazza meg az *összes* utáni számhasználatra nézve: „1. Egyes számot használunk mellette, ha a jelentése ’egész, együttes, összesített, összegyűjtött’, jelzett szava pedig olyan gyűjtőnév, anyagnév vagy elvont értelmű főnév, melyet nem szoktunk többesben használni, vagy legalább ebben a jelentésben inkább az egységét, együttesességét akarjuk kidomborítani. [... Bekezdés.] 2. Többes számot használunk mellette, ha a jelentése ’összegyűjtött’, jelzett szava pedig nem az összegyűjtés eredményét, a teljes egységet jelenti, hanem azokat a részeket, amelyekből a gyűjtemény áll [pl. *összes versei*], jóllehet az *összes* szóba az ’összegyűjtött’ mellett gyakran azt is beleértjük, hogy ’minden, valamennyi’. [... Bekezdés, új oldalon.] 3. A beszélt köznapi nyelvben terjedőben van az egyes szám, ha az *összes* ’minden’-t jelent. [...] Ezt a használatot ma már nem mondhatjuk olyan mértékben helytelennek, mint Simonyi Zsigmondtól Beke Ödönig sokan, de ne is pártoljuk. Ha valóban számnévi értékű, legtöbbször szebben hangzik helyén a *minden* vagy *valamennyi*. Az *összes dolgozója* [...] bizalmasabb, pongyolább stílust tükröz, [...] a választékosabb irodalmi nyelvben *összes dolgozói* a helyesebb” (Elekfi 1955: 353–4).

Harminc évvel később a *Nyelvművelő* kézikönyvben Tompa József így ír: „Van némi ingadozás az *összes* ’valamennyi, minden’ jelző után [...]. Nyelvújítókunk ugyanis, akik e szót elsősorban ’összegyűjtött’ jelentésre alkották, a megfelelő német szerkezetek mintájára elég következetesen többes alakú jelzett szóval kezdték alkalmazni, s ez a szokás maradt ránk az *összes érvek*, az *X. Y. összes versei* jellegű szerkezetekben. Előfordul és terjed azonban a főntebb ismertetett magyaros fő szabálynak és az egységes egyeztetésnek megfelelő egyes szám is: az *ö s s z e s érvet* számba vettük; *X. Y. ö s s z e s verse*. [...] Az ’egész’ jelentésű *összes* jelző [...] kezdettől fogva egyes számú jelzett szóval szokásos: az *ö s s z e s pénz* elfogyott” (Tompa 1985a: 150).

Hogyan kezelik az *összes* szót és az utána való számhasználatot az értelmező szótárak? – Elekfi írása után néhány évvel (1961-ben) az ÉrtSz. szócikkének jelentésstruktúrája meglehetősen hasonló ahhoz, amelyet ő alakított ki, sőt még finomabb. A részletek ismertetése helyett itt csak azt szeretném kiemelni, hogy a ’valamennyi, minden’ jelentés képviselésében a szótár többes számmal járó melléknévi és egyes számmal járó névmási használatot különböztet meg, láthatólag az előbbi pártolva, de megjegyezve, hogy az utóbbi „újabbban terjedőben” van. – Egy évtizeddel később a *Magyar értelmező kéziszótárban* (= ÉKsz.) azt találjuk, hogy az *összes* melléknévi szófajú, és két jelentése van: 1. gyűjtőnév vagy anyagnév előtt ’egész, teljes (mennyiségű)’ a jelentés (pl.: *összes pénz, összes vaj*); 2. névmásszerű használatban a jelentés ’minden’, általában többes, ritkábban egyes számú

főnév előtt. – Újabb három évtized elteltével a kéziszótár második, átdolgozott kiadásában (= ÉKsz.²) más a jelentésstruktúra: 1. '(gyűjtőnév vagy anyagnév előtt) egész, teljes mennyiségű'; ehhez virgulával kapcsolódik a névmásszerűen használt 'minden', de példaként már csak egyes számú főnév említésével (*az összes vendég*); 2. '(többes számú vagy egyes számú főnév előtt) összegyűjtött' (*Arany összes művei vagy műve*).

Ahogy az ÉrtSz. szócikke Elekfi véleményével cseng egybe, úgy (vele szinte azonos időben) az akadémiai nyelvtan megfelelő fejezetrészlete Imre Samuével. Ez nem is csoda, hiszen az összefoglaló mű fejezetírója is ő. Szemléltetőül elegendőnek tartom a következő részlet idézését: „Ha a szó jelentése [ti. az *összes*-é] 'minden, valamennyi', akkor ma a hagyományok alapján nem helyteleníthető ugyan a többes szám használata sem, helyesebbnek tartjuk azonban – a többi mennyiségjelzős szerkezethez hasonlóan – az egyes számot” (Imre 1962: 282).

Míg az akadémiai nyelvtan ajánlása még nyelvművelő jellegű, az egyetemi leíró nyelvtanban Rácz Endre már a szokásosságra, voltaképpen gyakorisági szempontra hivatkozik: „az *összes* és a *többi* jelző után is előfordul a jelzett szó többes számban, bár az egyes szám használata ilyenkor is szokásosabb: a *többi ember(ek)*, az *összes gyerek(ek)*. Az 'egész, teljes' jelentésű *összes* után csakis egyes számú lehet a jelzett szó: »Mennyi az *összes jövedelmed?*«” (Rácz 1968: 343). – Mint a bevezetőben már szóba került, az *összes* utáni számhasználati ingadozás tényét Rácz más munkáiban is megemlíti (1980: 260, 1991: 56), ezek közül az előbbiben kiemelve az egyes szám terjedését is.

A nagyszótári korpusz adatainak elemzésekor és csoportosításakor természetesen felhasználtam az imént ismertetett szakirodalmi előzményeket. Igyekeztem követni E. Abaffy Erzsébetnek (1964: 157–61) és Dömötör Adrienne-nek (2011a: 8–9, 2011b: 162–3) azt a fontos módszertani elvét, hogy a mennyiségjelzős szerkezetek statisztikai vizsgálatában nem szabad szem elől téveszteni a jelzett szó megszámlálhatatlan vagy megszámlálható voltát, hiszen nem mindegy, hogy az adott főnév egyáltalán képes-e a számbeli váltokozásra. Ha erről megelégedezünk, téves következtetéseket vonhatunk le az arányokra és diakrón változásaikra nézve.

Elekfi, E. Abaffy és Dömötör szempontjának hasznosságát úgy próbáltam ki, hogy előbb a szándékos mellőzésével, majd pedig az érvényesítésével készítettem el a korpuszbeli adatok diakrón statisztikáját.

Az 1. táblázat összeállításakor nem voltam tekintettel a számlálhatóságra: a jelentéskülönbségek mérlegelése nélkül tüntettem fel az *összes* utáni egyes, illetőleg többes szám előfordulását. Az adatok a 19. század 2. negyedétől kezdve jelentkeznek.

1. táblázat: Az *összes* utáni számhasználat

Időszak	Egyes	%	Többes	%	Együtt
XIX/2.	116	83,45	23	16,55	139
XIX/3.	264	72,13	102	27,87	366
XIX/4.	165	35,71	297	64,29	462
XX/1.	48	11,14	383	88,86	431
XX/2.	94	17,47	444	82,53	538
XX/3.	147	37,79	242	62,21	389
XX/4.	420	68,18	196	31,82	616
Együtt	1254	42,64	1687	57,36	2941

A táblázat alapján úgy tűnik, hogy a 19. század közepe táján az egyes számú egyeztetés volt nagy fölényben, a század végére azonban fordulat történt: a többes számú formák csaknem kétharmados többségbe kerültek. A 20. század első felében a részesedésük 80% fölé nőtt, majd a század harmadik negyedére ismét 20%-kal csökkent. A 20. század végére pedig megegyeződött, így megint az egyes számú alakok lettek a kétharmadosnál is nagyobb többségben. A többes számú formák képviselője tehát a 19. század folyamán növekedett, a 20. század elején jutott el a csúcshoz, majd egyre nagyobb mértékben csökkent.

Ha azonban csupán így vizsgálódnánk, rejtve maradnának azok a fontos részfolyamatok, amelyek ezt az összképet kialakították; nem tudnánk meg, mikor és mi történt ott, ahol az egyes és többes szám közötti választásra valóban mód volt és van: a 'minden' jelentésű *összes* után. Megvizsgáltam tehát periódusonként az 'egész', a 'minden' és az 'össze-gyűjtött' jelentésű adatok arányát, az utóbbiakon az *összes műve(i)* típust értve. Az eredményeket a 2. táblázatban foglaltam össze.

2. táblázat: Az *összes* jelentései

Időszak	'egész'	%	'minden'	%	'össze-gyűjtött'	%	Együtt
XIX/2.	112	80,58	24	17,27	3	2,16	139
XIX/3.	255	69,67	104	28,42	7	1,91	366
XIX/4.	152	32,90	304	65,80	6	1,30	462
XX/1.	28	6,50	395	91,65	8	1,86	431
XX/2.	31	5,76	480	89,22	27	5,02	538
XX/3.	20	5,14	330	84,83	39	10,03	389
XX/4.	47	7,63	539	87,50	30	4,87	616
Együtt	645	21,93	2176	73,99	120	4,08	2941

Jól látható, hogy Elekfi László megalapozottan beszélt az 'egész' jelentés elavulásáról. A 19. század második és harmadik negyedében még egyértelműen ez a jelentés dominált. A század végére kisebbségbe került, de még akkor sem volt jelentéktelen a részesedése. A 20. században azonban a gyakorisága már mindvégig 10% alatt maradt.

Ezzel szemben természetesen a 'minden' térhódítása figyelhető meg: a 19. század utolsó negyedében vált dominánssá, a 20. században pedig a részesedése mindig 80% feletti volt.

Az *összes műve(i)* típus előfordulási aránya (várakozásomnak megfelelően) majdnem mindig 5-6% alatti. A 20. század harmadik negyedének részkorpuszában a többi időszakaszhoz képest feltűnően nagy, 10% feletti. Ez az érték minden bizonnyal inkább a szövegminta összetételére jellemző, mint az *összes* alkalmazásának a történetére.

Az 'egész, teljes' jelentésben az *összes* mindig számlálhatatlan denotátumú főneveknek a jelzője, ezért persze kizárólagos utána az egyes szám. Példák a korpuszból, jelentésárnyalatok (vö. Elekfi 1955, ÉrtSz.) szerint rendezve: „A' két testvér-hont jóval több lakja két millió oláhnál; 's ezek közül, az Erdélyben lakók, legalább felét teszik azon ország' *összes népességének*” (1843: Wesselényi Miklós); „Én és az *összes* ['egész'] *kormány* ezen ügyet pusztán az érdek szempontjából [!] tekintettük” (1879: Trefort Ágoston); – „Nehányan a vasajtot döngették *összes erejük* végső megfeszítésével” (1872: Hevesi La-

jos); – „[A hadnagy] április végével [!] háromezer főre menő dandárral Selmecezt megrohanta és bevette, a jesuitákat a városból kiűzte, s a kamara *összes aranyát, ezüstjét* felzsákmányolta” (1861: Szalay László); „de az *összes* kereskedelmi forgalomba került *tejnek* mégis 71.9 százaléka a 100 holdnál kisebb gazdaságból származik” (1937: Szép Szó [folyóirat]); „Megittam az *összes bort*” (1987: Márton László); – „Soha nem volt munkában vállalat, mely az *összes Európa* kíváncsiságát 's figyelmét annyira felfelkeltette 's magára vonta volna, mint a ' Tunnel” (1844: Tóth Lőrinc); „Akkor *összes vacsora* gyanánt egy lány tojást pohárban és egy főtt almát rendelt” (1923: Szabó Dezső); – „mint akinek egyetlen rongyos, zsíros puhakalap az *összes* [’egyetlen’] *tőkfedője*” (1933: Csathó Kálmán); – „A' nézők' *összes* [’együttes, közös’] *hahotája* követé ezt” (1836: Jósika Miklós); „Fölolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia 1900 december 3-dikán *összes* [’együttes’] *ülésén*” (1900: Gyulai Pál).

A jelentések szerinti adatszoportosítás teszi lehetővé, hogy figyelmünket arra a típusra fordíthassuk, amelyben tényleges az ingadozás: a 'minden' jelentésű *összes* utáni számhasználatra. Ennek a diakrón statisztikáját a 3. táblázat mutatja be.

3. táblázat: A 'minden' jelentésű *összes* utáni számhasználat

Időszak	Egyes	%	Többes	%	Együtt
XIX/2.	4	16,67	20	83,33	24
XIX/3.	8	7,69	96	92,31	104
XIX/4.	13	4,28	291	95,72	304
XX/1.	20	5,06	375	94,94	395
XX/2.	62	12,92	418	87,08	480
XX/3.	127	38,48	203	61,52	330
XX/4.	372	69,02	167	30,98	539
Együtt	606	27,85	1570	72,15	2176

Ha nem ismerkedem meg Imre Samu (1953) és Elekfi László (1955) írásaival, akkor – saját emlékeimre, megfigyeléseimre gondolva – ez a diakrón kép nagyobb meglepetést okozott volna számomra, mint eddigi kutatásaim bármelyike. El sem tudtam volna képzelni, hogy az egyes számú alakok az én életemben, gyermekkoromban kerültek többségbe, nem pedig jóval korábban.

Egészen a 20. század közepéig hatalmas a többes számú formák fölénye. Néhány példa közülük a jelzett szó denotátuma szerint csoportosítva: „Az *összes jelenlevőket* leirhatatlan kinosan érintette a hír” (1902: Budapesti Hírlap [napilap]); „A sziget kis tisztásán akkor már összegyűltek volt az *összes vörösingesek*” (1907: Molnár Ferenc); – „Ugyan akkor [!] van ideje szalma, nád, fenyő galyakkal bekötözés vagy harasztbetakarás által megóvni a fagytól az *összes* gyengédebb *fákat, bokrokat és virághagymákat*” (1857: Kerti Gazdaság [hetilap]); – „Reggelre az *összes ablakaimat* betörve találtam” (1881: Mikszáth Kálmán); „Holnap nagyszerű | Szilveszter-ünnepély | a fővárosi vigadó *összes termeiben*” (1899: Budapesti Hírlap [napilap]); – „Nézd úgy atyádat, mint istent, kitől / Eredtek *összes bájjaid*” (1864: Shakespeare / Arany János); – „Vezesse Görgey a hadi operációkat. Vegye át az *összes magyarhoni seregeket* s legyen ő itt az, mi Erdélyben Bem, de kellő ellenőrködés és utólagos számadás terhe mellett” (1858 e.: Mészáros Lázár idézi).

Hasonló válogatás ugyanennek az időszaknak a kisebbséget képviselő, egyes számú példáiából: „Kérem tehát Nagy-Károly város *összes polgárát*, hogy az aláírási ívet becses pártfogásukba venni sziveskedjenek” (1896: Szatmár Megyei Közlöny [hetilap]); – „A magyar országgyűléseken a király, s a négy országos karok és rendek összeegyeztetésével alkotott, s kihirdetett országos köz végzeményeket hívjuk törvényeknek; – a magyar jogtan pedig az a tudomány, melly az *összes magyar törvényt*, s az ezeket pótoló, élő törvényes szokásokat és szabályokat terjeszti elő” (1845: Kovách László); – „Hogy az üzlekedés nálunk lenézett, sőt magyartalannak tartott pálya, arra elég világos bizonyosság ama tény, hogy a kerek hazának *összes üzlete*, kicsiny és nagy, a milliomos vállalat úgy, mint a falusi szatócsbolt szinte, kivétel nélkül idegen kezében van” (1862: Vajda János); „Kapható a főváros és vidék *összes gyógyszerárában*” (1899: Budapesti Hírlap [napilap]); – „Az aszszony nem szólt többet, a szekrény fiókjából egy lyukas harisnyát szedett elő s elkezdte foltozni. – Oda nézz! – mondta s oldalba lökte Évit –, az *összes buktát* megették!” (1937: Déry Tibor); „A Ferencz József források vize az *összes* előttem ismert *késérűvizet* felülmulja hatásos alkatrészekben” (1911: Újság [kolozsvári napilap]). – Szeretnék egy-egy megjegyzést fűzni az utolsó két példához. A *bukta* anyagnévként is felfogható, ezért akár ’egész mennyiség’-ként is értékelhető a jelentés; szerintem azonban valamelyest valószínűbb, hogy a ’minden darab buktát’ jelentéssel van dolgunk. A másik mondatban pedig a késérűvíz fajtáiról, azaz számlálható dologról esik szó.

A 20. század harmadik negyedében még mindig a többes számú alakok vannak többségben, de az egyes számúak részesedése már megközelíti a 40%-ot. A formák erősödő rivalizálása lehet a magyarázata annak, hogy megélénkül a nyelvművelés érdeklődése az *összes* utáni főnév számhasználata iránt, és megjelenik a tárgyalt Imre-cikk (1953) és Elekfi-írás (1955). Részben ezzel magyarázható az is – szubjektív tényezők és szemléleti eltérés mellett –, hogy a korabeli szótár- és nyelvtanírás (mint láttuk) más-más véleményen van az *összes* utáni egyeztetésről. (Tapasztalatom szerint grammatikai kérdésekben a szótárak többnyire konzervatívabbak a velük kortárs grammatikáknál.) – Három-három példa ebből a századnegyedből többes, illetőleg egyes számmal: „Megegyezés történt továbbá, hogy az *összes* ÁVH-s fegyveres *beosztottakat* felmentik szolgálataik alól” (1958: Méray Tibor); „Az *összes sintéreket* leborraavoltam, amíg sikerült összeszednem tizenkét háromlábú kutyát” (1967: Örkény István); „Ezt a gordiusi csomót könnyű lenne kettévágni azzal a válasszal, miszerint bizonyos mértékig az *összes* itt emlegetett kritikai *erények* szükségesek maradandó értékű kritikai művek írásához” (1963: Weber Antal); – „Ezen a péntek délután az *összes raj-* és *őrsparancsnok* s a bevont civil ifjúság is együtt volt Mátééknál” (1956: Németh László); „a csilingelésre az *összes vendég* odakapta a fejét” (1965: Polgár András); „Ő a pontosság szobra: hozzá lehetne állítani az *összes órát*” (1975: Hernádi Miklós).

A század utolsó negyedére valóban megtörtént a diakrón fordulat: az egyes számú formák vették át az uralmat, csaknem 70%-os részesedéssel. Három példa közülük: „A kommunikációs kultúra fogalma az információcserék *összes fajtáját* felöleli a beszélt és írott nyelvi interperszonális érintkezéstől a magas szinten intézményesült és technikailag közvetített tömegkommunikációig” (1987: Terestyéni Tamás); „A fürdőszobában az *összes csap* csöpög” (1989: Csengey Dénes); „Jack már felkereste tanácsért a kínai negyed *összes* valamirevaló *tudorát*” (1992: Eörsi István).

Háttérbe szorulásuk ellenére a többes számú alakok előfordulása sem szórványos. Az ÉKsz.² ugyan joggal változtatott az első kiadás állásfoglalásán, de érdemes lett volna jeleznie, hogy – bár erősen megritkulva – a többes szám használata is megmaradt. Példák a

korpuszból a 20. század végéről: „A HIV szerkezete az *összes* eddig ismert *retrovírusok* közül a legbonyolultabb” (1991: Füst György); „Ezt kéne sugallniuk az *összes szinteken* az *összes iskoláknak*” (1992: Csorba László–Schüttler Tamás). Igaz, a többes szám néha már a trefás archaizálás eszköze: „Barátaim! Itt mindenki össze-vissza dumál, így nem lesz belőlünk semmi, hallgassatok rám: este *összes termeimben* fogadást adok szegedi barátaim tiszteletére, de meghívok minden éhes és szomjas jelenlévőt is” (1989: Annus József).

Bár a korpusz segítségével természetesen nem igazolható, feltételezhetjük, hogy a beszélt nyelvben az egyes szám térhódítása az írott nyelvihez képest lépéselőnyvel ment végbe. Erre mutat Imre (1953) és Elekfi (1955) cikkeinek több részlete is. Más nyelvművelőkkel együtt mindketten azt állítják, hogy az egyes szám irodalmi nyelvi alkalmazásában Móricz Zsigmond járt az élén, és az ő nyelvhasználata talált követőkre. (Igaz, Imre a Móricz-féle megoldásban valóban követendő mintát lát, míg Elekfi más véleményen van: szerinte inkább az a lényeg, hogy Móricz az atmoszférateremtés és a jellemzés érdekében szívesen és eredményesen él a beszélt nyelv sajátjaival.) – Nem kívánom cáfolni, hogy Móricz nyelvhasználatának szerepe lehetett az egyes szám népszerűsítésében, ugyanakkor megjegyzem, hogy a korpuszadatok szerint a számválasztásban az író közel sem olyan következetes, ahogy azt a szakirodalom állítja: úgy tapasztaltam, hogy az *összes* után nagyjából azonos gyakorisággal jelenik meg nála az egyes és a többes szám. Két-két példát idézek Móricz Zsigmondtól: „Csak most, én készítettem el mindent a vizsgáztatáshoz, mind, az *összes dolgozatór*” (1918); „Tudom, hogy egymaga többet épített, mint a kiegyezés óta az *összes kultuszminiszter* együttvéve” (1931); – illetőleg „Nagy buzgósággal kutatva végig az *összes zsebeket*” (1909); „Incze Béla aljárásbíró úr, darabját százötven forinttal számítva, parkom *összes őzeit* lelőheti” (1928).

Az 'összegyűjtött' jelentést reprezentáló adatok megoszlását nem táblázattal, hanem szakaszokra bontott listával mutatom be. Az összeadásjel előtt mindenütt az egyes számnak, utána pedig a többesnek az adatszáma olvasható: XIX/2.: $0 + 3 = 3$ | XIX/3.: $1 + 6 = 7$ | XIX/4.: $0 + 6 = 6$ || XX/1.: $0 + 8 = 8$ | XX/2.: $1 + 26 = 27$ | XX/3.: $0 + 39 = 39$ | XX/4.: $1 + 29 = 30$ || Együtt: $3 + 117 = 120$. – Aligha okoz meglepetést, hogy ebben a típusban mindvégig a többes szám uralkodik, hatalmas fölényrel. Mivel itt a példák nem éppen változatosak, beérem két többes számúnak és egy egyes számúnak az idézésével: „Talán, nem lesz épen helyén kívül, ha előbeszédül *összes költeményeimhez*, melyeket épen most bocsátok sajtó alá, leírom elmélkedésemet azon életszakomról, melyben a tisztelt közönséggel összeköttetésben lenni van szerencsém” (1847: Petőfi Sándor); „Én karácsonyra Arany János *összes költeményeit* kaptam – díszkötésben” (1912: Berczik Árpád); – illetőleg „Megírtam valamikor, hogyan került New Yorkból haza Petőfi Sándor és Emich Gusztáv költői-kiadói szerződése, amelyben Petőfi eladja *összes verse* kiadási jogát” (1979: Ruffy Péter).

A jelentésekre és a számlálhatóságra is figyelő elemzés tehát feltárta, hogyan alakult ki az 1. táblázatból megismert diakrón kép. Az *összes* utáni egyeztetés történetének elején az egyes szám dominanciája azzal magyarázható, hogy a jelentések közül ekkor még az 'egész, teljes' fordult elő legsűrűbben. Ennek a ritkulásával és a 'minden' előretörésével jutott uralomra a 19. század utolsó negyedében a többes szám, hiszen akkor és még jó ideig a 'minden' jelentésű *összes* után a többes dominált. Mivel a 20. század folyamán már végig a 'minden' jelentésé volt a vezető szerep, ugyanakkor az utolsó századnegyedre a hozzá kapcsolódó számhasználatban fordulat zajlott le, természetes, hogy az egyes szám az összképet tekintve is visszanyerte a kezdeti uralmát.

3. A *többi* utáni számhasználat nem váltott ki olyan heves reakciókat és vitát a nyelv művelők körében, mint az *összes*-sel kapcsolatos. Az értelmező szótárak (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.²) állásfoglalása sem különbözik lényegesen, sőt a szótár- és a nyelvtanírás véleménye sem tér el egymásától (vö. pl. ÉrtSz., ill. Rác 1968: 343). Mindebben szerepe lehet annak is, hogy a *többi* hosszabb múltra tekinthet vissza az *összes*-énél, és annak is, hogy – mint látni fogjuk a 4. táblázatból –, a *többi* esetében az egyes szám javára lezajlott diakrón fordulat is korábbi.

Folytak már vizsgálatok azzal kapcsolatban, hogyan alakult a *többi* utáni egyeztetés az újmagyar kor előtt, de összevetésre alkalmas statisztikai felmérést nem ismerek. Részletezés helyett a *többi* nyelvtörténeti és nyelv művelési szakirodalmára íránt érdeklődők figyelmét E. Abaffy (1964: 158) és Rác (1980: 260) listáira szeretném felhívni.

A korpusz adatok összeszámlálása után arra jutottam, hogy a *többi* esetében nincs szükség a számlálhatóság szempontját figyelmen kívül hagyó és az azt érvényesítő statisztikák szembesítésére. Egyrészt azért nincs, mert a módszer lényegét és hasznát az *összes* viselkedését elemezve már bemutattam. Másrészt azért sincs, mert a *többi* után megjelenő számlálhatatlan főnevek adatszám a korpusz teljes időtartamára és az egyes időszakaszokra nézve is jelentéktelen a számlálhatókéhoz képest.

Úgy gondolom tehát, hogy a *többi* után megjelenő számlálhatatlan, ezért többesbe soha nem is kerülő főneveket nem szükséges beemelnem a diakrón statisztikai táblázatba, hanem elegendő az adatszámok pusztá listázása: XVIII.: 4 || XIX/1.: 7 | XIX/2.: 22 | XIX/3.: 15 | XIX/4.: 3 || XX/1.: 11 | XX/2.: 10 | XX/3.: 2 | XX/4.: 2 || Együtt: 76. – Néhány példa a korpusz effajta főneveire: „De bizony még a cselédjei se maradtak az öreg urasággal. Mind ott nyüzsgött az másnap a malajdoki piacon a *többi* hadba készülő *fiatalsággal*” (1922: Móra Ferenc); „Aztán a’ téjfölt ruhán által kell szűrni, és a’ köpübe a’ *többi téjfölhöz* tölteni, a’ honnét az írósvaj megsárgul” (1835: Némethy József); „fzükség vólt fzegényt fővel alá, *többi testtel* pedig fel-fektetni” [‘teste többi részével’] (1781: Magyar Hírmondó [hetilap]); „ezeket mondom öszve vévén a’ Hunnúsoknak akkori Pannoniai bírtokjokkal, nem sokkal tesznek kisebb tagot, mint a’ *többi Europa*” (1815: Pálóczi Horváth Ádám).

A váltakozó számhasználatra alkalmas főnevek diakrón statisztikáját a 4. táblázat mutatja be.

4. táblázat: A számlálható főnevek egyeztetése a *többi* után

Időszak	Egyes	%	Többes	%	Együtt
XVIII.	35	16,91	172	83,09	207
XIX/1.	36	24,32	112	75,68	148
XIX/2.	80	20,30	314	79,70	394
XIX/3.	142	29,22	344	70,78	486
XIX/4.	156	39,59	238	60,41	394
XX/1.	231	58,63	163	41,37	394
XX/2.	468	59,54	318	40,46	786
XX/3.	556	82,37	119	17,63	675
XX/4.	646	91,11	63	8,89	709
Együtt	2350	56,05	1843	43,95	4193

A 18. század végén és az egész 19. században a többes számú egyeztetés van fölényben. Egy-egy példát idézek ebből a korból a többes és az egyes szám használatára: „A’ Tílikó kevélyen fellyeb’ alább ugrál, / Hánnya veti magát, majd nem tudja hogy áll: / Örömmel jön vilfíza, tzifra lőökdőzéfe, / A’ *többi lovakat* gyűjté nyerítéfe” (1776: Gellert / Kónyi János); „A’ *többi útfa* mind lűk, görbe, és kurta” (1793: Sándor István).

A 20. század elején éles fordulat történik: az egyes számú alakok kerülnek többségbe, majdnem ugyanakkorába, amekkora a 19. század végén még a többes számé volt. A 20. század második felében olyannyira megerősödik az egyes számú egyeztetés, hogy részesevé végül még a többes szám 18. századi dominanciáját is felülmúlja. Egy-egy példa a fordulat utánról is az egyes és a többes szám alkalmazására; mindkét adat 1989-ből való: „a nyár végére éppen akkora tetű lett belőlem, mint Bencze vagy a *többi pincér*” (Bólya Péter); „Soós az institucionalista iskolához csatlakozva azt állítja, hogy a pénzügyi szervezeteknek a *többi szervezetektől* eltérő szerepe, magatartásmintája és szerkezete van” (Lengyel László).

A *többi* esetében tehát körülbelül hét évtizeddel korábban zajlott le a fordulat az egyes szám javára, mint az *összes*-ében. Valószínű, hogy a *többi* utáni számhasználatban a 20. században a beszélt és az írott nyelv nem került éles konfliktusba egymással.

4. A *némely* használatának – ellentétben az *összes*-ével és a *többi*-ével – nincs mindig köze a mennyiség kifejezéséhez. Csak akkor viselkedik a számegyeztetést befolyásoló jelzőként, ha a jelentése ’egyik-másik’. Ha ellenben ’(egy) bizonyos’ vagy ahhoz hasonló típusú a jelentése, akkor nincs alternatíva: a főnév száma egyszerűen a denotátumét tükrözi, a *némely* és a jelzett szó nincs egymással egyeztetési viszonyban.

Az ’egy bizonyos, valamelyik’ jelentés klasszikus példája az ÉrtSz.-ba is felvett Arany-idézet, amelyben Toldi György vádolja Miklóst: „Megölé *némely nap* szerető szolgámat”. Egyetlen gyilkosságról van szó, így nyilvánvaló, hogy az nem egyik-másik napon, egyes napokon történt, hanem egy bizonyos napon, valamelyik napon.

Az Arany-idézethez hasonló példákat természetesen ki kellett rekesztenem egyeztetési vizsgálatomból. Csupán tájékoztatásul adom meg időszakaszonkénti előfordulási számaikat. Természetesen mind egyes, mind többes számú főnevek megjelennek; az előbbieik száma mindenütt az összeadásjeltől balra, az utóbbiaké attól jobbra áll: XVIII.: $34 + 9 = 43$ || XIX/1.: $11 + 3 = 14$ | XIX/2.: $12 + 14 = 26$ | XIX/3.: $6 + 10 = 16$ | XIX/4.: $4 + 0 = 4$ || XX/1.: $4 + 0 = 4$ | XX/2.: $1 + 0 = 1$ | XX/3.: $1 + 0 = 1$ | XX/4.: $2 + 0 = 2$ || Együtt: $75 + 36 = 111$. Az adatsorból kitűnik, hogy efféle jelentésben a *némely* már a 19. század végén is csupán szórványosan fordult elő, többes számú főnévvel kapcsolatos adata pedig akkortól kezdve nincs is a korpuszban. – Néhány példa a *némely* ilyenféle jelentésére: „Van még egy másik tárgy is melyre nézve szükséges hogy *némely felvilágosítást* adjak” [’valamiféle’] (1851: Rónay Jácint); „*Némely vasércnek* azon tulajdonsága van, hogy vasat és vastartalmú anyagokat magához vonz. Az ilyen vasércet (FeO3O4) természetes delejnek nevezzük” [’egy bizonyos fajtájú’] (1880: Antolik Károly); „és az ő fogságát, *némely gonofz emberek* okozták volt” [’bizonyos’] (1802 e.: Budai Ferenc). Az efféle használattól a többé-kevésbé burkolt célzás funkciója sem idegen: „Az igazság kedvéért azonban meg kell említeni, hogy Dobosiné már látta együtt Jenőt és Mancikát s azt gondolta Mancikáról, hogy: *némely ribancnak* milyen szerencséje van!” (1936: Nagy Lajos). Az ’(egy) bizonyos’ jelentésű *némely* közel kerülhet a határozatlan névelőhöz is, sőt ilyenféle szerepben akár többes számú főnév előtt is állhat: „Vala Damaskusban Ananiás nevű *némely Tanítvány*” (1782: Molnár János); „a’ barlanghoz közel *némely nagy kövek* vannak” (1793: Derham / Segesvári István).

Az 'egyik-másik' jelentésű *némely* adatainak diakrón statisztikáját az 5. táblázat mutatja be.

5. táblázat: A *némely* 'egyik-másik' utáni számhasználat

Időszak	Egyes	%	Többes	%	Együtt
XVIII.	151	15,30	836	84,70	987
XIX/1.	79	16,39	403	83,61	482
XIX/2.	140	21,12	523	78,88	663
XIX/3.	155	37,44	259	62,56	414
XIX/4.	104	56,83	79	43,17	183
XX/1.	74	70,48	31	29,52	105
XX/2.	129	72,47	49	27,53	178
XX/3.	94	64,83	51	35,17	145
XX/4.	97	67,36	47	32,64	144
Együtt	1023	30,99	2278	69,01	3301

A kép részben hasonlít a *többi* esetében látotthoz: a 18. század végén és a 19. század első három negyedében a többes számú egyeztetés dominál. Három példát idézek a többségiek, egyet a kisebbségiek közül: „Mert a' kigyoknak és *némely vadásfoknak* is mérgek, mellyel kivált a' Gallufok élnek, tfak akkor árt, a' mikor a' febbe tétetik” (1775: Haen / Szeli Károly); „Az irodalmat előadva *némely munkákat* készakarva sőt bosszulólag elhagyni, nagy gyöngeség” (1836: Táncsics Mihály); „*Némely ködök* olly különöflek, hogy majd alig, vagy éppen nem is lehet észre venni nedvedflégjüket” ['egyik-másik (fajta)'] (1809: Varga Márton); – illetőleg „Nagy küszködéssel kellett a józan okosságnak és szüntelen való tapasztalásnak *némely embernek* határ nélkül való együgyűségét ara birni, hogy világi élete módgyával tsudát élelmére ne várjon” (1799: Bessenyei György).

Itt azonban hamarabb történik meg a fordulat: már a 19. század utolsó negyedében többségbe kerülnek az egyes számú formák. Uralmuk a 20. században tovább erősödik, de nem éri el azt a mértéket, mint a *többi* utáni használatban. Az ingadozás erősebb marad (érzékelni ezt például a NyKk. is: Tompa 1985b): a század második felében az adatoknak körülbelül a harmadrészeben többes számba kerül a főnév. – A fordulat utáni időszakból három példát mutatok be az egyes számú, egyet pedig a többes számú egyeztetésre: „*Némely nyáron* szárazság van” (1876: Bárány Ignác); „Milyen furcsa. Az ember *némely lány* közelében megőrül, ha nem szerelmes is” (1926: Móricz Zsigmond); „Azután a sajtpiacra mennek. Ott nagy juhsajtok vannak egy rakáson s István az árak után érdeklődik. *Némely túró*t meg is kóstol s a fölvelt darab felét az asszonynak nyújtván, kérdő tekintetet vet rá” ['egyik-másik fajta'] (1905: Tömörkény István); – illetőleg „pártszerkezetünk mélyebben gyökerezik hagyományainkban, s ezért tartósabbnak is ígérkezik, mint *némely megfigyelőink* hiszik” (1991: Miskolczy László).

5. A *csupa* utáni számhasználatlaltal még a NyKk. sem foglalkozik. Miután az értelmező szótárakban (ÉrtSz., ÉKsz., ÉKsz.²) és az etimológiai szótárakban (TESz., EWUng.) megvizsgáltam a *csupa* szócikkének jelentésstruktúráját, arra a következtetésre jutottam, hogy a mennyiség kifejezésével kapcsolatos valódi számhasználati ingadozás akkor figyelhető meg, ha a 'csakis, kizárólag' jelentéssel van dolgunk, vagyis ilyenféle szerkezettel: „*Csupa fiú(k)* jár(nak) az osztályba”. Ha a *csupa* jelentése, funkciója másféle, akkor vagy

nem szokott utána többes szám állni, vagy ha áll is, az ugyanúgy nem számegyeztetés következménye, ahogy a *némely* '(egy) bizonyos' jelentéséhez kapcsolódva sem az (l. fentebb).

Az olyan adatokat tehát, amelyek nem a 'csakis, kizárólag' jelentést képviselik, nem vehettem figyelembe a *csupa* utáni váltakozó számhasználat vizsgálatához. Csupán amolyan függelékképpen közlöm előfordulási számaikat a következő adatsorban; ha valahol csak egy szám szerepel, az egyes számú előfordulásokat jelöl: XVIII.: 122 + 12 = 134 || XIX/1.: 109 + 3 = 112 | XIX/2.: 141 + 2 = 143 | XIX/3.: 115 | XIX/4.: 120 + 1 = 121 || XX/1.: 316 | XX/2.: 524 + 4 = 528 | XX/3.: 461 | XX/4.: 158 || Együtt: 2066 + 22 = 2088.

Egy kis példacsokrot is közlök az olyan adatokból, amelyekben a *csupa* nem a 'csakis, kizárólag' jelentést reprezentálja: „A goromba üveg készítése ugyan abból áll. Csak hogy hamuszir helyett *csupa hamut* vesznek s a legdurvább homokot, és fekete konyhasót” [‘egyszerű, pusztá, közönséges’] (1841: Peregriny Elek); „az efféle hibákat a közönség a közzététel által leghamarább esmérné meg, hogy nem követésre valók, hanem *csupa hibák*” [‘ua.’] (1791: Aranka György); – „*Csupa sár* az egész töltés” (1905: Tömörkény István); „S a három gyermek *csupa szem-fül* lett” (1845: Pákh Albert); – „Egész káptalan az esze. | Merő Arisztoteles. | *Csupa Plátó*” [‘igazi’] (1818 e.: Dugonics András szerk.); – „Nem tagadom, én szép foglyát el akartam ütni kezéről, de *csupa barátságból*” (1827: Kisfaludy Károly); – „A főkormányzó mult öszön 82 napot vadászott különböző vonalokon, nagy erővel: mindössze is *csupa 2 farkas bőrt* vitt haza” [‘pusztán, összesen’] (1854: Ujfalvy Sándor); – „Fejér kerek répa (*Rapa sativa rotunda, radice candida. Bauh. Brass. rapa, radice utrinque compressa. Spielm.*); mely kívülbelől *tsupa fejér* és lapos; a’ honnán különösen tányérrépának is nevezik” [‘egészen’] (1805: Pethe Ferenc); „Egymásra vetett pillantásaik másként *csupa jószándékuak* voltak” [‘ua.’] (1926: Tersánszky Józsi Jenő).

Ha a *csupa* 'csakis, kizárólag' jelentésű, akkor sem feltétlenül lehetséges utána a számváltakozás, hiszen a számlálhatatlant jelölő főnév természetesen mindig egyes számban jelenik meg. A korpusz ilyen adatainak előfordulási számai: XVIII.: 2 || XIX/1.: 2 | XIX/2.: 1 || XX/1.: 6 | XX/2.: 12 | XX/3.: 1 | XX/4.: 1 || Együtt: 25. – Két példa: „Ha *csupa élenyt* [‘oxigént’] lélekzenénk, akkor lehetne ilyen emésztő, lázas, édes életünk” (1906: Kaffka Margit); „Az élet nem *csupa tejszín és mazsola*” (1954: Vidor Miklós).

A kétszeres szűrés után fennmaradó korpuszadatok statisztikáját a 6. táblázat mutatja be.

A *csupa* utáni számhasználati ingadozás képe szembetűnően eltér a *többi* és a *némely* esetében látottól abban, hogy a 18. században még az egyes számú egyeztetése a többség. A 19. századra fordulat történik, és három századnegyeden át a többes szám a gyakoribb. A század végén azonban – hasonlóan a *némely* esetéhez – az egyes szám kerül fölénybe. Az egyes számnak a 20. századi térhódítása pedig még annál is erősebb, amelyet a *többi* esetében tapasztalhatunk.

Három-három példa a korpuszból az egyes, illetőleg a többes szám alkalmazására: „S a legtöbbet az ért abban a piacban, hogy ott *csupa jólelkű ember* árulgatta a holmiját” (1918: Móra Ferenc); „Oroszázn például *csupa* szép, erős, dústestű *leányt* találunk, a fiatalasszonyok viszont csaknem mind betegesek” (1937: Féja Géza); „És végül, hogy beírták a nevét a fekete könyvbe, *csupa kis betűvel*” (1907: Molnár Ferenc); – illetőleg „nem szabad azt gondolni, hogy a tanszéken *csupa* begubózott *elvtársak* dolgoznak” (1969: Csurka István); „Az éjszakai szikfűszedők *csupa férfiak* voltak” (1941: Veres Péter); „Ebédelt a király s tudj’ isten hány fia. / Hanem mit ebédelt, ki nem találjátok; / Gondolnátok-e, mit? *csupa kősziklákat*” (1844: Petőfi Sándor).

6. táblázat:
A számlálható főnevek használata a *csupa* 'csakis, kizárólag' után

Időszak	Egyes	%	Többes	%	Együtt
XVIII.	24	57,14	18	42,86	42
XIX/1.	26	46,43	30	53,57	56
XIX/2.	19	30,65	43	69,35	62
XIX/3.	19	46,34	22	53,66	41
XIX/4.	34	61,82	21	38,18	55
XX/1.	138	74,19	48	25,81	186
XX/2.	255	85,28	44	14,72	299
XX/3.	210	93,33	15	6,67	225
XX/4.	142	93,42	10	6,58	152
Együtt	867	77,55	251	22,45	1118

Még két példapárt szeretnék bemutatni. Az első azt szemlélteti, hogy azonos korban és ugyanannak az igének a vonzatában is előfordulhat mind az egyes, mind a többes szám: „az egész beszéd *csupa Kákom bákombúl áll*” (1818 e.: Dugonics András szerk.); de „És kicsoda merje még is azt állítani, hogy e' nyelvek cultúra nélkül fűkölködnék, mivel nem *csupa nemzeti fjavakbúl állanak?*” (1818: Verseghegy Ferenc). A másik pedig azt, hogy ugyanannak a szerzőnek ugyanabban a művében, sőt ugyanabban a szerkezetben is lehet ingadozás: „az oiha nyelv csaknem *csupa indulatszóból áll*”, de „Meg voltam lepetve, hogy a tökéletlen, *csupa indulatszavakból álló* nyelv ezen az úton milyen tökéletesen meg tudja értetni magát” (1922: Karinthy Frigyes).

6. Úgy vélem, a diakrón statisztikai táblázatok a példákkal kiegészítve önmagukért beszélnek. Elénk tárják az *összes*, a *többi*, a *némely* és a *csupa* esetében lezajlott változásokat, ezeknek a hasonló vonásait és eltéréseit. Az elemzés és eredményei számomra igazolták a korpuszvizsgálat szükséges voltát és hasznát, valamint azt is, hogy érdemes volt követnem Elekfi (1955), E. Abaffy (1964) és Dömötör (2011a, 2011b) módszerét.

Mind a négy szóval kapcsolatban diakrón fordulat zajlott le az egyes számú főnévhasználat javára. A változás általános oka kétségtelenül a magyar mennyiségjelzős szerkezetekben uralkodó egyeztetési tendenciához való igazodás, közeledés. Az *összes* esetében konkrét okot is érdemes megnevezni: a *minden* (és valószínűleg a *többi*) utáni számhasználat hatását.

Hogy az *összes* után az egyes szám jóval később jutott uralomra, mint társai esetében, annak minden bizonnyal a szó viszonylag kései, német hatástól sem független születése lehet az oka. Arra a kérdésre, hogy a másik három szó után miért a 19. század vége, illetőleg a 20. század eleje hozta meg a számhasználati fordulatot, nem tudom a választ. Feltételezem, hogy szerepe lehetett benne az akkortájt viszonylag jelentékeny befolyású nyelvművelésnek.

A FELHASZNÁLT KORPUSZ

MTSz. = Magyar Történeti Szövegtár. <http://www.nytud.hu/hhc>

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1964: Mondattani problémák a XVI. században. A jelző és a jelzett szó számbeli egyeztetéséről, *Magyar Nyelv* 60, 155–61.
- Dömötör Adrienne 2011a: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyar és a középmagyar korban, in Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 7–17.
- Dömötör Adrienne 2011b: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyarban, a középmagyarban és az újmagyar kor első felében, *Magyar Nyelv* 107, 160–75.
- ÉKsz. = Juhász József – Szőke István – O. Nagy Gábor – Kovalovszky Miklós szerk. 1972: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉKsz.² = Pustai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Elekfi László 1955: Az összes mint jelző, *Magyar Nyelv* 51, 349–54.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Ország László főszerk. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EWUng. = Benkő, Loránd Hrsg. 1993–1997: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horváth László 2011: Történeti korpuszvizsgálat a hangrendi illeszkedés köréből, *Magyar Nyelvőr* 135, 324–39.
- Imre Samu 1953: Helyes-e és hogyan helyes az összes használata? *Magyar Nyelv* 49, 156–65.
- Imre Samu 1962: A minőség- és mennyiségjelző, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan II. Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 265–85.
- Németh Miklós 2008: Egy szintaktikai változás tipológiája és szociális terjedése, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 141–55.
- Nszt. = Ittész Nóra főszerk. 2006: *A magyar nyelv nagyszótára I. Segédletek*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- NyKk. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós főszerk. 1985: *Nyelvművelő kézikönyv II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Rácz Endre 1968: A mennyiségjelző, in Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 342–3.
- Rácz Endre 1980: Az állítmány egyeztetése a mennyiségjelzős alannyal a mondategységen belül, *Magyar Nyelvőr* 104, 257–73.
- Rácz Endre 1991: *Az egyeztetés a magyar nyelvben*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Simonyi Zsigmond 1904: [Szerkesztői üzenet.] *Magyar Nyelvőr* 33, 480.
- Szabó Tamás Péter 2006: Tájékoztató a forrás- és névjegyzékek használatához, in Nszt. I, 53–64.

TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* I–IV, Budapest, Akadémiai Kiadó.

Tompa József 1985a: Mennyiségjelzős szók egyes vagy többes száma, in NyKk. II, 149–50.

Tompa József 1985b: Minőségjelzős szók egyes vagy többes száma, in NymKk. II, 173.

INTERREGIONÁLIS NYELVJÁRÁSTÖRTÉNET

PROBLÉMAVÁZLAT

JUHÁSZ DEZSŐ

1. Mielőtt választott témám kifejtésére térnék, szeretnék néhány igazán rövid észrevételt tenni a magyar nyelvtörténeti kutatások jelen állásáról. Anélkül, hogy helyzetértékelésbe bocsátkoznék, örömmel nyugtázom, hogy a történeti nyelvészet ismét erősödőben van. Jól jelzik ezt a tényt az ilyen tárgyú tanácskozások és publikációk, amelyek több fórumon túlléptek az egyszeri alkalmon: a szegedi sorozat (A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei) után immár második „évadukba” léptek a Pázmány Péter Katolikus Egyetem vagy a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem konferenciái, amelyeken a tudományterületnek főleg az általános nyelvészeti kapcsolatait helyezik előtérbe. Az utóbbi három hungarológiai kongresszuson pedig több szekcióban is kiemelt helyre került a diakrón nyelvészet, különös figyelmet fordítva az időbeliséggel szimbiózisban vizsgált területi, társadalmi és kulturális tényezőkre. Ugyanez mondható el a névtörténeti kutatásokról is. Az emelkedő presztízsre további kedvező hatást gyakorol a dimenzionális szemlélet megerősödése, valamint az új elméletek, módszerek és a számítógépes nyelvészeti technológiai eljárások terjedése.

Ebben a dinamikusan változó közegben természetesen helyét keresi az évszázados múltra visszatekintő nyelvjárástörténet is. Előadásomban arra teszek kísérletet, hogy felhívjam a figyelmet a történeti dialektológiának egy lehetséges új részfejezetére, amelyet *interregionális nyelvjárástörténet*nek is nevezhetünk. A terminológiai megközelítés után szeretnék szólni – a teljesség igénye nélkül – e részterület kutatási céljairól, lehetőségeiről, forrásairól, a kapcsolódó módszerekről. Kitérek a magyar nyelvjárási régiók horizontális kapcsolatrendszerére, illetőleg egy konkrét példa erejéig történeti nyelvföldrajzi elemzést is végzek.

2. Mit is jelent tehát az *interregionális nyelvjárástörténet*? Mivel a szó szerkezet utótagja, a *nyelvjárástörténet* régóta ismert és elfogadott tudományos terminus, illetve kategória, itt és most inkább az *interregionális* jelző tartalmával célszerű foglalkozni, jöllehet a nyelvjárástörténet tudománya is korról korra módosul, modernizálódik. Az előtagot akár féltükörszóvá is alakíthatjuk: **régióközi** nyelvjárástörténet. Akár az előbbi (*interregionális*), akár az utóbbi (*régióközi*) terminusnál maradunk, a *régió* szót úgy használom ’nyelvjárásterület’ értelemben, hogy ennek denotátuma azon tíz vidék egyike, amelyet a *Magyar dialektológia* című kézikönyvben (Kiss szerk. 2001) már körülhatároltam és röviden jellemeztem (262–316). Ezek név szerint a következők: nyugat-dunántúli, közép-dunántúli–kisalföldi, dél-dunántúli, palóc, dél-alföldi, Tisza–Körös-vidéki, északkeleti, mezőségi, székely, moldvai. Az *interregionális nyelvjárástörténet* tehát származtatott terminus, illetve kategória, amely feltételezi egy *regionális nyelvjárástörténet* kialakítását is. Persze adódhat rögtön egy ellenvetés, hogy a nyelvjárástörténet „ab ovo” regionális, hiszen épp a nyelvi jelenségek térbeli megoszlásának diakrón aspektusaival foglalkozik. Maradjunk azonban annyira

ban, hogy minden nyelvjárási régiónak megvan – és elvileg meg is írható – a saját története, amely önálló kutatás tárgya lehet.

Készülhet tehát – ideális esetben – minden régiónak saját nyelvtörténeti leírása, akár századról századra, akár nyelvtörténeti korszakról korszakra haladva. Ettől természetesen még messze vagyunk, de támaszkodhatunk olyan szakirodalmi előzményekre, amelyek haszonnal forgathatók és részben mintának is tekinthetők. Közülük most a következőket emelem ki: Egriné Abaffy Erzsébet, *Sopron megye nyelve a 16. században* (1965), Gréczi-Zsoldos Enikő, *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században* (2007), Révai Valéria, *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon* (2010). A felsorolt monográfiák és összefoglalások azonban a történeti dialektológiának csupán az egyik ágát, az írott nyelvemlékekre építő filológiai nyelvjárástörténetet képviselik. Ez a klasszikusnak tekinthető vonulat azonban a 20. század második felében fokozatosan kiegészült egy másik, nem kevésbé fontos területtel, a történeti nyelvföldrajzzal. A kéttucatnyi kisebb-nagyobb magyar nyelvatlász olyan mennyiségű, mással nem helyettesíthető anyagot tett le a tudomány asztalára, amely bár szinkrón adatfelvételtől állt össze, megfelelő módszertan birtokában történeti-összehasonlító elemzésekre is alkalmas. Az elemzések jellege, kerete igen sokféle lehet, akár a regionalitás tekintetében is.

Felidézve és kiegészítve egy 2005-ös szegedi előadásom idevágó részét (Juhász 2006: 88–9), a nyelvjárásközi változások térbeli kereteiről nagyvonalakban a következőket mondhatom: „Ha a nyelvföldrajzot, illetve a geolingvisztikát (...) *térnyelvész*ként értelmezzük, joggal vezethetjük be a *nyelvföldrajzi tér* fogalmát és terminusát. A nyelvföldrajzi tér az a nyelvi, illetve nyelvjárási térség, ahol a vizsgálatra kiválasztott nyelvi folyamatok zajlanak, illetőleg tágabban: az a térség, ahol a folyamatok szempontjából releváns tényezők jelen vannak (a folyamatok keretét adják). A nyelvközi vizsgálatoktól most eltekintve a következő nyelvföldrajzi terekkel számolhatunk [ezúttal emelkedő nagyságrendben]:”

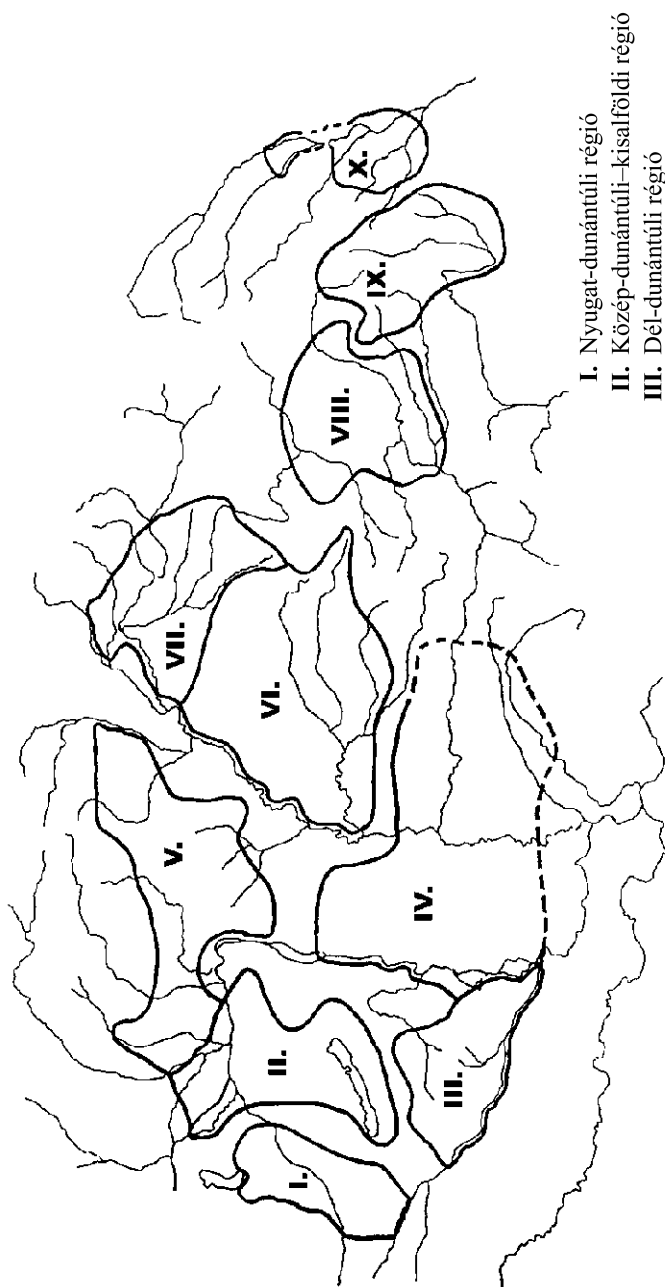
1. **Regionális** (vagy *régióbeli*) *tér*: az egy nyelvjárási régió belül megragadható állapotok, illetve itt zajló nyelvi események kerete.

2. **Interregionális** (vagy *régióközi*) *tér*: a két vagy több nyelvjárási régiót érintő állapotok és mozgások kerete.

3. **Szupraregionális** (vagy *régiók fölötti*) *tér*: az anyaggyűjtés és elemzés adottságainak függvényében lehet *országos* (határokon belüli) vagy *nyelvterületi*, azaz határokon átívelő.

3. Mostani előadásom tárgyát tehát a 2. pontban jelzett régióközi relációk szolgáltatják, amelyek tovább differenciálhatók *szomszédsági* és *migrációs* kapcsolatokra.

A) Jobban megközelíthető, transzparensőbb a **szomszédsági viszonyokból eredő kölcsönhatások** számbavétele. Minél több (azonnyelvi) régiószomszédja van egy nyelvjárástípusnak, feltehetőleg annál intenzívebb és annál változatosabb hatások érik. Elvileg minél központibb helyzetű egy régió, annál inkább esélyes a sokoldalú beágyazódásra. A valóságban azonban összetettebb a helyzet. Érdemes ebből a szempontból egy gyors szemlét tartani keletről nyugat felé haladva, támaszkodva nyelvjárásaink régióterképére.

- I. Nyugat-dunántúli régió
- II. Közép-dunántúli–kisalföldi régió
- III. Dél-dunántúli régió
- IV. Dél-alföldi régió
- V. Palóc régió
- VI. Tisza–Körös vidéki régió
- VII. Északkeleti régió
- VIII. Mezőségi régió
- IX. Székely régió
- X. Moldvai régió

1. sz. térkép

A magyar nyelvterület nyelvjárási régiói

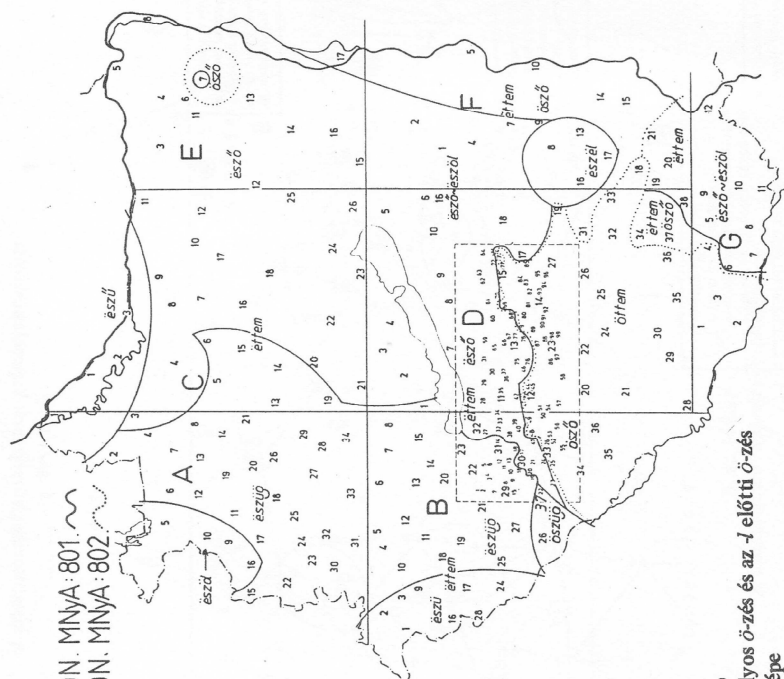
(Forrás: Juhász, in: Kiss szerk. 2001: Függelék, 5. melléklet)

a) Nyugati nyelvterület. A nyugat-dunántúli régió nagyobb részben a közép-dunántúli–kisalföldivel, kisebb részben a dél-dunántúlival érintkezik. A nyugat-dunántúlinak a dél-dunántúlitól való nyelvi távolságát nemcsak a kis érintkezési „felület” okozza, hanem a tipológiai különbség is: a dél-dunántúli típus a centrumában erősen *ö-ző*, és ahol a diftongálás jelen van, ott nem a nyitódó, hanem a záródó kettőshangzók dominálnak. Ellenben a közép-dunántúli–kisalföldre azt mondhatjuk, hogy a nyugat-dunántúlinak egy „szelídebb” változata: leginkább rá hasonlít, de a leglátványosabb jegyeit már vagy nélkülözi (pl. a diftongálást), vagy megvannak még e sajátosságok, de kelet – azaz a nyelvterületi centrum – felé haladva fokozatosan megszűnnek, például a nagyon nyílt, legelső nyelvállású *ä* (*käcskä*), *á* utáni *o-zás* (*házo*), explozív *gy-zés*, *ty-zés* (*dobgya*, *kaptya*). Érdekes viszont, hogy a közép-dunántúli és palóc viszonylatban a palóc mutatkozik gyengébbnek: több hatást fogad be, mint amennyit kibocsát. – A régiók elhatárolására, ütközőzónáinak kijelölésére a nyelvterület nyugati felén *A magyar nyelvjárások atlasza* (MNYA.) kínál megfelelő nyersanyagot, a regionális atlaszok közül pedig két olyan művet emelek ki, amelyek földrajzi elhelyezkedésüknél, kialakításuknál fogva mintegy nyelvjárási „kutatóárkot” hasítanak ki egy-egy izgalmas ütközőzónából: Király Lajos *Somogy–zalai nyelvatlását* (S–ZA.), amely a Nyugat- és Dél-Dunántúl határát, illetőleg Sándor Annának *Nyitra-vidéki atlaszát* (NyvA.), amely a nyugati palóc és a kisalföldi altípus határsávjának egy darabját térképezi fel a dialektológia eszközeivel. Mindegyik forrás nagyszerű lehetőségeket kínál történeti nyelvföldrajzi hatásvizsgálatokra is (l. pl. Király 1990; Juhász 2011). Szemléltetésül Király Lajos két térképét közöljük (91. és 92. oldal).

b) Folytatva a régiók területi kapcsolatainak madártávlati áttekintését, a **középső nyelvterület** regionális szomszédságairól kell néhány szót szólnunk. – Szerves és genetikusan történeti kapcsolata van a dél-alföldi régióval a dél-dunántúlival: mindkettő egy *ö-ző* alapnyelvjárásból eredeztethető, de a dél-dunántúli dunántúli, a dél-alföldi pedig alföldi regionális jegyekkel dúsult fel az idők folyamán. Az *ö-zés* legerősebb foka a Dél-Dunántúlon található, a Duna–Tisza közti terület ennél gyengébb képviselőt mutat, így a jelenség történeti góca feltehetőleg a Dunántúlon volt. Ez azonban csak kellő óvatossággal jelenthető ki, mivel a törökdúlás a dél-alföldi régió Árpád-kori eredetű lakosságát elsöpörte, és az újratelepítés után maga az *ö-zés* is csak részlegesen regenerálódott. – Némileg hasonló a helyzet a Tisza–Körös vidéki és az északkeleti régióval kapcsolatban. Az előző (tiszai) erősen különbözik az *í-zése* által az *ö-ző* dél-alfölditől, de genetikailag közel áll az északkeleti típushoz, mivel annak nyílt *e-zése* levezethető a szomszédos zárt *ë-zésből*, nyitódó *íé* diftongusai pedig a zárt *í-zésből*. A palóc az egyik legsemmelgyesebb régió, mivel néhány peremterülete kivételével nem *í-ző*, nem *ö-ző* és nem diftongáló, viszont közismert *á* – *ā* korrelációjával mégiscsak sajátos hangtani arculatot sikerült kialakítania. Ez azonban nem nyelvjárásközi, hanem valószínűleg nyelvközi hatás eredménye, amely belső erők hatására teljessé vált ki.

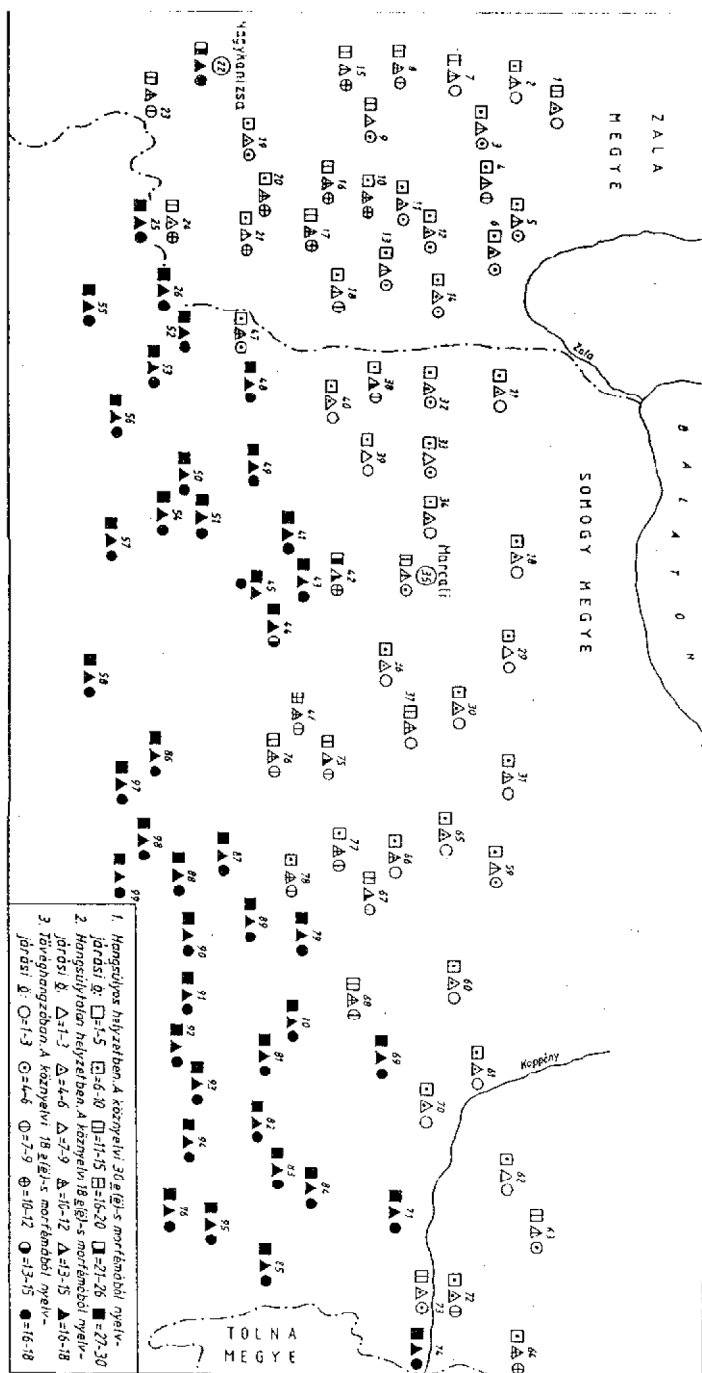
Figyelemre méltó a középső nyelvterületen a palóc, a tiszai és a dél-alföldi sajátosságok összeérése, majd kölcsönös visszahúzódnása, és egy új közép-magyarországi semleges zóna kialakulása a Budapest–Szolnok tengely mentén. Látható továbbá a nagy folyók (Duna, Tisza) régióformáló szerepe is: az erős, tendenciaszerű jelenségek átléphetnek ugyan rajtuk, de utána le is lassulnak, megtorpannak, elhalnak (l. pl. a tiszántúli *í-zés* és diftongálás kelet–nyugati terjedését és 20. századi izoglossáit).

2. sz. térkép

A független ő-zés, a hasonlósos hangsúlyos ő-zés és az -i előtti ő-zés dunántúli térképe
(Forrás: Király 1990: 66)

3. sz. térkép
A független ö-zés összesítő térképe a S-ZA. alapján
(Forrás: Király 1990: 67)

c) A keleti nyelvterülethez három nyelvjárási régió tartozik: a mezősegi, székely és moldvai. Ezek körülhatárolása és kölcsönhatásaik vizsgálata mindenekelőtt *A romániai magyar nyelvjárások atlasza* (RMNyA.) segítségével lehetséges, melynek kutatópont-hálózata sűrűségében megfelel a magyar nagyatlasz (MNYA.) magyarországi paramétereinek. A moldvai régióról önálló atlasz készült a 20. század közepén (MCsNyA.), de a kolozsvári egyetemen kéziratban megvan a székely nyelvatlasz is több részatlaszból felépítve (Marosszék, Csík-Gyergyó, Udvarhelyszék, Háromszék). Ezekből csupán a válogatott anyagot tartalmazó *Székely nyelvfeldrajzi szótár* (SzNySz.) jelent meg Budapesten, de már informatizált formában is kutatható (l. www.bihalbocs.hu). Az erdélyi és moldvai regionális atlaszokból főleg azok gyűjtői és szerkesztői készítettek esettanulmányokat, a romániai magyar nyelvatlasznak a történetiségre is kitérő hasznosítására Murádin László és jómagam mutattunk számos példát.

A keleti (romániai) magyar nyelvterület nemcsak amiatt kiemelkedő fontosságú az interregionális nyelvjárástörténet számára, mivel több nyelvjárási atlasz anyagával fedhető le, hanem amiatt is, hogy a szinkrón dialektológián kívül kedvező lehetőségeket kínál az írásos forrásokra építő nyelvföldrajzi vizsgálatokra. Ezen a téren kiemelkedő jelentősége van az *Erdélyi magyar szótörténeti tárnak* (SzT.), amely lokalizált levéltári és egyéb írott anyagot dolgoz fel (de csak megfelelő körültekintéssel használható dialektológiai célokra, erről később még szólok). Közismert dolog, hogy Szabó T. Attila először egy erdélyi oklevélszótárat kívánt megalkotni, amely főleg tulajdonneveket tartalmazott volna, később változtatott csupán a koncepcióján. Hagyatékában azonban jelentős kéziratok helynévgyűjtemény maradt fenn, amelyet Hajdú Mihály és tanítványai publikáltak 11 kötetben (EHA.); sőt a papír alapú, nyomdai kiadás után, illetőleg ezzel párhuzamosan egy helynévtörténeti adatbázis kiépítése is megkezdődött az Olló nevű programmal, amely Vargha Fruzsina Sára és Vékás Domokos nevéhez köthető. A térképezésre is alkalmas program ebben az adatbázisban mintegy negyedmillió névtörténeti adatot kezel. Báráth M. János PhD-értekezésében ennek az adatbázisnak a sokoldalú hasznosítását is illusztrálta, számos térkép és nyelvföldrajzi elemzés segítségével (l. Báráth M. 2010, itt további irodalom is).

A keleti magyar nyelvterület – tehát a Mezőség, Székelyföld és Moldva – a mondottakon kívül még azért is kedvező terep az összehasonlító dialektológiai kutatások számára, mivel sajátos elszigeteltség jellemzi. Az Erdélyi-medence olyan, mint egy jól elzárt nyelvföldrajzi „laboratórium”, amelyet körben a Keleti-Kárpátok és az Erdélyi-szigethegység kerít be, Moldva pedig olyan szigetrégió, amelyet teljesen körbefog – ill. normaváltoztatásával fölé is boltozódik – a román nyelv. Románia Magyarországgal határos alföldi sávja a szomszédos magyar nyelvjárásterületeket folytatja egészen a hegyek vonaláig, ezért külön jellemzése itt szükségtelen.

Annál inkább érdemes foglalkoznunk a két belső-erdélyi régióval, a Mezőséggel és a Székelyfölddel. Közvetlen szomszédsági kapcsolatban ezek nemcsak egymással vannak: a Mezőség a Szamos völgyén keresztül folyamatos kapcsolatot tartott a Tisza-vidéki magyarsággal, illetőleg az északkeleti régióval, de ez a népiségtörténeti és nyelvföldrajzi kontaktus inkább egy folyosón történő közlekedéshez hasonlítható, mint szélesen elhúzóódó érintkezéshez. Hogy a korai időkben a mezősegi magyarok vándoroltak-e át inkább a Felső-Tisza vidékére, vagy fordítva (a kölcsönös mozgásirány ugyanis kézenfekvő), még további vizsgálatot kíván. Ez azonban már egy új alfejezete az interregionális nyelvjárástörténetnek, amit migrációs háttérű jelenségmozgásnak, jelenségátvitelnek nevezhetünk.

B) A migrációs háttérű jelenségátvitelek közül is csak néhány, nagyobb jelentőségű, régióformáló hatásra térek ki – ismét nyugatról keletre haladva.

A dunántúli nyelvjárási régiók népiségtörténetileg inkább kibocsátók voltak, ezért nyelvföldrajzi szerkezetüket is alig bolygatta meg migrációs hatás. Nyelvjárásziget tehát

viszonylag kevés található bennük (l. mégis az Északkelet-Dunántúlon Páty, Sukoró, Sárszentmiklós, vö. Szabó 1990: 69–103, ill. a Dél-Dunántúlon Kéty, Kakasd, Szárász, Hidas, vö. Balogh 2001: 322). Az ellenpéldák közül ezúttal a Szombathely szomszédságában található Farkasfát említem (ŐHA. 6. kutatópont), amely záródó kettőshangzóival látványosan elkülönül a környezetétől, pl. *kó^udis*, *szeké^r*, *szőⁱ* (ŐHA. 19, 68, 79). A muravidéki Hetés Árpád-kori nyelvjárássziget lehet, amely *ö*-zésével, különös archaizmusaival és archaikus neologizmusaival (regionális innovációival) nyelvjárási zárványt alkot. A tolnai, baranyai magyar nyelvjárásszigetek újabb keletűek, a 20. században ide költözött bukovinai székelek és moldvai csángók a nyelvjárási asszimiláció előrehaladott stádiumát mutatják. Hasonló a sorsa az Árpád-kori székely telepítésből megmaradt északnyugati és északi *ö*-ző szigeteknek is (Szenc környéke, abaúji *ö*-ző települések), azzal a különbséggel, hogy a nyelvjárási asszimiláció a kisebbségi helyzetből eredő nyelvi asszimilációval is társul (elszlovákosodás).

Migrációs szigetek minden régióban vannak, ezek többségéről jó összefoglalást kapunk Szabó József könyvében (Szabó 1990). Amint arra már utaltam, régióformáló nagyszabású migráció a Dél-Alföldön zajlott le, a 18. században, főleg palóc, alföldi és dunántúli területekről kiindulva, így az itteni nyelvjárások meglehetősen kevert, tarka képet mutatnak. Ami a Mezőséget és a Székelyföldet illeti, abban megegyeznek, hogy – bár különböző időben – jelentős népességet bocsátottak ki Moldvába, így ez a Kárpátokon kívüli régió két erdélyi nyelvjáróterület kibocsátó aktivitásának köszönheti létét és nyelvjárási alapvonásait. Számos tanulmány próbál arra a kérdésre válaszolni, hogy kik és honnan jöttek a csángók, illetve mit őriztek meg nyelvjárási gyökereikből, és a nyelvi rendszerük mely pontjain újítottak – beleértve a román nyelvi hatásból eredő változásokat is. A moldvai magyarok első hullámai a Mezőségről érkeztek a 14. században (vö. Benkő 1991: 38–40), de az idő előrehaladtával egyre inkább a szomszédság szempontjából fontosabb Székelyföldről vándoroltak ki telepések, és a regionális kapcsolattartás is ebben az irányban volt a legaktívabb.

4. Az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén már több évtizede élénk nyelvföldrajzi és nyelvjárás-történeti kutatások folynak – részben a már megjelent nyelvatlások integrálásával és elemzésével, illetőleg írott nyelvi korpuszok bevonásával, sőt az Új magyar nyelv atlasz (ÚMNYA.) munkálataival is. A 20. század második felében készült nagyobb és kisebb nyelvatlások – MNyA., RMNyA., regionális atlások – után a fél évszázaddal későbbi állapotot rögzítő ÚMNYA. eleve kínálja a követéses és egyéb dimenzionális összehasonlító vizsgálatot. Ezzel azonban messze nem merítettük ki a lehetőségeinket, hiszen az Erdélyi Helynévtörténeti Adattár (EHA.) számítógépes feldolgozása mellett történt próbálkozás a SzT. bizonyos szócikkeinek nyelvföldrajzi ábrázolására is. Bárh János és Vargha Fruzsina Sára a közelmúltban különböző konferenciákon fel is vázolták ezeknek a szótáraknak, névgyűjteményeknek és a belőlük készült adatbázisoknak a történeti nyelvföldrajzi hasznosítási lehetőségeit.

A történeti szó- és névanyag azonban sokkal heterogénebb, mint a népnyelvi atlások nyelvi állománya, tehát felhasználásuk, értékelésük megfelelő módszertant kíván. Ennek részletezésére itt nincs módom, csupán néhány fontos tényezőre hívom fel a figyelmet. Már Benkő Loránd is utal klasszikussá vált nyelvjárástörténetében (1957: 35–44) a következőkre: minél régebbi egy nyelvemlék, általában annál több nehézségbe ütközik a lokalizálása és szerzőhöz kötése. Ha sikerül is a szerzőség kiderítése, további problémát okoz a nyelvi életrajz elkészítése, hiszen az író születési helyének megállapításán kívül lényeges mozzanat a tartózkodási helyek és időtartamok meghatározása és az adott helye-

ken érvényesülő nyelvi, nyelvjárási és kulturális hatások számbavétele. A nyelvemlékekben megfigyelhető nyelvi ingadozások, kettősségek okai között szerepelhet a regionális nyelvjárás-keveredés, az emlék másolat volta (a másoló/k/ nyelvállapotának kisebb-nagyobb mértékű keveredése az eredeti szövegével), a diktált szövegek esetében a „fej” (diktáló) és „kéz” (íródeák) nyelvjárási eltérései, a nyomtatott emlékekben a szerző és nyomdász nyelvállapotának különbözősége, illetve a nyomdászok eltérő viszonya az általuk kiadott kézirat-hoz (vö. még Juhász 2002: 169–70, 2011b: 62–4). A történeti szociolingvisztika irányába vezet, de már a nyelvjárás-történeti munkák is komolyan foglalkoznak a nyelvi norma hatásával a szerzőkre, másolókra és nyomdászokra (vö. Benkő 1957: 39–42).

A Szótörténeti tár nyelvjárás-történeti forrásértékét taglalva Zsemlyei Borbála még a következőkre hívja fel a figyelmet (2007: 250): „A hivatalos iratokkal azért is kell óvatosan bánnunk, mert adott sablonok alapján készültek. A végrendeletek például nem minden esetben megbízhatóak – hasonlóan más hivatalos irattípushoz –, hiszen kialakult kezdő- és záróformákat tartalmaznak, amelyeket az íródeákok készen kaptak, így ez az egyéni/helyi nyelvhasználat vizsgálhatóságát gátolja. Ehhez társul az a nehézség is, hogy gyakran bizonyalmat okozhat az író személyének azonosítása, mert sokszor – tanúvallomási jegyzőkönyvek esetén – a számos aláíró tanú közül nehéz eldönteni, hogy ki volt a szövegező. [...] A végrendeletekkel szemben a tanúvallomási jegyzőkönyvek hitelesebb forrásnak bizonyulnak, ugyanis a tanúvallomásokat rögzítő jegyzőkönyvek követelménye volt, hogy a tanúk vallomását híven, szó szerint rögzítsék [...]. Tulajdonképpen ezek a szövegek állnak legközelebb a beszélt nyelvhez. [Bekezdés.] A fenti problémák mellett a SzT. esetében még egyet figyelembe kell vennünk. Mégpedig azt, hogy – a hatalmas adatmennyiség ellenére – az adalékok nem oszlanak meg arányosan. Jóllehet a szerkesztői elvek között szerepel, hogy egy címszó alá lehetőleg olyan adalékokat kell besorolni, amelyek a teljes nyelvterületet lefedik, többségük mégis Kolozs, Szolnok-Doboka, Maros-Torda és Udvarhely megyei levéltárakból került elő, és sokkal kevesebb más megyéből. Tehát világos, hogy nyelvfeldrajzi kutatásokat történeti anyagon csak kellő óvatossággal lehet végezni.”

Nem véletlen tehát, hogy a SzT. vagy EHA. adataiból generált térképek sokkal heterogénebb, elmosódottabb nyelvfeldrajzi képet mutatnak, mint a 20. századi falusi, paraszti nyelvjárásokat rögzítő nyelvatlaszok. Ez utóbbiak homogenitásához a szociolingvisztikailag jól megválogatott adatközlői körön túl a kérdőív nyelvjárási tematizáltsága, a kiképzett terepmunkások által végrehajtott szakszerű gyűjtés és adatrögzítés is hozzájárul. Előadódhat tehát olyan paradox helyzet, hogy a 20. században gyűjtött atlaszokból biztonságosabb nyelvfeldrajzi következtetéseket lehet levonni például a 18. századi nyelvjárási táji megoszlásra, mint a korabeli írott forrásokból, feltéve ha az aszcendens módszert kellő körültekintéssel alkalmazzuk. (Más kérdés az, hogy a mindenkori nyelvi valósághoz nemcsak a nyelvjárások tartoznak hozzá.)

Tanulságosak azok az első próbálkozások, amelyek a különböző adatbázis-típusokból készített térképeket hasonlítják össze. Példaként Vargha Fruzsina Sára egyik idevágó tanulmányának két térképmellékletét iktatom ide (Vargha 2011), majd a két nagyatlaszból készített integrált áttekintő térkép következik.¹ Ezek interregionális mozgások diakrón kikövetkeztetésére is alkalmasak, ha figyelembe vesszük a már említett megszorításokat.

¹ Ez is Vargha Fruzsina Sára munkája, köszönöm a hatékony segítségét.

Mindenekelőtt idézem Vargha Fruzsina Sára kommentárját (Vargha 2011: 3): „A *kecskegida* lexikai változatait három nyelvjárási adattár, »A romániai magyar nyelvjárások atlasza« (a továbbiakban RMNyA.), »A moldvai csángó nyelvjárás atlasza« (MCsNyA.) és a »Székely nyelvföldrajzi szótár« (SzNySz.) adataiból készített integrált térképen láthatjuk (1. térkép). A *kecskefiú* változat elszórtan fordul csak elő az adatokban, nagyobb moldvai elterjedtsége Moldván belül zajló folyamat eredménye lehet, a különböző eredetű nyelvjárások kölcsönhatásával magyarázható (bővebben Vargha 2007). A Székelyföldön és Moldvában leggyakoribb (*kecske*)*olló* a Mezőséken és attól nyugatra már nem használatos, ott a *gidó* a jellemző változat. Összevetve az 1. térképet az 'ellik a kecske' jelentésű lexémák földrajzi elterjedtségével (1. RMNyA. 488.), az *ollózik* változat határát valamivel nyugatabbra, a Mezőséken találjuk meg, vagyis az igében valamivel nagyobb az *olló* földrajzi elterjedtsége. A két térképlap összevetése alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy az igei formában terjedőben volt az *olló* a RMNyA. adatfölvételének időpontjában.” (Vargha Fruzsina Sára 2007-es tanulmányában részletesebben is vizsgálja ezt a kérdést, az állatok kicsinyeit megnevező nyelvjárási szavak összefüggés-hálózatában.)

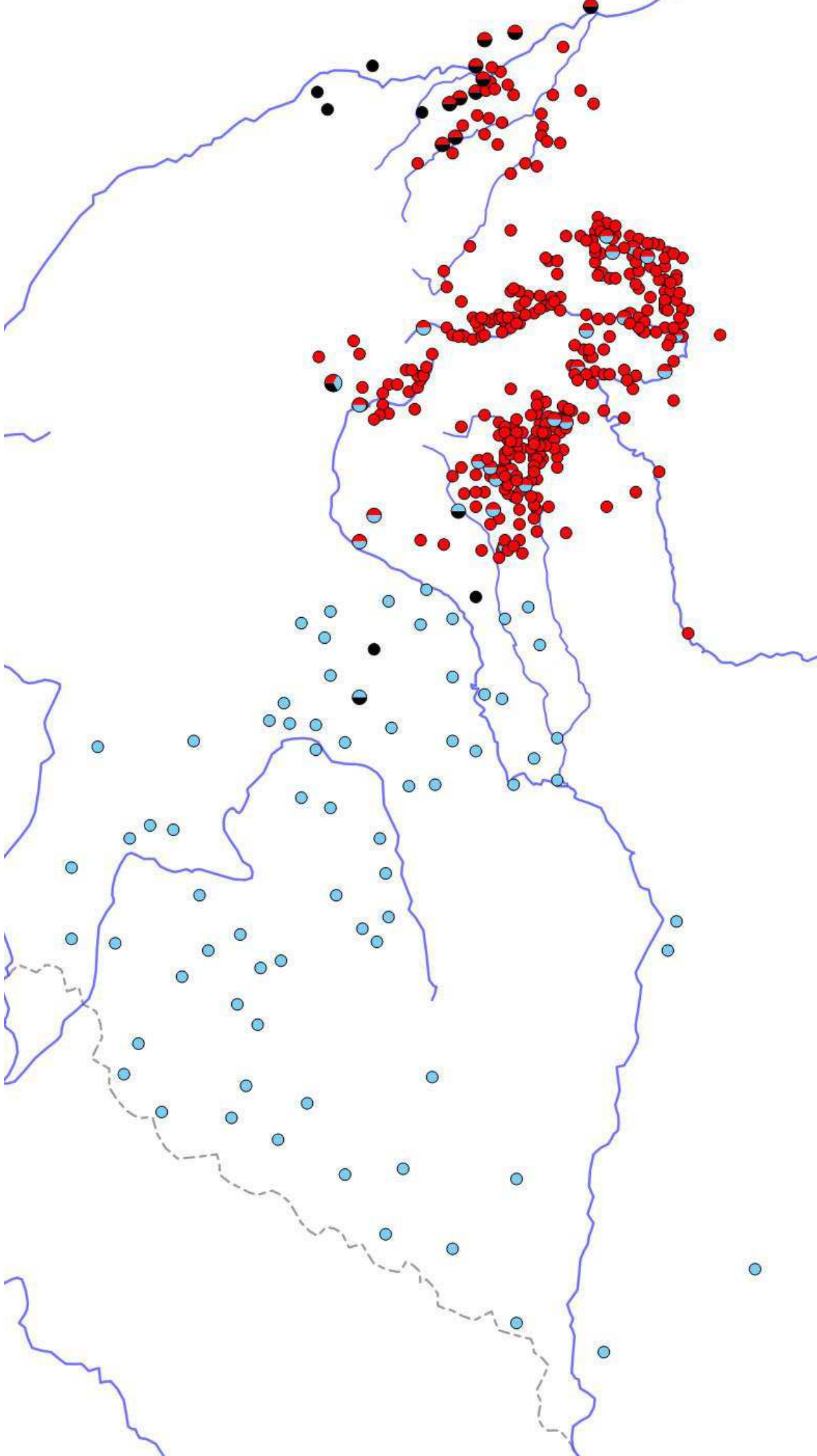
5. A 'kecskegida' jelentésű szavak történeti nyelvföldrajzi mozgását hang-, alak- és szótörténeti tekintetben is érdemes az egész nyelvterületre kiterjedően vizsgálni. A folyamatok három nyelvatlasz és a SzT. adatai alapján véleményem szerint – nagyvonalakban – a következőképpen rekonstruálhatók (a felhasznált atlaszlapok: MNyA. 348. *gida*; RMNyA. 484. *kecskegida*; MCsNyA. 393. *gödölye*²):

Feltehetőleg már a honfoglaló magyarság is több szóval tudott utalni a kecskegidára, így akár egy nyelvjárásán belül is volt mód morfológiai és lexikai alternánsok használatára.

1. Az állatok kicsinyeit kifejező tájnyelvi szavak jelentésbeli és morfológiai típusjegyeit figyelembe véve minden nyelvjárásban használhatták például a *kiskecske* (~ *kicsinkecske*, 1. pl. MNyA. Cssz. 2., 4. stb.) jelzős megoldást. A *kis* (~ *kicsi*, *kicsiny*) jelző egyébként más ide tartozó nyelvjárási szó előtt is megjelenhetett, de nem azonos valószínűséggel. Leginkább a *gida* és változataival együtt adathozható: *kisgida*, *kisgëda*, *kisgidó*. Ezeknek a nyelvföldrajzi felbukkanása elég változatos, többnyire más, tipikusabb szavak mellett kínálnak alternatív megoldást. A *kiskecske* tömörszerűen, főváltozatként a nyugati palócban és a Kisalföld északi felén figyelhető meg, de számottevő a jelenléte még a keleti palócban és az északkeleti nyelvjárásokban is. – A *kis* jelzőssel azonos funkciójú az alkalmilag felbukkanó *-cske* kicsinyítő képzős származék: *kecskecske* (MNyA. F-13, 17: a Bukovinából áttelepült tolnai és baranyai székelyes nyelvjárásszigeteken).

2. Ugyancsak általánosan alkalmazható volt az 'állat utóda' jelentésű utótagokkal alkotott összetétel: *kecskefi*, *kecskefiú*, *kecskekölök* ~ *kecskeköjök*. Közülük a *kecskefi*, *kecskefiú* érdemelnek külön figyelmet, mivel 20. századi ritkaságuk ellenére az ómagyar nyelvben szélesebb körű lehetett a használatuk. Már csak a legarchaikusabb, többnyire elszigetelt helyzetű nyelvjárások, nyelvjárásszigetek jelzik ennek a típusnak a nyomát, például a burgenlandi Alsóór (MNyA. Au-3), a mezősegi Feketelak, Nyárádkarácson, Kibéd (RMNyA. F-11, L-11, M-5), az északi csángó Szabófalva (RMNyA. H-1; MCsNyA. 69), Kelgyest, Belusest (MCsNyA. 68, 74), déli csángó Bogdánfalva, Trunk, Ketris,

² Az MCsNyA. adatainak nyelvföldrajzi megoszlása a 4. számú térképen követhető, a teljes nyelvterületet ábrázoló 6. térképen a kicsinyítési arányok miatt a szimbólumok összefolytak volna, ezért Moldvát csak az RMNyA. 4. itteni kutatópontja képviseli. A kép teljessége érdekében azonban ezt a régiót sem hagytam ki a kommentárból.

● (kecske)olló, kecskolló, kecskeló

● gidó

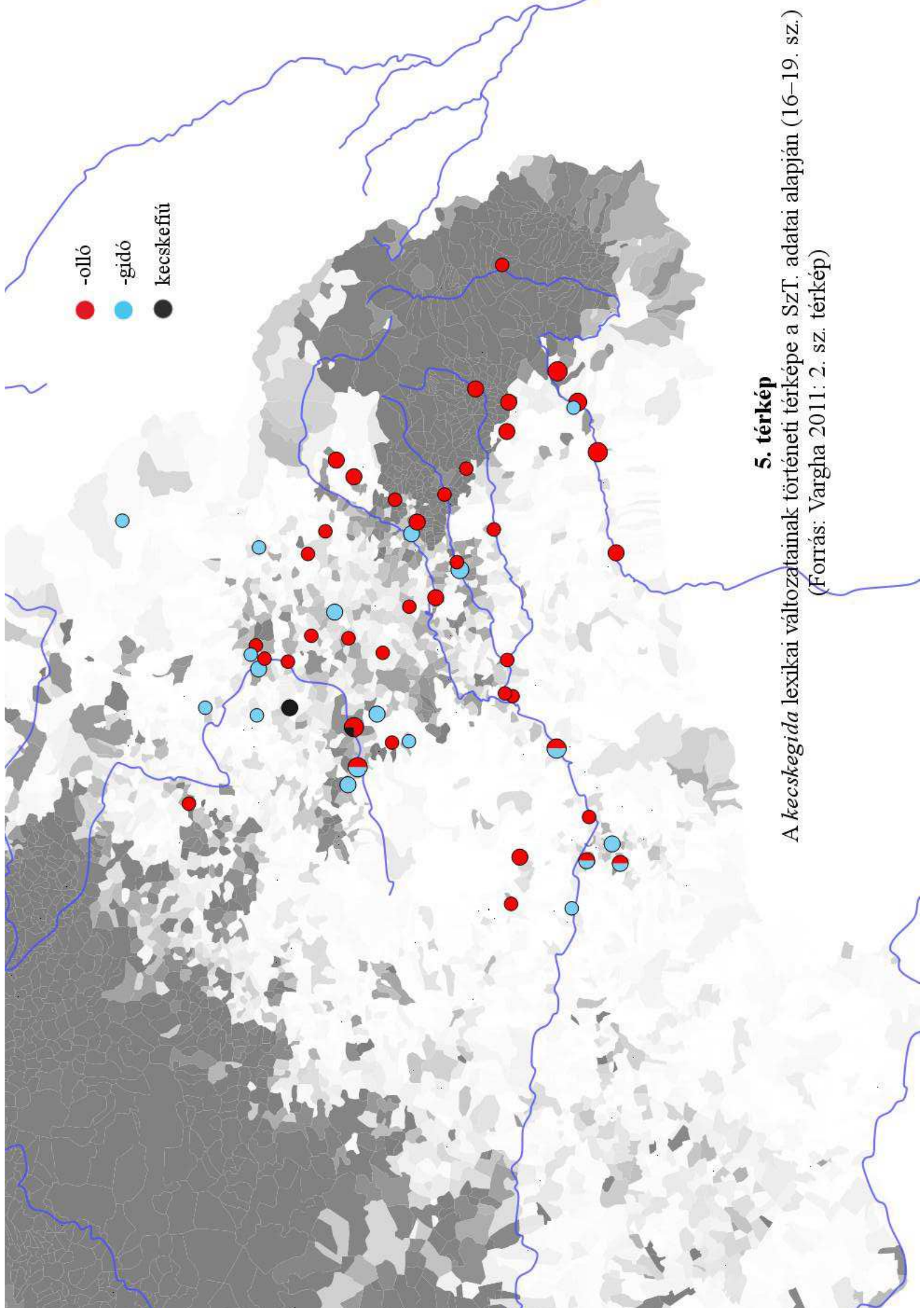
● kecskefiú

4. térkép

A *kecskegida* lexikai változatainak nyelvjárási térképe a romániai magyar nyelvjárásokban

(Forrás: Vargha 2011: 1. sz. térkép)

5. térkép

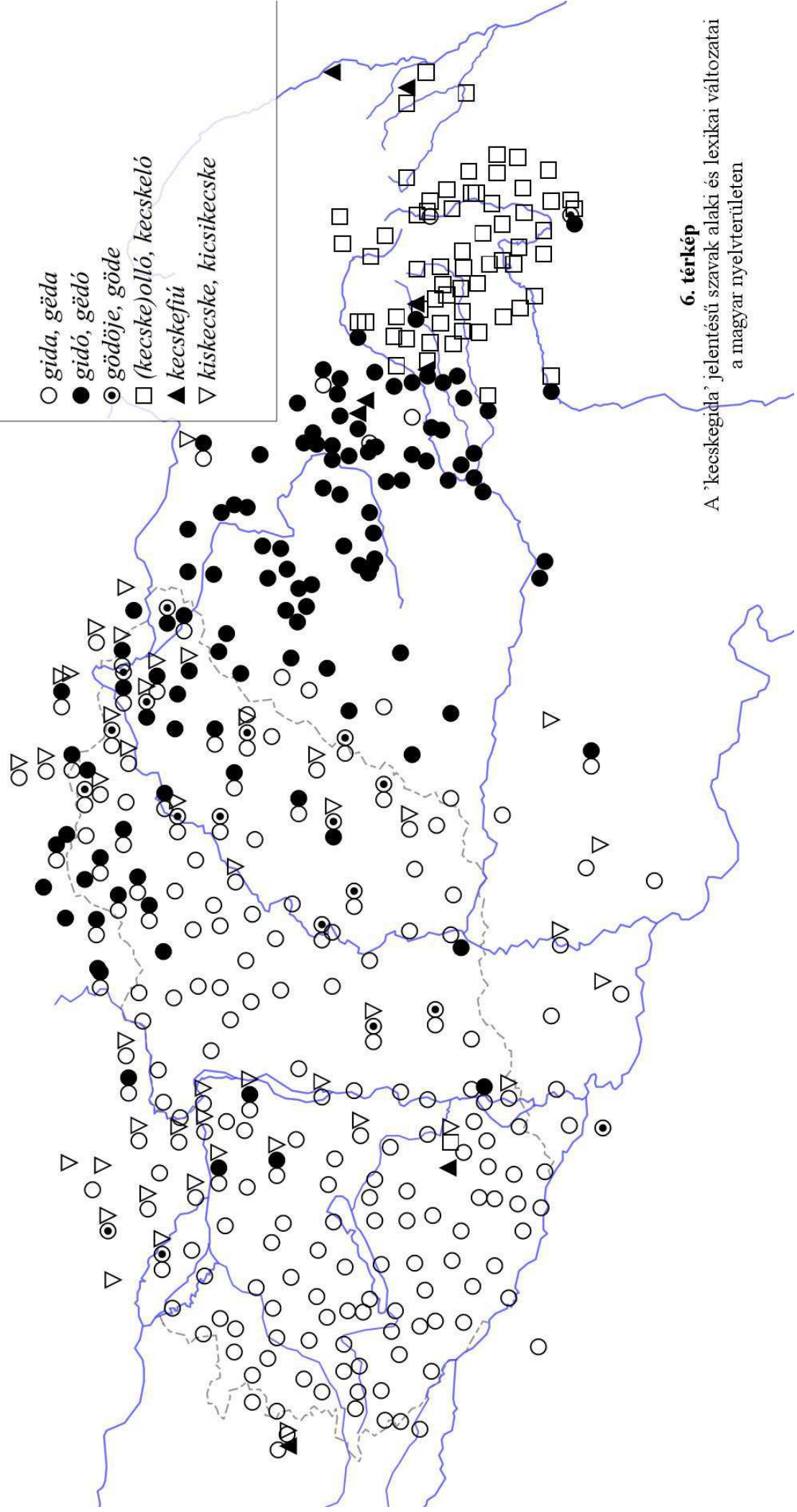
A *kecskegida* lexikai változatainak történeti térképe a SZT. adatai alapján (16–19. sz.)

(Forrás: Vargha 2011: 2. sz. térkép)

gida

MNyA. 348., RMNyA. 484.

Lujzikalagor stb. (MCsNyA. 1, 18, 19, 22). Moldvában intraregionális szomszédsági kölcsönhatások révén néhány átmeneti nyelvjárású és székelyes kutatóponton is felbukkan változatként a *kecskefiú* lexéma, pl. Lészpeden (MCsNyA. 25) és Pusztinán (RMNyA. N-2, MCsNyA. 28). A régió déli csücskében található Ploszkucény (MCsNyA. 43) az északi csángó területről származó nyelvjárássziget, itt is megvan a szó, de a környező székelyes nyelvjárások hatására a *kecskeolló*-val párban. – A moldvai *kecskefiú* forrása a Mezőség volt, ahol a középkorban még ez lehetett a domináns forma. A Moldvába innen kitelepülők ezt honosították meg a Szeret folyó vidékén a 14–15. században. A később uralkodóvá vált mezőségi *gidó*-nak Moldvában nincs nyoma (nyilván azért, mivel az csak a 15–16. században terjedt el a Mezőségen). A másik tipikus moldvai lexémát, a *kecskeolló*-t a később, több hullámban ide érkező székelyes hozták magukkal (az *olló*-ról l. még alább a 6. pontban). A közép- és újmagyar korban ennek a két szónak kellett megosztoznia a régióon belül. Az északi csángók megőrizték a *kecskefiú*-t, a székelyes csángók a *kecskeolló*-t, a kevert nyelvjárást déli csángóban és néhány székelyes kutatóponton pedig mindkét szó használatossá vált.

3. A magyar nyelvterületen a legszélesebb körben a *gid*- ~ *gəd*- ~ *göd*- állathívgató-hangutánzó tövekből alakult morfológiai és hangtani variánsok terjedtek el, melyek *-a* ~ *-ó* ~ *-u*, ~ *-e* alakú képzőkkel társultak. Ezek a toldalékok ma – ha az alaki tagolhatóság még fennáll az adott beszélőközösségben – funkcionális alapon leginkább kicsinyítő képzőként értékelhetők (a TESz. és EWUng. is óvatosan erre a megoldásra hajlik), de eredetük szerint inkább folyamatos melléknévi igenévképzők, mivel az onomatopoeitikus tövek tipológiai és nyelvtörténeti szempontból zömmel verbális jellegűek, a felsorolt képzővariánsok pedig tökéletesen megfelelnek a régi magyar folyamatos melléknévi igenévképzők ómagyar kori alakváltozatainak (l. TNyt. I: 323–6). Ha e képzők alaktörténetéből indulunk ki, akkor az *-a* (< *-á*) variánsat tekinthetjük a legarchaikusabbnak, amely fonetikai okokból a veláris és palatális jegyeket egyaránt felmutató *i*-s tövekhez járult. A 'kiskecske' fogalmának legáltalánosabb, földrajzilag is legszélesebb körben elterjedt megjelenítője tehát a *gida*, amely a Nyugat-, Közép- és Dél-Dunántúlon domináns, sokhelyütt kizárólagos forma. A nyelvterület közepén, a Tiszát követő széles sávban, valamint a palóc régióban *i* > *ē* nyíltabbá válás következett be a töben: *gida* > *gēda*. E hangtani változás nyugati ütközőzónája a tágabban értelmezett Duna mente.

4. Az *-a/-e* igenévképzőt időben az *-ó/-ő* (~ *-ú/-ű* > *-u/-ü*) követte; feltehetőleg ennek realizációi a *gidó* ~ *gödó*, *gidu* ~ *gēdu* változatok, amelyek a keleti palócban, az északkeleti régióban, a Tiszántúl középső részén és a Mezőségen terjedtek el, ahol – mint azt említettük – a *kecskefi(ú)* lexémát szorították háttérbe. Az *u*-s formák az északkeleti régió sajátjai, és vagy zártabbá válással keletkeztek (*ó* > *ú*, majd rövidüléssel *u*), vagy az *ó*-nak is előzményül szolgáló *o*" típusú labiális utótagú kettőshangzóból monoftongizálódtak. A *gidó* ~ *gödó* nyelvföldrajzi gócpontja tehát az északkeleti régió a keleti palóccal kiegészülve. A *gidó* innen hatolt be az erdélyi vidékekre a Szamos völgyén keresztül.

5. A *gəd*- tönek létrejött szórványosan labializálódott *göd*- változata is, amely már oly mértékben eltávolodott a velaritási jeggyel is bíró *i*-s tötől, hogy a hangrendi harmóniában neki megfelelő *-e* képzőt vette fel: *göde* (pl. MNyA. Csz. 2, M-11). A *göd*- tö azonban jellemzőbben a *gödöle* ~ *gödölye* ~ *gödöje* derivátumban lexikalizálódott, amelyben az eredeti *-l* feltehetően gyakorító ige képző, az *-e* pedig az archaikus *-a* képző hangrendi párja. Az *-ő* alakú „modernebb” igenévképzőt többek között a *Gödöllő* helynév (< *Gödöllő* szn.?) őrizte meg az utókor számára. (Bár bizonytalanul, de ezt a közszót teszi fel Kiss Lajos is előzményül helynév-etimológiai szótárában, l. FNESz. 1: 525 *Gödöllő* a.). A *gödölye*-k

jellemző előfordulási helye a Tiszántúl, de megvan a keleti palócban és a Duna–Tisza köze egy részén is.

6. A legkarakterisztikusabb nyelvföldrajzi jellemzőkkel az *olló* (~ *kecskeolló*) rendelkezik. Ez ugyanis tipikus székely tájszó, a székely nyelvjárási régión kívül a tájatlaszokban csak a Mezőség keleti, érintkező sávjában és Moldvának a székely migránsok által betelepült részein fordul elő. Ötörök eredetű jövevényszó, de máshol, ahol a székelyek középkori nyomai kimutathatók – érdekes módon – nem bukkan fel. Joggal feltehető tehát, hogy a magyar nyelvnek ez a szava olyan honfoglalás előtti nyelvjárási átvétel, amely csak egyik etnikai csoportunk dialektusában honosodott meg, és később sem tett szert széles körű ismertségre: csak a szomszédsági és korlátozott mértékű migrációs terjedése figyelhető meg. A mezősegi visszaszorulásához az is hozzájárulhatott, hogy a regionális normaváltozat a *gidó* megerősödését támogatta (l. Vargha 2011 oszlopdiaagramját, amely a SZT. adatai alapján századról századra követi az *olló* megszaporodását, majd részleges visszaszorulását, ill. a *gidó* előretörését az erdélyi írásbeliségben).

Az ilyen jellegű esettanulmányok kiterjeszthetők nagyobb jelenségkörökre is a hangtan, alaktan, lexika, jelentés-területén.

HIVATKOZÁSOK

- Balogh Lajos 2001: A nyelvjárásszigetek, in Kiss szerk. 2001: 316–24.
- Báráth M. János 2010: *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése*. PhD-értekezés. ELTE BTK, Budapest.
- Benkő Loránd 1991: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből, MNyTK. 188. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Egriné Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EHA. = Szabó T. Attila *Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése* 1–11. Közzéteszik Hajdú Mihály és munkatársai. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2001–2010.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- Gréczi-Zsoldos Enikő 2007: *Nógrád vármegye nyelve a XVII. században*, Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár.
- Juhász Dezső 2001: A magyar nyelvjárások területi egységei, in Kiss szerk. 2001: 262–316.
- Juhász Dezső 2002: Nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika. Tudományszemléleti kérdések, in Hoffmann István – Juhász Dezső – Péntek János szerk.: *Hungarológia és dimenzionális nyelv szemlélet*, Debrecen – Jyväskylä, Jyväskyläi Egyetem – Debreceni Egyetem, 165–72.
- Juhász Dezső 2006: Szempontok és eszközök a nyelvjárásközi folyamatok történeti nyelvföldrajzi leírásához, in Büky László – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV. 2005. április 21–22.*, Szeged, JATE, 87–100.
- Juhász Dezső 2011a: Történeti nyelvföldrajzi megjegyzések a Nyitra-vidék magyar nyelvjárásaihoz, in Kozmács István – Vančóné Kremmer Ildikó szerk.: *A csitári hegyek*

- alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére, Nyitra, Arany A. László Társulás – Konstantin Filozófus Egyetem Közép Európai Tanulmányok Kara, 81–6.
- Juhász Dezső 2011b: Dimenzionális nyelvészet, in Balázs Géza szerk.: *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Budapest, Inter, 61–4.
- Király Lajos 1990: *Nyelvjárási jelenséghatárok a Dél-Dunántúlon*, MNyTK. 186. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- MCsNyA. = *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza 1–2*. Szerk. Gálffy Mózes – Márton Gyula – Szabó T. Attila. MNyTK. 193. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1991.
- Kiss Jenő szerk. 2001: *Magyar dialektológia*, Budapest, Osiris Kiadó.
- MNyA. = *A magyar nyelvjárások atlasza*. A munkaközösség vezetője Bárczi Géza. A Magyar Nyelvatlasz munkaközösségének közreműködésével szerkesztette Deme László és Imre Samu. I–VI. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968–1976.
- NyvA. = Sándor Anna 2004: *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*, Pozsony, Kalligram.
- ÖHA. = Vég József 1959: *Órségi és hetési nyelvatlasz*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Révai Valéria 2010: *A nyelvhasználat szintjei a XVII–XIX. században Északkelet-Magyarországon*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- RMNyA. = *A romániai magyar nyelvjárások atlasza I–XI*. Anyagát gyűjtötte és a kéziratot összeállította Murádin László. Szerkesztette és a kiadást előkészítő munkacsoportot irányította Juhász Dezső. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Pharma Press Kiadó, Budapest, 1995–2010.
- S–ZA. = Király Lajos 2005: *Somogy–zalai nyelvatlasz*. MNyTK. 223. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Szabó József 1990: *Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek*, Békéscsaba – Kecskemét – Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- SzNySz. = *Székely nyelvföldrajzi szótár*. Összeáll. Gálffy Mózes – Márton Gyula. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár. I–XIII*. Anyagát gyűjtötte Szabó T. Attila. Szerk. Szabó T. Attila és munkatársai. Bukarest – Budapest–Kolozsvár, Kriterion – Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-egyesület, 1975–.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. A korai ómagyar kor és előzményei. II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991–1995.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- ÚMNyA. = *Új magyar nyelvjárás atlasz*. Szerk. Kiss Jenő. Adatbázis és készülő nyelvatlasz az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszékén, Budapest.
- Vargha Fruzsina Sára 2007: Állatok kicsinyeinek megnevezése a keleti magyar nyelvjárásokban, in Hoffmann István – Juhász Dezső szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*, Debrecen – Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 237–48.
- Vargha Fruzsina Sára 2011: Az „Erdélyi magyar szótörténeti tár” nyelvföldrajzi felhasználhatósága. Kézirat.
- Zsemlyei Borbála 2007: Kicsinyító képzők földrajzi elterjedése az erdélyi régiségben, in Hoffmann István – Juhász Dezső szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen – Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 249–57.

A SOCIATIVUSI TOLDALÉK A 16. SZÁZADBAN

KALCSÓ GYULA

1. Tanulmányomban a sociativusi toldalék¹ eredetmagyarázatát kívánom pontosítani. A kérdéssel eddig legrészletesebben Berrár Jolán foglalkozott A -stul ~ -stül rag kialakulása c. dolgozatában (Berrár 1957), a későbbi nyelvtörténeti monográfiáink az ő eredményeit közlik szinte változatlan formában (vö. Korompay 1992: 365, Sárosi 2003: 370; a korábbi egyetemi tankönyv, a Bárczi–Benkő–Berrár 1967 esetében ez egyáltalán nem meglepő, hiszen Berrár Jolán írta a vonatkozó fejezetet). Az általa bemutatott gondolatmenettel alapvetően vitába nem szállván csupán egy olyan mozzanatra szeretném felhívni a figyelmet, amelynek maga a szerző is bizonyára tudatában volt, hiszen egy korábbi cikkében, Berrár (1956)-ban foglalkozott is vele, valamilyen oknál fogva mégsem kapcsolta össze kellő mértékben a sociativusi toldalékról szóló fejtegetésével.

2. Berrár (1957) összefoglalja a toldalékre vonatkozó korábbi szakirodalom eredményeit. Simonyi (1888–1895)-re hivatkozik, amely mű leírja az addigi megfigyelési kísérleteket. Révaitól Budenzig háromféle eredetmagyarázatot adott a magyar nyelvtudomány: 1. -s képző + -t rag + -ul ~ -ül rag; 2. -st + -ul ~ -ül rag; 3. -s képző + -tól elem. Ez utóbbiban a -tól-t Budenz (1864) vogul analógiák alapján a *tele* szóval azonosítja, amit tanítványa, Simonyi is elfogad. A későbbi szakirodalom azonban Beke (1910)-től kezdve elveti az -s képző + -tól elem keletkezési módot (vö. még Szinnyei 1927, valamint Klemm 1928).

Berrár Jolán az összes kódexbeli előfordulás alapján tekinti át a toldalékká válás folyamatát. A *mindenestülfogva* 274 és a *mindenestül* 122 adata mellett 48 olyan példát közöl, amelyekben egyéb töveken szerepel a végződés² (*testestül lelkestül, lelkestül testestül, testestül* (15), *ruhástul* (3), *fiastul* (4), *szekerestül* (2), *nemzetestül* (2), *sátorostul* (2), *jóságostul* (2); egy-egy adatban: *szár, levél, gyökér, tő, szőlő, vér, hús, csat, fa, kő, ágy, hajó, feleség, gyermek, szolga, ház, nép, tábor*). A *mindenestülfogva* 8 kódex kivételével mindegyikben előfordul, amelyekben nem, azokban más töveken sem használatos a toldalék. Az egyéb töveken megtalálható 48 adat 12 kódexből származik, ezek a GuaryK. kivételével mind 16. századiak.

A Magyar Antikvakorpusz³ segítségével az egyes típusok hozzávetőleges előfordulási gyakorisága a 16. század második harmadáig megvizsgálható (1576-ig tartalmaz a

---

¹ Nem kívánok állást foglalni a tárgyalt végződés besorolását illetően. A vizsgált kérdés szempontjából egyébként nem lényeges, hogy ragnak vagy más toldaléknak tartjuk-e a sociativust. Mindazonáltal végig maradok a semleges *toldalék*, valamint a *végződés* terminusnál.

² Megjegyzendő, hogy Berrár (1957) rossz számadatot tartalmaz, ugyanis a 71. oldalon 42 előfordulást említ, holott az adatközlő rész számait összeadva 46-ot kapunk. A 46-ból azonban két mellérendelő szintagma – ő „páros kifejezések”-nek nevezi ezeket – két különböző tövű adatát egynek számítja. Így kapjuk meg az itt közölt 48-at. Sajnos a 42-es szám a tanulmány eredményeit elfogadó későbbi szakirodalomban továbböröklődött (l. pl. Korompay 1992: 365).

³ <http://korpusz.ektf.hu>

gyűjtemény szövegmintákat). A *mindenestül(fogva)* 22-szer, egyéb töveken a toldalék 16 esetben szerepel a korpuszban (*testestül lelkestül, lelkestül testestül* (6), *gyökerestül* (2); egy-egy adatban: *feleség, fiú, ló, nyáj, csorda, sátor, zászlótartó, tudomány*). Példák a *mindenestül(fogva)* előfordulásaira: „*mindenestül* magat annak atta vala” (340. címlap v.), „tőke volnal *mindenestül*” (359. F4 v.); „Ezekben ő fölfégehez menyí hiwfégel volt nagyfagod *mindenestül fogva* nem tudom.” (362. (2) r.); „*mindenestől fogva* hußonnegy méltofagos könyű vagyón benne” (90. e2 v.); „*mindenestől fogva* ártatlan és büntelen vagyoc” (307. x6 r.) stb. Egyéb tövekre: „micor fel támad *teftestül lekeftül* az öröc kenra vettetic” (78. I2 v.); „ki vágó *giökereftül* atte maradekidat es fiaijdat” (205. Gg4 r.); „őmagoc mind *nyaiáftól, czordáftól, és fátoroftól* feliőuénec” (208. H5 r.), „Látuán eßt az út melet valo emberek, ... mondánac: ő bolond vén ember mind *fiaftól*, ím mint vißic a' ßamárt.” (219. A4 v.), „*louaftól* a fat meg nem ehetik” (299. A5 r.) stb. Látható, hogy a században tovább terjed a használata a nem névmási-adverbiális alakokon, és még olyan elvontabb jelentésű szavakon is elkezdik használni, mint a *tudomány*.

3. Berrár a toldalékká válás folyamatát a következőképpen írja le. Szerinte a *mindenestül* végződésében nem az ablativusi *-tól* ragot kell keresni, ugyanis a *tengertől fogva* stb. szerkezetekben sem volt meg eredetileg a *fogva*, csak később csatlakozott hozzá, a puszta ragos szóalak töltötte be előtte a helyhatározói szerepet (Berrár 1957: 73). Ugyanígy a *mindenestülfogva* is későbbi megtoldás eredményeképpen alakult ki, ezért a *mindenestül* végződése nem lehet a *fogva -tól* ragos vonzata. További érve, hogy a *-tól* ragnak nincsen általánosabb mód-állapothatározói (vagy a későbbi társhatározói) funkciója, csak eredet- és eszközhatározó lehet (i. m. 74).

A *mindenestül* végződését több korábbi szerzővel egybehangzóan az *-st* mód-állapothatározói toldalék és a hasonló funkciójú *-ul/-ül* rag kapcsolatának tartja. A határozószók körében nem ritka az ilyenféle raghalmazás, a *tüstént, azontul, ezentül* alakokat hozza például. Szerinte a *mindenestül* közvetlenül alakult ki az 'egész' jelentésű *minden* megtoldásával, ezért nem kell a *mindenest* alakot keresni (i. m. 73–4).

A *mindenestülfogva* alakot két rokon értelmű adverbium mellérendelő összetételének tartja (hasonlónak a *szerteszt, mindörökké* vagy a *csupáncsak* összetételekhez). (A *fogva* adverbialis szerepéről egy korábbi tanulmányában szölt, erre a későbbiekben még vissza kell térnünk.) Szerinte a *-tól fogva* névutós szerkezet kialakulása után a *mindenestülfogva* is névutós alakulatnak érződhetett, mivel a *-tól fogva ... -ig* szerkezet mind időhatározói, mind helyhatározói szerepében ugyanolyan nyomatékosan jelöli az összességet, a teljességet, mint a *mindenestülfogva*. Mivel a *fogva* névutónak a jelentése már nem illett az 'egészen, teljesen', később 'mindenével együtt' (l. alább) jelentéshez, ezért feleslegesnek érezhették.

Úgy látja, hogy „a *-stul ~ -stül* rag elterjedése már a *fogva* nélküli alakból indult el” (i. m. 73), annak mintájára kezdték használni más töveken is a végződést. Tehát azt feltételezi, hogy az általánosabb kifejezést tartalmasabb szavakkal bővítették ki, ilyesféle képlet szerint: *mind(en) [valami]-stül* (i. m. 76). Az adatok tanúsága szerint valóban gyakran megtalálható a *mind(en)* az antikvakorpusz példáiban is (pl.: „az Czaßar ßazloit *mind ßazlo tartoftul* köfalrol vißa haniak” RMNy. I. 342. C2 v.; „a' Pharifeufoc *mind tudományoftul* el veztec” RMNy. I. 362. 293 v. stb.) Ez a *mind(en)* erős összefoglaló jelentést ad az egész szerkezetnek, később pedig a toldalék jelentésébe is besugárzik. Miután azonban valamelyest gyengül a *-stul/-stül* toldalékokkal ellátott alakokban az összefoglaló jelentés (közeledik az egyszerű társhatározói jelentéshez), a *mind(en)* elmaradhat.

A *mindenestül(fogva)* 'egészen, teljesen' jelentéséből levezethetőnek tartja a sociativusi toldalék jelentését is: a cselekvésnek az alany vagy tárgy teljes körére való hatását. Szerinte két fontos mozzanat játszott szerepet a jelentésváltozásban: a *minden* szónak elavul a 'totus = osztatlan egység' jelentése, helyét egyre inkább 'omnis = egyedekből felépülő összesség' veszi át; másrészt az *-st* végződés kihalásával az *-s* képző felismerhetőbbé vált, jelentése (a valamivel való ellátottság) besugárzott a *mindenestül* értelmezésekor, így az fokozatosan állapothatározói színezetet kapott, kialakult a 'mindenével együtt' jelentése. Az *-s* képző elevenségét szerinte a tőhasználat is alátámasztja: a *-stul/-stül* előtt ugyanazok a tőalternánsok használatosak, mint az *-s* előtt (vö. pl. *ruhás ~ ruhástul*, *száras ~ szárastul*, *leveles ~ levelestül* stb.; i. m. 79).

4. A fenti gondolatmenet alapvetően elfogadható, egyetlen homályos pontja véleményem szerint az, hogy az *-s* képző hogyan vált felismerhetőbbé. Önmagában az *-st* végződés kihalása – ha egyáltalán lehet erről beszélni – nem lehetett elegendő. Érdekes továbbá, hogy Berrár (1957) az ablativusraggal való kapcsolatot kirekeszti a vizsgálatból, mondván: „...az hogy különböző időszakokban a *-stul* ragot a nyelvérzék a *-tól* vagy az *-ul* raggal rokonnak érzi-e, a rag eredetéről nem ad nekünk felvilágosítást, csak a rag magánhangzójának a hangszínét módosíthatja” (i. m. 68). Úgy vélem, a toldalékká válás folyamatának a pontos leírása érdekében ez a kérdés nem hagyható figyelmen kívül. Azért is meglepőek a szerző idézett sorai, mert korábbi tanulmányában (Berrár 1956) maga adja meg a kulcsot az ablativusraggal való összefüggéshez, ráadásul erre a tanulmányra a sociativusról szólóban többször hivatkozik is.

A *-tól fogva névutó kialakulása* c. cikkében a ragvonzó névutós szerkezet eredetének magyarázatával foglalkozik. Abból a kérdésből indul ki, hogy milyen viszony lehetett eredetileg a szerkezet két tagja között. Szerinte a *fog* igének nem lehet 'kezd' jelentése az kiinduló szókapcsolatban. A latin megfelelő, az *ab ... usque ad ...* nem tartalmaz ilyen jelentésű elemet. A *fog* igének továbbá a régebbi forrásokban nincs 'kezd' jelentése, a *fog* korai adatai már a segédigeszerű használatot mutatják (mint pl. a DebrK. 181: „hossaia futuan a lónak *mardofni ffo*ga ötet”, vagy a PeerK. 5: „*zyz* marianak egli haza élőth *foga ülny*”). A *hozzáfog*, *belefog* igeikötös alakulatok későbbiek. A *fog* konkrét jelentéséből a fentiek miatt szerinte közvetlenül alakulhatott ki a cselekvés beállítását jelentő segédige szerkezethatár-eltolódással: *kenyeret fog | enni > kényeret | fog enni*. A 'kezd' jelentést csak ezután vehette föl, miután a *kezd* igével ily módon azonos funkcióban vált használhatossá. De nemcsak a *fogva* 'kezdve' jelentésével van baj, hanem a *-tól* időhatározói funkciójával is, ugyanis korábról nem lehet ilyen szerepben adatolni.

A *-tól* ragos névszói elem és a *fogva* kapcsolatát vizsgálva megállapítja, hogy az előbbi eredetileg nem lehet vonzata az utóbbinak. Érvelése meggyőző: ha a *fogva* szintagmát alkotott volna a *-tól* ragos szóval, akkor a poláris kifejezésekben az *-ig* ragos, végpontot kifejező idő- vagy helyhatározóval szemben egy mód-állapothatározós alaptagú szerkezet állt volna, márpedig ez nem valószínű. Úgy gondolja, hogy először a *-tól ... -ig* poláris kifejezések jöttek létre, a *fogva* pedig csak később került beléjük nyomatékosító elemként. Ez a magyarázat azonban fölveti azt a kérdést, hogy akkor mi volt a *fogva* eredeti szerepe?

Ennek a kérdésnek a megválaszolásához hívja segítségül a *mindenestülfogva* adverbiumot, ahol a kifejezés első tagja nem lehet a *fogva* vonzata, hiszen a *mindenestül* önállóan is ellátja ugyanazt a funkciót. A *fogva* szerinte összetételi utótag itt, 'egészen, teljesen' jelentésben, vagyis azt állítja, hogy korábban határozószó volt. Úgy véli, hogy a

poláris kifejezésekbe is ebben a jelentésében kerülhetett be nyomatékösítő elemként. Magyarázatát támogatja az a tény, hogy a latin megfelelőben az *usque* is hasonló módon fejlődött (korábban adverbium, majd nyomatékösítő elemként bekerül az *ab ... usque ad ...* szerkezetbe, ahol eredeti jelentése elhomályosul, az *ad*-dal együtt egyszerűen az *-ig*-et fejezi ki). A *fogva* adverbialis jelentését az alapige 'befogad, magába foglal' jelentéséből eredezteti. (A magyarázat gyengéje, hogy a *fogva* adverbialis szerepére egyáltalán nem tudunk adatokat felmutatni. Ennek oka azonban az igen korai fejlődés, következésképpen az írásbeliségben meg nem jelenés is lehet, hiszen már a KT.-ben is a kialakult névutós szerkezettel találkozunk.)

Berrár úgy véli, hogy miután a *fogva* nyomatékösítő elemként bekerül a poláris kifejezésekbe, megindul a jelentés- és funkcióváltozása. Az időhatározói szereppel egyébként nem bíró *-tól* raggal egyre inkább összetartozónak érezhették, mivel a *fog* a *kezd*-del a jövő-idő-jelölésben kapcsolatba került, és így a *fogva* is felveszi a 'kezdve' jelentést. Innentől pedig kezdőpontjelölő névutóvá válik, amely vonzatként rendeli maga alá a mellette álló, ablativusi esetű névszót, amely így, a *fogvá*-val együtt már lehet időhatározó is.

5. Hogyan kapcsolódik tehát össze a két, fentebb ismertetett folyamat egymással? Véleményem szerint úgy, hogy miután kialakul a ragvonzó *-tól fogva* névutós szerkezet, analógiás hatást fejt ki a *mindenestülfogva* határozószóra. (Erre maga Berrár is utal: „a *-tól fogva* névutós szerkezet kialakulásával és a *fogva* korábbi jelentésének kihalásával a *mindenestülfogvá*-t is ilyen névutós szerkezetnek érezhették...” Berrár 1957: 73.) Ennek eredményeképpen a *mindenestülfogva* (majd azután nyilvánvalóan a *mindenestül*) *-stül* eleme már csak *-s* képzőre és ablativusra szegmentálható. Vagyis amikor a *-stül* végződés elkezd terjedni más töveken is, a korabeli nyelvérzék már minden bizonnyal az ablativussal kapcsolja össze. Ez jobban megmagyarázza azt is, hogy miért kerül előtérbe, és sugárzik be a jelentése az *-s* képzőnek a *mindenestül*, valamint a mintájára alkotott *mind(en) [valami]-stül* kifejezésekben.

Elgondolásomat alátámasztja, hogy a 16. századi nyomtatványokban a *-stul/-stül* nyelvválása egyértelműen az ablativussal korrelál, és (amennyire ez a kevés adatból kikövetkeztethető) az *-ul/-ül*-lél nem látszik kapcsolat. Az 1. táblázat azoknak a nyomtatványoknak az adatait tartalmazza, amelyekben a sociativusi toldalék felső nyelvválású. Önmagában az a tény is érdekes, hogy a 16. századi könyvekben a zárt alakváltozatokból viszonylag kevesebb adat található, a középső nyelvválású alakokból több mint kétszer annyi van.

A művek RMNy- száma	Zárt sociativus	Ablativus		Essivus-modalis	
		Félig zárt	Zárt	Félig zárt	Zárt
78.	2 (4)	-	-	-	1
205.	2	-	34	-	9
320.	1 (2)	2	2	-	1
322.	1	-	8	-	3
340.	1	-	20	-	3
342.	1	2	-	2	-
359.	1	1	2	-	-
362.	3 (4)	6	89	-	21
Összesen	12	11	155	2	38

1. táblázat: A zárt sociativusi toldalék, valamint az ablativusi és az essivus-modalisi rag nyelvállásának korrelációja az antikvakorpuszban

A 2. táblázat a sociativust középső nyelvállásban használó nyomtatványok adatait tartalmazza. Az igazán tanulságos adatok ebben szerepelnek, hiszen látható, hogy elég nagy számban találhatók a középső nyelvállású sociativusi és ablativusi alakok mellett zárt essivus-modalisiak.

A művek RMNy- száma	Félig zárt sociativus	Ablativus		Essivus-modalis	
		Félig zárt	Zárt	Félig zárt	Zárt
90.	1	61	-	-	7
92.	2	10	-	-	3
95.	1	45	-	-	6
102.	1	6	-	-	5
155.	1	10	-	-	-
156.	3	21	-	1	6
171.	1	12	3	-	-
208.	4	19	-	-	6
219.	1	8	-	-	1
299.	1	14	-	-	1
307.	2	19	-	-	1
324.	2	6	-	-	1
334.	3 (4)	30	6	1	6

A művek RMNy- száma	Félig zárt sociativus	Ablativus		Essivus-modalis	
		Félig zárt	Zárt	Félig zárt	Zárt
348.	1	4	2	-	2
358.	2 (3)	9	-	-	-
Összesen	26	274	9	2	45

2. táblázat: A félig zárt sociativusi toldalék, valamint az ablatviusi és az essivus-modalisi rag nyelvállásának korrelációja az antikvakorpuszban

6. A sociativusi toldalék eredetmagyarázatát tehát – Berrár Jolán gondolatmenetét alapvetően elfogadva – véleményem szerint a következőképpen szükséges módosítani: a *mindenestül* névmási-adverbiális alakon valószínűleg az *-st* és az *-ul/-ül* ragok kapcsolódtak össze. A *mindenestülfogva* mellérendelő összetétel, amelyben a *fogva* korábbi, adverbiális jelentésében szerepel ('egészen, teljesen'). Amikor a *fogva* bekerül a *-tól ... -ig* poláris kifejezésekbe is, megváltozik a funkciója és a jelentése. Miután a *kezd* igével a jövőidő-jelölésben kapcsolatba kerül, és a 'kezd' jelentést is fölveszi, a poláris szerkezetekben összekapcsolódik a *-tól*-lel, ragvonzó névutóvá válik. Ez a névutós szerkezet hat analógiásan a *mindenestülfogva* határozószóra is, amelyben (és a rövidebb *mindenestül* alakban is) onnantól az *-s* képzőt és az ablativusragot láthatták. A *-stul/-stül* végződés a rövidebb *mindenestül* alak mintájára jelenik meg más töveken is, eleinte *mind(en) [valami]-stül* felépítésű szerkezetekben. Később a *mind(en)* is elmaradhat. Az ablativus és a *-stul/-stül* összefüggését bizonyítja, hogy a 16. századi nyomtatványok nyelvében a középső nyelvállású sociativusi alakok épp azokban a szövegekben jelennek meg, ahol az ablativus is középső nyelvállású, ugyanakkor ezekben gyakran felső nyelvállású *-ul/-ül* ragok találhatók.

HIVATKOZÁSOK

- Bárczi Géza–Benkő Loránd–Berrár Jolán 1967: *A magyar nyelv története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Beke Ödön 1910: Megfejtetlen névragok, *Magyar Nyelvőr* 39, 194–200.
- Berrár Jolán 1956: A *-tól fogva* névutó kialakulása, *Magyar Nyelv* 52, 429–35.
- Berrár Jolán 1957: A *-stul ~ -stül* rag kialakulása, in uő: *Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* 13, 67–81.
- Budenz József 1864: A m. *-stül, -stül* comitativus rag, *Nyelvtudományi Közlemények* 18, 158–60.
- Klemm Antal 1928: *Magyar történeti mondattan*, Pécs, MTA.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1: *A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 355–410.
- Sárosi Zsófia 2003: Morfématörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 129–72, 352–71, 610–7, 719–24, 800–3.
- Simonyi Zsigmond 1888–1895: *A magyar határozók*, Budapest, MTA.
- Szinnyei József 1927: *Magyar nyelvhasználat*, Budapest, Kókai Lajos kiadása.

MEGGYŐZÉSI STRATÉGIÁK AZ *ARS MEDICÁBAN* (1577 K.)¹

KUNA ÁGNES

1. Bevezetés. A meggyőzés, a pozitív attitűd hangsúlyos szerepe a gyógyítás kezdeti szakaszától jelen van, és jól nyomon követhető az orvosi témájú írásokban. A korai orvoslásban az orvos vagy a gyógyító egyik legfontosabb eszköze, „fegyvere” volt a beteg pozitív hozzáállása, melynek számos nyelvi vetülete figyelhető meg. A népi hiedelmek, a gyógyító eljárások, a növények, különböző anyagok haszna, a szavak szuggesztív ereje, a korabeli tudományos ismeretekből fakadó „bizonyosság”, vagy akár a magas presztízsű emberek tapasztalata sok esetben a beteg meggyőzését, pozitív beállítódását szolgálták.

A pozitív attitűd kialakítása, valamint a hatásosság fontossága a vizsgált orvosi könyvben, az *Ars Medicában* is megfigyelhető. Jelen tanulmány ezen meggyőzési stratégiák leírására vállalkozik. Az elemzés a kézirat elektronikus változatán nyugszik (Szabó T. – Bíró 2000). Elméleti hátterét a meggyőzés pszichológiai modellje és funkcionális pragmatika megközelítése adja. A tanulmány jelen bevezető részt követően bemutatja az elemzett korpuszt, valamint helyét a 16. századi orvoslásban és orvosi szöveghagyományban (2). Mivel az orvosi könyvben a meggyőzések jellemzően a receptekben találhatók, így röviden bemutatom a szövegtípus sémáját/forgatókönyvét, amely a vizsgálat keretét is kijelöli (3.). Ezen sémán belül elemzem a meggyőzés különböző tipikus mintázatait és jellemző nyelvi reprezentációit (4.). Mindezt a meggyőzés tényezőihez kötődő fogalmi kategóriák mentén tárgyalom, így kiemelt szerepet kap a KIPRÓBÁLTSÁG, a HASZNOSSÁG, a BIZONYOSSÁG, az IDŐTÉNYEZŐ, a HITELESSÉG, a GYÓGYULÁS és a szerző ÉN-REPREZENTÁCIÓJA. Az elemzés kiter a gyakorisági tényezőkre és a prototipikalitására, valamint arra, hogy a szövegben az egyes kategóriák egymással átfedésben jelennek meg. Ezek tipikus együttes előfordulásait ugyanakkor jelen tanulmányban csak tendenciaszerűen említem. Végezetül összegzem a kutatás eredményeit (5.).

2. A korpusz bemutatása. Az *Egész orvosságról való könyv azaz Ars Medica* a legrégebből ránk maradt teljes terjedelmében magyar nyelvű orvosi írás (192 913 szó). Szerzőjének Váradi Lencsés Györgyöt tartják, aki magas rangú, fejedelmi számvivő volt. A hat nagy részre tagolódó, közel 1000 ívrényi orvosi könyv 1570 körül keletkezett, és a korabeli orvostudomány színvonalán állt, annak ellenére, hogy számos babonás nézet is fellelhető benne. Az egyes részek betegségeleírásokból és receptekből állnak. Az *Ars Medicára* jellemző, hogy forrásait híven követi, nemcsak a szerkezetben, hanem a hivatkozásokban és a szófordulatokban is (Szlatky 1983: 394). Az *Ars Medica* három kéziratos másolati példányban maradt fenn az utókorra (1577k., 1610, 1757). Az első nyomtatást követően (Varjas 1943) elektronikusan feldolgozva is megjelent (vö. Jakab–Bölcskei 1988; Szabó T. – Bíró 2000).² Jelen kutatás elsősorban a szólistával és keresőszoftverrel kiegészített változaton alapul (Szabó T. – Bíró 2000).

¹ A tanulmány az OTKA K 81315 sz. pályázat támogatásával készült.

² 1. még <http://www.mek.oszk.hu/01100/01159/index.phtml> (a letöltés ideje: 2012. 02. 10.)

2.1. Az *Ars Medica* a 16. századi orvosi szöveghagyományban. A 16. században az orvoslásra nagyfokú heterogenitás jellemző: tovább élnek az antik és az arab medicina hagyományai, ugyanakkor kiemelkedő szerepet kap a népi gyógyítás is, ami általában empirikus tapasztalatokon és népi hiedelmeken alapul. Nem elhanyagolható továbbá az istenhit szerepe sem (vö. Benke 2007). Meghatározó tényező az is, hogy a gyógyítás egyszerre tudomány, „filozófia” és gyakorlati tevékenység, amelyben a nép széles rétege érintett.

A vizsgált korban a gyógyítás nemcsak tanult orvosokhoz kötődik: a kevés számú doktoron, patikuson és borbélysebészen túl a gyógyítás nagy részét a nép körében gyógyító specialisták végzik. Ezzel szoros összefüggésben alakul a vernakuláris nyelvű orvosi irodalom is, amelyben a tudományosabb jellegű könyveknek kisebb szerep jut, mint a mindennapi használatú receptgyűjteményeknek, orvosi könyveknek és herbáriumoknak (l. bővebben Pahta – Taavitsainen 2004; Kuna 2011).

Az *Ars Medica* a mindennapi használatú orvosi könyvek közé sorolható, amelyekre általában jellemző, hogy tanult szerzőtől származnak, sokszor idegen, tudományosabb jellegű forrásokon alapulnak; ugyanakkor a gyógyításhoz értő, a nép szélesebb rétegét érintő információkat tartalmaznak. Nyelvezete így általában egyszerűbb, mint a tudományos értekezéseké, ugyanakkor több ponton követi azok szerkezetét, nyelvi sajátosságait. A korabeli orvoslás és az orvosi szöveghagyomány számos jellegzetessége a receptbeli meggyőzések nyelvi kidolgozásában is megfigyelhető.

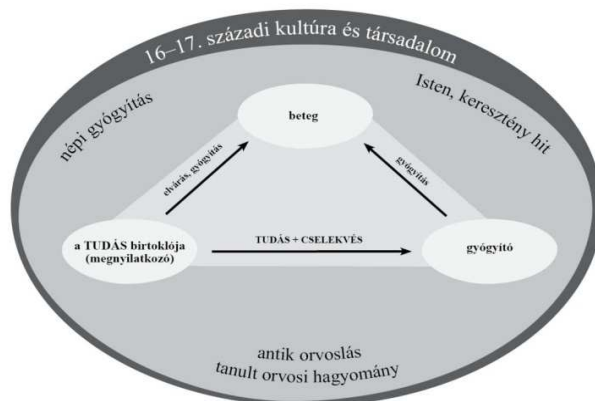
3. Meggyőzés az orvosi receptekben. Az orvosi szövegekben a vizsgált korban a meggyőzések elsősorban a receptekhez kötődnek, amelyek az orvosi szöveghagyomány minden szintjén megtalálhatók, és az orvosi diskurzustartomány egyik központi szövegtípusnak tekinthetők (vö. *discourse domain*, Taavitsainen – Jucker 2010: 5). Az elemzés keretét így nagyban meghatározza a receptek sémája, forgatókönyve, amit a következőkben ismertetek röviden.

3.1. Az orvosi recept sémája. A 16. századbeli recepteknek a mai szűk szakmai, orvos-gyógyszerész interakciónál jóval szélesebb a használati körük; sok esetben az orvos-beteg kommunikáció kezdetei is tetten érhetők bennük. A recept a vizsgált időszakban egy alapszintű szövegtípusnak tekinthető, amelynek több tematikusan szerveződő, illetve tipikus beszédhelyezethez kötődő típusát különböztethetjük meg. Ezek eltérő sztenderdizáltsági fokot mutatnak (vö. Hunt 1990; Stannard 1982; Taavitsainen 2001). Alaptémájának a HASZNOS,³ illetve az erre vonatkozó TUDÁS tekinthető. Ez a különböző altípusokban, illetve az egyes szövegekben különbözőképpen dolgozódik ki jellemzően a ’hogyan csináld’ funkció mentén, sematikus CSELEKVÉSTípusként. A recept mint diskurzus meghatározható egy közös figyelmi jelenetként, amelyben a szerző a címzett figyelmét a nyelvi szimbólumok révén arra irányítja, hogyan csinálhat a címzett egy harmadik személynek vagy saját magának valami HASZNOSAT (vö. Sinha 2001; Tátrai 2011: 31). Ez a közös figyelmi jelenetben, illetőleg a szövegtípus felől megközelítve, a recept forgatókönyvében a három fő résztvevői szerepet is kijelöli. Így megjelenik a tudással rendelkező szerző (prototipikusan E/1.), egy gyógyító személy (prototipikusan E/2.) és a beteg (prototipikusan E/3.) (l. 2. ábra). Az interakció résztvevőin és említett tényezőin túl a kidolgozás módját a gyógyítás és az orvosi szöveghagyomány tágabb kulturális kontextusa is nagyban meghatározza. Ezek együttese alkotja a korabeli recept sémáját, forgatókönyvét (vö. 2. ábra; l. bővebben Kuna 2011). Az

³ A fogalmakat a kognitív nyelvészeti hagyományoknak megfelelően kiskapitálissal jelölöm.

egyres tényezők a meggyőzések kapcsán is előtérbe kerülnek és aktiválódnak, ahogy a későbbi elemzésből is látni fogjuk (l. 5.)

1. ábra: A 16–17. századi orvosi recept forgatókönyve

A receptekben a téma kidolgozásakor megfigyelhetők gyakran előforduló információk (*Fachinformationen*, vö. Stannard 1982: 60–5), amelyek prototipikusan három funkcionális egységbe rendeződnek: *iniciátor* (mire való/mire jó: a betegség, a szer fogalmi bevezetése); *instrukciós rész* (miből, mennyi, hogyan: hozzávalók, mértékek, az utasítás/instrukció, a szükséges eszközök) és a *meggyőzés* (a hatásosság és hasznosság hangsúlyozása) (l. 1-es példa; bővebben Kuna 2008, 2011). A tanulmány további részében a meggyőzést szolgáló részekre és kifejezésekre koncentrálok.

(1) *Ver hasrul*. Szedgied az cyprust, rutath, tongöri szőlöt, eggiot föld meg feier borban es igia meg. Probatum est.

(Testi orvosságok könyve 1619 k./1989: 176 [1])

4. Meggyőzés és a pozitív attitűd az *Ars Medicá*ban. A receptbeli meggyőzések mint funkcionális egységek prototipikusan az egyes szövegek végén jelennek meg, gyakran bármilyen recepthez hozzáilleszthetők (l. pl. *probatum est* 'próbált dolog', *sanabitur* 'meggyógyul', *próbált, használ*). A sok esetben latin szöveghagyományból öröklődött kifejezésekre és azok variabilitására a szakirodalom is felhívja a figyelmet (vö. *efficacy phrases*, *tag phrases*, *stock phrases*; Jones 1998; Keszler 2012; Stannard 1982; Taavitsainen 2001). A meggyőzések ezen szövegvégi kifejezései egyrészt a pozitív attitűd kialakítását szolgálják, másrészt a latin minta követésére utalnak, harmadrészt pedig szövegszervező funkciójuk van. Lezárják ugyanis az egyes szövegeket: így a több száz/több ezer receptet tartalmazó gyűjteményekben az iniciátorokon és az azokhoz társuló jeleken (aláhúzás, paragrafusjel stb.) kívül a meggyőzések is kijelölik az egyes szövegek határait. A receptbeli meggyőzésnek a prototípusáról elmondható tehát, hogy az egyes szövegek lezárásaként, annak végén jelenik meg. Jellemzően általános hatókörűek, azaz a receptek szinte minden típusához hozzáilleszthetők. Sokszor kiegészülnek más információkkal, ugyanakkor önmagukban is előfordulhatnak (l.1, 2).

(2) *Fö faiasrul*. Az fekete ürömnnek gjükeret megh kel eczetben főzni, az utan az faio före kel kötni, s-megh giogul.

(Medicina Variae 1598/1989: 677)

A meggyőző funkció, a pozitív attitűd kialakítása azonban nemcsak ezekhez a szöveg végén megjelenő, szinte „automatikusan” használható kifejezésekhez kötődhet. A konvencionalizált mintákon túl a fogalmi kidolgozás nagyfokú variabilitása figyelhető meg. A meggyőző kifejezések tulajdonképpen a megnyilatkozó szövegalkotói stratégiájának tekinthetők, amelyet elsősorban a gyógyításhoz és gyógyuláshoz szükséges pozitív attitűd megteremtése ösztönöz. Így a meggyőzés és a pozitív attitűd a korabeli receptekben egymással szoros összefüggésben vizsgálható. A pozitív attitűd természetesen nem jelent tévedhetetlenséget (objektív igazságot, verifikációt, vö. Nuckolls 1993), a beszélői szándék alapján azonban feltételezhető a szövegalkotó ártani nem akarása és szavahihetősége. Az tehát, hogy amit állít, azt valóban jónak, hasznosnak és bizonyosnak véli, és a beteg gyógyulását tartja szem előtt. A pozitív attitűd kialakítása már igen korai évszázadokban a népi és az ún. tudományosabb gyógyítói gyakorlatában is központi szerepet kapott:

[Thirteenth century medical authors] were well aware that one of the strongest wapons they had in therapy was the patient's attitude, and they did all they could to keep him in a positive frame of mind without (if possible) actually lying.⁴

(McVaugh 1997: 216)

A meggyőző kommunikáció célja tehát az, hogy megerősítse vagy megváltoztassa a befogadó(k) hozzáállását az adott tárgyhoz. Jelen esetben, hogy megerősítse a gyógyszer/eljárás hatásszámát. Ennek forrása lehet maga a megnyilatkozó vagy más hiteles személy(ek), az üzenet (szuggesztív jellege), a befogadó érzelmei, tudása (l. bővebben Aczél 2009; Németh 1997; Oláh 1986; Petty – Cacioppo 1986; Varga 2011).

A korabeli receptek esetében a pozitív attitűd már a receptek sémájában is megmutatkozik: TUDÁS arra nézve, hogy hogyan cselekedjél valami HASZNOSAT az adott szituációban. Az egyes szövegekben a séma különböző részei aktiválódnak vagy ko-aktiválódnak. Így előtérbe kerülhet a szerző vagy mások tapasztalata, tudása a szer vagy az eljárás kipróbáltsága, hasznossága, bizonyossága; a „terápia” eredménye, a gyógyulás gyorsasága; a beteg vagy a gyógyító érzelmi hozzáállása. Ezek a tényezők szoros összefüggést mutatnak az evidencialitással, a szubjektívizáció és perspektívizáció kérdésével.

A következőkben bemutatom az *Ars Medica* meggyőzéshez és pozitív attitűdhez kötődő fogalmi kategóriáit. Az egyes fogalmakra szerveződő kategóriák megalapozása többre: 1. egyrészt egy nagyobb korpusz feldolgozásán, valamint magán a vizsgált orvosi könyvön (22 db magyar nyelvű kézirat, 4 nyomtatott orvosi munka a 16–17. századból; vö. Kuna 2011); 2. másrészt a korabeli gyógyítás tényezőin (népi és tudományosabb gyógyítás); 3. harmadrészt pedig a meggyőzés pszichológiai megközelítéséről szóló szakirodalmán alapul. Ezek alapján az alábbi kategóriákat, azok jellemző nyelvi megvalósulásait,

⁴ [A XIII. századi orvosi írások szerzői] tudatában voltak annak, hogy a gyógyításban az egyik leghatásosabb fegyverük a beteg pozitív hozzáállása. Mindent meg is tettek, amit csak tudtak, hogy a páciens megőrizze pozitivitását, lehetőleg úgy, hogy ne kelljen valótlan állítaniuk. (A szerző fordítása.)

valamint gyakoriságát vizsgáltam meg, figyelembe véve a különböző szóalakokat is: POZITÍV SZAVAK, KIPRÓBÁLTSÁG, BIZONYOSSÁG, A GYÓGYULÁS IDŐFAKTORA, A TERÁPIA EREDMÉNYE, HITELESSÉG, KÖZVETLEN TAPASZTALAT (LÁTÁS, HALLÁS, TAPINTÁS), ÉRZELEM (HIT, REMÉNY, ÉRZÉS).

Fontos megjegyezni, hogy az alábbi fogalmi kategóriák nem egyformán tekinthetők prototipikus meggyőzésnek, illetve a szövegekben gyakran egymással átfedésben, egymást erősítve fordulnak elő. Egyes esetekben tipikus együttállások is megfigyelhetők, ahogy azt a példákban is látni fogjuk. Az utolsó két kategóriához (KÖZVETLEN TAPASZTALAT; ÉRZELEM) kapcsolódó kifejezések feltételezésemmel ellentétben elsősorban a betegségekhez, testrészekhez, nem a meggyőzés kifejtéséhez kötődtek, így nem voltak relevánsak a kutatás szempontjából. Az elemzés során összesen több mint 6000 szóalakot vizsgáltam, amelyből 3371 volt összefüggésbe hozható a meggyőzés reprezentációjával, szorosabban azonban összesen 2080 szóalak kötődött a vizsgált funkcióhoz. A továbbiakban az egyes fogalmi kategóriák rövid bemutatására vállalkozom.⁵

4.1. ÁLTALÁNOS POZITÍV ATTITÜD (2080/894). A népi és a tudományosabb igényű gyógyításban egyaránt fontos szerepet kap a verbális szuggesztió, amely alapvetően a pozitívitás köré szerveződik (vö. Oláh 1986: 178–9; Varga 2005: 152–5). Az ÁLTALÁNOS POZITÍV ATTITÜD kategóriája összetett és vegyes csoportnak tekinthető. Jellemző ezekre a kifejezésekre, szavakra, hogy nemcsak a receptekben, hanem a betegségeírásokban is előfordulnak, valamint sok esetben nem kötődnek kifejezetten orvosi (gyógyítással kapcsolatos) diskurzushoz. Így számos általános kifejezéssel is találkozhatunk (pl. *jó, gyönyörű, okos* stb.). A korpuszban a pozitív szavakat további fogalmi kategóriák mentén vizsgáltam: így a HASZNOS, JÓ, CSODA, SZÉP, GYÖNYÖRŰ, OKOS/BÖLCS, IGAZ, FŐ, TITKOS, LEG- fogalmi reprezentációit figyeltem meg. Az egyes kategóriákon belül igyekeztem a szóalak minél teljesebb körét figyelembe venni. Így például a JÓ esetében 16,⁶ a HASZNOS esetében 32⁷ token gyakoriságát és jellemző előfordulását elemeztem. Az egyes előfordulások esetében megvizsgáltam, hogy melyek azok a kifejezések a szövegben, amelyek a meggyőző funkciót vagy a pozitív attitűd kifejtését szolgálják, illetve melyek nem.⁸ Így például a *fő* esetében a 72 előfordulásból 26 kötődik a meggyőzéshez, a többi elsősorban testrész ('fej'), illetve az *ok* és *rész* szavak jelzőjeként jelenik meg. Az ÁLTALÁNOS POZITÍV ATTITÜD kategóriájában így a megvizsgált 1657 tokenből 894 kötődött a meggyőzéshez. A leggyakoribb fogalmi kategóriákat, azok gyakoriságát, valamint prototipikus reprezentációit szemlélteti az 1. táblázat.

⁵ A példáknaál az *Ars Medica* elektronikus változatának átirását és hivatkozási rendszerét használom (Szabó T.–Bíró 2000).

⁶ JÓ: *jó, jobb, jobban, jobbat, jobbak, legjobb, legjobban, jobbra, jóból, jóféle, jók, jól, jónak, jóra, jót, jóval*.

⁷ HASZNOS: *haszna, használ, használatát 'hasznát', használatját 'hasznát', használhat, használhatni, használja, használna, hasznát, hasznos, hasznosak, hasznosb, hasznosnak, hasznosok, hasznost, hasznont, haszonnal, haszontalan, hasztalanok, hasson, hat, hatható, hathatóbb, hathatóképpen, hathatósággal; árt, ártalmára, ártalmas, ártalmasb, ártalmasok, ártalmát, ártanak*.

⁸ A többi kategória esetében is ezt a módszert követtem.

1. táblázat: A pozitív szavakat kifejtő alkategóriák

Fogalmi kategória (gyakoriság)	Leggyakoribb nyelvi reprezentáció (gyakoriság)	Példa
HASZNOS (239)	<i>hasznos</i> (74) <i>használ</i> (68)	Az aluvás fölötté <i>hasznos</i> (I. 18a) szárazság ellen <i>használ</i> (I. 22a)
JÓ (548)	<i>jó/jók</i> (447) <i>jobb</i> (67)	Ez is <i>jó</i> ital (I. 19a) nyugodni és veszteg lenni <i>jobb</i> (I. 9b)
CSODA (53)	<i>csoda</i> (27) <i>csodálatos</i> (17)	Ez <i>csoda</i> fő orvosság az ízületek rontására (I. 212b) <i>csodálatos</i> igen <i>használ</i> (I. 146b)
FŐ (26)	<i>fő</i> (26)	Ez orvosság Galenusnak <i>fő</i> és igen titkos orvossága volt az orrvércsorgásról (I. 75b)
OKOS/BÖLCS (12)	<i>bölcs</i> (8)	<i>bölcs</i> embereknek könyvökből (I. 1a)
IGAZ (6)	<i>igaznak</i> (5)	ezt Galenus nem hinné, <i>igaznak</i> sem láttatnék neki (I. 174a)

A táblázatból látható, hogy a pozitív szavak közül a JÓ és a HASZNOS fogalmi köre a leggyakoribb. Az előző általános pozitívattitűd-jelölőnek is tekinthető. Az egész korpuszban a jónak összesen 1012 előfordulása adatolható, amelyek a hozzávalóknak, az elkészítés módjának, az érzelmeknek és számos más tényezőnek a kidolgozásához is hozzájárulhatnak (l. 3).

(3) Rózsaolajt, 2U, rózsavizet, 3U, *jó* ecetet, iU, vess valami sőt bele, és tikmony fejejében habard *jó* erősen öszve, márts ruhát bele és tedd az homlokra (I.3b)

A pozitív attitűd jelölőjeként általában főnevek jelzőjeként (4c, 4i), vagy állítmányként fordul elő legtöbbször (pl. 4a, 4b, 4d).

(4a) Orvoslását ennek igen *jó* érvágáson kezdeni (I. 48a)

(4b) Tejből csinált ételek mindenek *jók* (I. 187b)

(4c) ez ahhoz igen *jó* ír (II. 20b)

(4d) Étél után való okádás is *jó* (III. 15a)

(4e) az többi között ez igen *jó* (III. 15a)

(4f) Kövihalat *jó* enni (III. 16a)

(4g) megvizesített vékony bor is *jó* (III. 18b)

(4h) Igen *jó* az fürdő az ilyen betegnek (III. 19a)

(4i) Táska sebnek ez igen *jó* orvosság (IV. 12b)

(4j) Ez ír mindenféle sebnek gyógyítására igen *jó* (V. 4b)

A JÓ kidolgozásában a *jobb* szóalak is gyakorinak tekinthető, amelyben az összehasonlításon túl a fokozás, a hatásosság még inkább kifejeződik (5a–g).

(5a) soha semmi *jobb* nincs, mint az dara [...] (I. 117b)

(5b) még *jobb* sokkal (I. 120b)

(5c) s még *jobb* annál (IV. 7b)

- (5d) nincs *jobb*, mint [...] (V. 16b)
(5e) avagy sokkal *jobb* (VI. 5b)
(5f) ennél *jobb* orvosság nem lehet (VI. 16b)
(5g) Semmi *jobb* orvosságot pedig erről nem mond Dioscorides, mint az fejér hunyort (VI. 24a)

A HASZNOS fogalma szorosabban kapcsolható a receptekhez, mint a JÓ. Ez a téma dolgozódik ki ugyanis a recept sémájában (I. 3.). A HASZNOS leggyakoribb és prototipikusnak tekinthető nyelvi reprezentációja a *hasznos* és a *használ*. Az előbbi jellemzően jelzői (6c, 6g) vagy állítmányi funkcióban jelenik meg (6a, 6b). Gyakran más pozitív tartalmú szó (6c, 6g), illetve az *igen/fölötte* fok-mérték határozó is erősíti (6a, 6f).

- (6a) májnak minden nyavalyáiról igen *hasznos* ez orvosság (I. 149a)
(6b) igen jó és *hasznos* (I. 212a)
(6c) Ez igen fő és *hasznos* orvosság (I. 278b)
(6d) *hasznos* orvosság (II. 23)
(6e) csodálatos *hasznos* (III. 17a)
(6f) Az tej pedig fölötte jó és *hasznos* is (III. 18b)
(6g) csoda *hasznos* dolog (V. 5b)

A *használ* mellett is gyakoriak a hatásosság fokozását kifejező határozók vagy határozó értékű tárgyak (7a, 7c, 7g).⁹

- (7a) ezzel kenjed az gutaütött tagot, mert nagyot *használ* (I. 37a)
(7b) mindenféle nyavalyáról *használ* (I. 59b)
(7c) Ez orvosság fölötte igen *használ* (I. 65a)
(7d) Ez csodálatosképpen *használ* (I. 211a)
(7e) *használ* (II. 15a)
(7f) nagyot *használ* (III. 15a)
(7g) nehezen *használ* az orvosság az ilyeneknek (VI. 13b)

A pozitív attitűd, valamint a meggyőző funkció kidolgozásában a JÓ és HASZNOS kategóriáján túl a CSODA, a FŐ, az OKOS és az IGAZ jelenik meg gyakrabban. A *csoda* sok esetben más pozitív vagy a gyógyulás időpontjára vonatkozó kifejezéssel együtt fordul elő (8a–h).

- (8a) *csoda* hamar meggyógyítja (I. 294b)
(8b) *csoda* nagy hasznát látod meg ez orvosságnak (I. 309a)
(8c) *csoda* dolgot látsz hamar való napon (II. 18b)
(8d) *csoda* *hasznos* (III. 14b)
(8e) sebtisztítani *csoda* jó víz ez (V. 5a)

⁹ A későbbiekben érdemes lesz nagyobb hangsúlyt fektetni a polaritás kérdésére. Az elemzésben ezt is figyelembe vettem, így megvizsgáltam az *ártalmas*, *haszontalan* szavakat, illetve *nem/se* + *hasznos/használ* típusú szerkezeteket. Ez utóbbiból 2-2 példát, illetve a (7g)-ben hozott *nehezen használ*-t találtam. Ezek alapján megállapítható, hogy a negatív szavak használata nem jellemző, és ha megtalálható is, több esetben pozitív jelentéstartalommal fordul elő (pl. *nem haszontalan*).

(8f) Ez *csodálatos* fő orvosság sárgaságról, vízkórságról (I. 166a)

(8g) *csodálatos* hasznos (III. 17a)

(8h) *csodálatos* igen meggyógyítja (VI. 31b)

A *fő* jellemzően az orvosság vagy a doktorok jelzőjeként jelenik meg (9a–e). Sok esetben párosul tehát a harmadik személyekre való hivatkozással (l. 4.6.), ami a *bölcs* és az *igaznak* esetében is megfigyelhető (10a, 10b, 11a).

(9a) Ezzel úgy élj, mint *fő* orvossággal (I. 81a)

(9b) *Fő* orvosság ez (I. 98a)

(9c) sok *fő* orvosdoktorok (I. 163b)

(9d) Csodálatos *fő* orvosság ez és igen megpróbáltatott az havivérfolyásnak elindítására (I. 253a)

(9e) igen *fő* ír ez (V. 10b)

(10a) *bölcs* Aristoteles így írja (I. 277b)

(10b) ezt mondják az *bölcs* fizikusok (I. 277b)

(11a) Apaffi István ez orvosságot magán *próbálta meg*, és igen igaznak találta (I. 214a)

Az elemzésből és a példákból láthattuk, hogy a POZITÍV SZAVAK kategóriája nagy és vegyes csoportnak tekinthető, amelyben a JÓ és a HASZNOS kidolgozása a leggyakoribb. A korpusz példái arra is rámutattak, hogy az egyes pozitív attitűdöt kifejező szavak és kategóriák gyakran egymást erősítve jelennek meg. Így számos pozitívtartalom-kifejtés kiegészül más ugyanilyen funkciójú kifejezésekkel (6b, 8d), illetve a továbbiakban elemzendő IDŐTÉNYEZŐVEL (8a), KIPRÓBÁLTSÁGGAL (9d), a GYÓGYULÁSSAL (8a), valamint neves orvosokra és ismert emberekre való hivatkozással (5g, 11a).

4.2. KIPRÓBÁLTSÁG (2080/133). A receptbeli meggyőzés gyakori esete az egyes eljárások, gyógyszerek kipróbáltságára való hivatkozás, ami nagymértékben a latin nyelvű orvosi szövegek mintáit követi (*probatum est*). Az egyes készítmények kipróbált volta a 16. században természetesen nem mai értelemben használatos, hanem sokszor saját tapasztalaton, látáson, hallomáson alapul (vö. Eamon 1994).

A korpuszban összesen 134 szóalakat elemeztem, amelyből 133 a vizsgált fogalmi kategóriát dolgozta ki. A nyelvi reprezentációk közül a leggyakrabban a személytelen *próbált* (74) és *megpróbáltatott* (29), valamint a jellemzően harmadik személyű, konkrét személyhez lehorgonyzott *próbálta* (13), *megpróbálta* (4) szóalakok fordulnak elő (12f). Az első személy csak két esetben jelenik meg (12e, 24a).

A KIPRÓBÁLTSÁG nyelvi reprezentációi jellemzően a receptek végén találhatók, és sokszor változatlan formában, önmagukban állnak. Ez figyelhető meg például a *próbált* (18), *próbált dolog ez* (19), illetve a *próbált orvosság ez* (31), valamint a *megpróbáltatott* számos előfordulásánál (12a, 12c, 12i; 13a, 13e). Ezek a szóalakok mondatközbe ékelve csak ritkán jelennek meg (12g, 13b), illetve ritkán horgonyzódnak le személyhez (12e, 12f, 13b). A PRÓBÁLTSÁG intenzitását hangsúlyozhatják az idő- (*sokszor*), hely- (*sok tartományokban*), valamint a fok-, mértékhatározók (*igen*, *fölötte*). Az is megfigyelhető továbbá, hogy a PRÓBÁLTSÁG a meggyőzés más fogalmi kategóriáival, vagy egy egész meggyőző „történettel”, „ígérettel” együttesen dolgozódik ki (12h, 13d; 13b). A szövegvégi sematikus megjelenés, a rövidség, valamint a gyakoriság (134-ből 133 meggyőzéshez kötődik) alapján a KIPRÓBÁLTSÁG kifejtése a prototipikus receptbeli meggyőzések közé sorolható.

- (12a) *Próbált.* (I. 4a)
- (12b) Ez igen sokszor *próbált* dolog. (I. 15a)
- (12c) *Próbált* orvosság ez. (I. 32a)
- (12d) Ez igen *próbált* dolog. (I. 40b)
- (12e) Igen *próbált* orvosság sokszor ez enmagam által. (I. 97a)
- (12f) *Próbált* orvosság ez Krechmer János által. (I. 160b)
- (12g) Útifüvet, lencsét főzz össze vízben, kösd ezzel, *próbált* dolog, hogy harmadnapra gyógyult gyermek ez orvossággal meg. (I. 242a)
- (12h) Bizonyos és *próbált* orvosság ez. (I. 312b)
- (12i) *Próbált* dolog ez. (V. 15a)
- (13a) Ez igen *megpróbáltatott*. (I. 15a)
- (13b) Ez orvosság *megpróbáltatott* sok vénembereken kik látásukban megfogyatkoztak, kik azután szinte úgy láttanak, mintha ifjak voltak volna. (I. 49b)
- (13c) Ez orvosság sokszor *megpróbáltatott*. (I. 55a)
- (13d) Fölötte *megpróbáltatott* és bizonyos orvosság ez. (I. 55b)
- (13e) *Megpróbáltatott*. (I. 129a)
- (13f) sok tartományokban *megpróbáltatott* (I. 298a)
- (13f) Ez sokszor *megpróbáltatott* (I. 298b)

A *próbálta* és *megpróbálta* személyekhez lehorgonyzódva dolgozza ki a meggyőző funkciót (14a–h). Ebben az esetben az eljárás vagy a szer kipróbált voltát egy hiteles személyre való hivatkozás is támogatja. Megfigyelhetjük, hogy a HITELESSÉG majdnem mindig egy harmadik, konkrét, jellemzően teljes névvel megnevezett, az adott korban ismert, magyar személyben reprezentálódik (kivétel 14f), akinek olykor a címe és rangja is ki van fejtve (14b, 14c). Ezek a meggyőzések szintén a receptek végén találhatók, és más fogalmi kategóriákkal együtt is előfordulhatnak (14e).

- (14a) Bebek István *próbálta*. (I. 2b)
- (14b) Fráter György kincstartó *próbálta*. (I. 15b)
- (14c) Ezt Váradi prépost *próbálta meg*. (I. 293b)
- (14d) Ezt Zilahi Ferenc *próbálta meg*. (I. 293)
- (14e) Ezt Bajoni István *megpróbálta*, és igaznak találta. (I. 295a)
- (14f) Ezt egy vénasszony *próbálta* (I. 295b)
- (14g) Ezt Balassa Menyhárt *megpróbálta* (I. 295b)
- (14h) Ezt Kávássy Kristóf *megpróbálta* Husztban. (I. 300b)

Összességében elmondható, hogy a KIPRÓBÁLTSÁG a korabeli orvosi receptek egyik prototipikus meggyőzésének tekinthető. Ez több szinten is megmutatkozik: egyrészt egyes előfordulásai változatlanul, szinte minden recepthez hozzáilleszthetők; másrészt szöveget lezáró pozíciójuk is ezt erősíti. Megfigyelhető, hogy a kidolgozása sok esetben egy hiteles forrás vagy más meggyőzést kifejtő fogalmi kategória együttes megjelenésével történik.

4.3. BIZONYOSSÁG (2080/69). A BIZONYOSSÁG kifejtése, illetve hangsúlyozása a beszélő tudásreprezentációjának a része. Ezen fogalmi kategórián belül 133 szóelőfordulást vizsgáltam, amelyből 69 kötődik a meggyőző funkcióhoz. Ebben a kategóriában központi szerepet kap a polaritás: a leggyakoribb ugyanis az elsődlegesen pozitív tartalmat kifejező

kétség nélkül (29) (kivéve pl. 15c). A *kétséged* (4) és a *kétségtelenül* (2) is hasonló szerepben fordul elő (15h, 15j), bár egy esetben a halál bizonyosságát dolgozza ki (15i).

- (15a) Álmod hoz *kétség nélkül*. (I. 15b)
- (15b) Megöli a férgeket *kétség nélkül*. (I. 70a)
- (15c) De lehet *kétség* az olyan beteghez, az ki sok időtől fogva volt sárvízzel elfolyva. (I. 157a)
- (15d) *kétség nélkül* meggyógyul (I. 177a)
- (15e) *kétség nélkül* használ az vese fájdalmáról (I. 208a)
- (15f) megforrasztja minden *kétség nélkül*, meg is gyógyítja (I. 215b)
- (15g) Ebben *semmi kétség nincsen* (I. 280a)
- (15h) Ebben ugyan *semmi kétséged ne* legyen (I. 46a)
- (15i) *kétségtelenül* az olyan meghal (I. 109b)
- (15j) *kétségtelenül* meggyógyul (I. 217b)

A BIZONYOSSÁG pozitív polaritású, nem inverz kifejtése elsősorban a *bizony* (11), *bizonnyal* (8), *bizonyos* (12) szóelőfordulásokhoz kötődik. Néhány esetben a halál bizonyossága jelenik meg (16d, 16i), de leggyakrabban a gyógyulás vagy az orvosság biztos volta hangsúlyozódik. Ez több esetben összekapcsolódik más meggyőző funkciójú kifejezésekkel (pl. GYÓGYULÁS: 16c, 16g; PRÓBALTSÁG: 16l; a beteg emocionális attitűdje: 16e, 16g; Istenre vagy harmadik személyre való hivatkozás: 16e, 16h). Mindez a beteg pozitív beállítódását szolgálja.

- (16a) *Bizony* orvosság (I. 97b)
- (16b) *Bizony* dolog, hogy megindul a vizelet. (I. 227b)
- (16c) *bizony* dolog, hogy meggyógyul (I. 317a)
- (16d) *bizonnyal* meghal (I. 13a)
- (16e) *bizonnyal* higgyed, hogy Isten meggyógyít (I. 160a)
- (16f) Megpróbált orvosság ez *bizonnyal* (I. 165b)
- (16g) *Bizonnyal* higgyed, hogy meggyógyul (I. 200a)
- (16h) Bairus *bizonnyal* írja, hogy ez orvossággal igen sokakat meggyógyított (I. 290a)
- (16i) Ha a gutaütött ember tajtékot túr, halálnak *bizonyos* jele. (I. 34a)
- (16j) Ha penig hasa megyen avagy beteges vért hány ki száján, *bizonyos* jele, hogy meggyógyulásra fordult. (I. 112a)
- (16k) Igen *bizonyos* orvosság ez. (I. 204a)
- (16l) *Bizonyos* és próbált orvosság ez. (I. 312b)

A meggyőzés kötődhet a gyógyuláshoz vagy annak az idejéhez is. Ezek gyakran összekapcsolódnak, ahogy a példákból is látni fogjuk.

4.4. IDŐTÉNYEZŐ (2080/179). A népi orvoslásban fontos szerepet kap az időtényező, így például az, hogy a gyógyító eljárás hány napig zajlik, vagy hogy a gyógynövényeket, milyen napon szedik stb. (vö. Oláh 1986: 166–7). A gyógyszerek elkészítése gyakran kötődik mágikus számokhoz: sokszor jelenik meg a három (és többszörösei), valamint a hét napon/héten át tartó kezelés (*három nap cselekedjed ezt* I. 103a). Ezeknek az eljárásoknak jellemzően szuggesztív ereje is van, ugyanakkor nem tekintem az elemzésben őket meggyőzésnek. Az időtényező kapcsán olyan kifejezéseket vettem figyelembe, amelyek közvet-

lenebbül kapcsolódnak a gyógyító folyamat eredményéhez. A vizsgált 568 szóalak közül 179 kötődött szorosabban a meggyőzéshez. Ezek közül a leggyakrabban a *soha* (55), *hamar* (44), *azonnal* (32) és a *mindjárt* (18) fordult elő.

A *soha* esetében fontos szerepet kap a polaritás. Jellemzően a gyógyulás vagy a gyógyszer/eljárás pozitív volta kerül előtérbe (17a, 17j), ugyanakkor több esetben a betegség végletes kimenetele is kidolgozódhat (17e, 17i).

- (17a) *soha* oly erős fájdalom nem lehet, kit harmadnapig meg nem gyógyít (I. 2b)
- (17b) meg nem hagy részegedni *soha* (I. 10a)
- (17c) azonnal megszabadul, *soha* többé reá nem jó [a betegség], avagy ha jó is, de igen ritkán (I. 31a)
- (17d) *soha* az kórság többé nem bántja, ha Isten akarja (I. 31a)
- (17e) Ez betegség ritkán avagy *soha* inkább meg nem gyógyul (I. 34a)
- (17f) *soha* meg nem gyógyulhat (I. 105a)
- (17g) *soha* ennél jobb orvosság nem lehet (I. 151a)
- (17i) ebből aztán senki nem gyógyulhat meg *soha* is (I. 154a)
- (17j) *Soha* ennél jelesb orvosság nem lehet (I. 185b)
- (17k) *soha* jobb annál nincsen (IV. 7b)

Az *azonnal*, a *hamar* és a *mindjárt* szóelőfordulások általában a gyógyulás gyors bekövetkezését jelzik. Jellemzően az eljárás eredményének idejét jelölik és halmozva vagy más meggyőzéshez, illetve pozitív attitűdöt kifejtő kifejezéssel együttesen jelennek meg. Kevés esetben figyelhető meg az időtényező és a negatív végkifejlet nyelvi kidolgozása (18a, 18c).

- (18a) fölötte erős nyavalya, ki elvégre igen *hamar* meg is öli az embert (I. 38b)
- (18b) a fogad fájása *hamar* elmúlik (I. 83a)
- (18c) *hamar* meghal (I. 137a)
- (18d) igen *hamar* való napon meggyógyul az seb (I. 304b)
- (18e) igen *hamar* meggyógyítja (V. 5b)
- (18f) *azonnal* megszűnik a fájdalom (I. 3a)
- (18g) az gyomornak fájása *azonnal* meglassúdik (I. 47b)
- (18h) az nyillalást is *azonnal* elveszi (I. 126a)
- (18i) *mindjárt* meglassítja az főnek fájdalmát (I. 3a)
- (18j) *azonnal mindjárt* eláll az csuklás (I. 138a)
- (18k) *mindjárt* meggyógyula (I. 174a)
- (18l) *mindjárt* eláll róla (IV. 12a)

Összességében elmondható, hogy a gyógyulás idejét kifejtő szavak sok esetben hozzájárulnak a pozitív attitűd kidolgozásához, ugyanakkor nem tekinthetők prototipikus meggyőzésnek. A nyelvi reprezentációk magas arányban nem a meggyőzésre irányulnak, hanem a gyógyítás egyéb körülményeire. Ezt mutatja az is, hogy az 568 vizsgált szóalakból csupán 179 volt összefüggésbe hozható a szorosabb értelemben vett pozitív attitűddel. A példák közül azt is láthattuk, hogy a szóalakok önállóan *soha* nem fordulnak elő meggyőző funkcióban, más meggyőzéshez kötődő kifejezések hatását erősítik, hangsúlyozzák. Legtöbbször a

GYÓGYULÁShoz, illetve a gyógyító eljárás EREDMÉNYÉhez kapcsolódnak. A továbbiakban ez utóbbi fogalmi kategóriára térek ki.

4.5. EREDMÉNY/A BETEGSÉG TÁVOZÁSA (2080/649). A beteg pozitív hozzáállását, beállítódását erősítheti a pozitív jövőorientáció, így a betegség megszűnésének a kidolgozása. Ebben az esetben a terápia vagy a gyógykészítmény eredménye, hatása kap hangsúlyos szerepet. A korpuszban összesen 723 szóalakot vizsgáltam, amelyben a gyógyulás kerül előtérbe. Ezek közül 649 kötődött meggyőzéshez vagy a pozitív attitűd kialakításához. Az EREDMÉNY kategóriáján belül a GYÓGYULÁST és a BETEGSÉG MEGSZÜNÉSÉT kifejtő kifejezéseket, illetve az ÉL és MEGHAL fogalmi kidolgozását elemeztem.

A receptekben központi szerepet játszik a gyógyulás (kommunikatív cél), ami közvetlenebb módon a *meggyógyul* (74), *meggyógyítja* (70) és a *meggyógyít* (20) révén dolgozódik ki leggyakrabban. Ezek legtöbbször a szöveg végén, önállóan vagy más meggyőzést szolgáló kifejezésekkel együtt fordulnak elő. Így kiegészülhetnek a betegségre (19k) vagy a gyógyulás idejére vonatkozó információkkal (19d, 19e, 19g), illetve bizonyosságot (19c), hiteles személyt (19a) vagy a beteg hitét előtérbe helyező meggyőzési stratégiákkal (19m).

(19a) azt írja Galenus, hogy ezzel *meggyógyul* (I. 5a)

(19b) Ezt gyakorta műveljed, s *meggyógyul* (I. 15a)

(19c) Kétség nélkül *meggyógyul* (I. 86a)

(19d) harmadnap múlva *meggyógyul* (I. 166a)

(19e) igen hamar való napon *meggyógyul* az seb (I. 304b)

(19f) *meggyógyítja* (I. 67a)

(19g) három éjjel *meggyógyítja* (II. 19b)

(19h) *meggyógyítja* az hideglelést (III. 20a)

(19i) három kötéssel *meggyógyítja* (IV. 12a)

(19j) csodálatos igen *meggyógyítja* (VI. 31b)

(19k) minden hurutlástól *meggyógyít* (I. 103a)

(19l) *meggyógyít* ez orvosság (I. 107b)

(19m) bizonynyal higgyed, hogy Isten *meggyógyít* (I. 160a)

A gyógyulás közvetettebb módon is kidolgozódhat, ahol a betegség távozása, megszűnése és annak módja kerül előtérbe. A meggyőzés ezen nyelvi reprezentációi a korabeli betegségkonceptiókról is sokat elárulnak. A betegség megszűnése kifejtődhet TÁVOZÁSKént (*megindul, elindul, eltávozik, elmegy, elhagy*), MEGÁLLÁSKént (*megáll, eláll*), TISZTULÁSKént (*kitisztul, megtisztul, tisztítja*), SZABADULÁSKént (*megszabadul, megszabadít*), ENYHÜLÉSKént (*megenyhít*), MEGERŐSÍTÉSKént (*megerősíti*), a beteg rész ELRONTÁSaként (*elront*), ÚJULÁSKént (*újítja*), a betegség ELÜZÉSEként (*elűzi, kiűzi*) vagy ELVESZTÉSEként (*elveszt, elveszíti*). Ennek megfelelően a betegség metaforikusan lehet a TESTBEN KÖZLEKE-DŐ ÁLLAT/ERŐ, MOCSKOSSÁG, RABSÁG vagy NEHÉZSÉG/TEHER is.

A korpuszban 336 a betegség megszűnését kidolgozó kifejezést vizsgáltam, amelyek közül 283 kapcsolódik szorosabban a meggyőzéshez. A leggyakoribb alkategóriákat a 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat: A betegség MEGSZÜNÉSÉNEK fogalmi alkategóriái

fogalmi alkategória	gyakoribb nyelvi reprezentáció	Példa
TÁVOZÁS (KEZDETE)	<i>elindítja, megindítja, elindul, megindul</i>	<i>elindítja</i> hirtelen és azonnal (I. 225b) az hurutlást megöregbíti és inkább <i>megindítja</i> (I. 117a) <i>Elindul</i> az vizelet (I. 227a) Az fájdalom megkönnyebbedik, az kő <i>megindul</i> (I. 210b)
MEGÁLL, ELÁLL	<i>megállatja, eláll, megáll</i>	<i>megállatja</i> ez az fájdalmat (I. 177a) mígnem <i>eláll</i> az vérhaj (I. 189a) <i>megáll</i> az nyilallás (I. 116b)
TISZTULÁS	<i>megtisztítja, tisztítja, kitisztítja</i>	az fejet <i>megtisztítja</i> , és az fájdalmat elveszi (I. 77a) az mellett <i>megtisztítja</i> minden nedvességtől (I. 120a) <i>kitisztítja</i> az hurutot (I. 103a) Tüdődöt erősíti és megtartja, az torkodat is <i>tisztítja</i> . (I. 100b)
SZABADULÁS	<i>megszabadul, megszabadít</i>	kösd az sebre, s <i>megszabadul</i> (VI. 23b) kórságtól <i>megszabadít</i> , és minden hitvány vért kitisztít (I. 112a)
ENYHÜLÉS	<i>megenyhíti</i>	hideglelésnek minden hévségét <i>megenyhíti</i> , és meg is gyógyít (III. 6a)
ERŐSÍT	<i>megerősíti</i>	az szívet <i>megerősíti</i> és jó vért csinál (I. 124a)
KIŰZÉS	<i>kiűzi, elűz</i>	<i>kiűzi</i> az férgeket, és az szertelen fájást is elveszi (I. 84b) csodálatosképpen <i>kiűzi</i> az fővényt, és megtisztítja az veséket (I. 211a) hurutot <i>elűz</i> (I. 144a)
ELRONTÁS	<i>elrontja</i>	<i>elrontja</i> az követ (I. 213a)
ELVEVÉS, ELVESZTÉS	<i>elveszi, elveszt</i>	Isten segítségével <i>elveszi</i> az hályogot (I. 51a) <i>elveszi</i> mindjárt az fájdalmat (III. 25b) mindenféle fakadékat <i>elveszt</i> (II. 4b)
ÚJULÁS	<i>újítja, megújítja</i>	az tüdőt igen élteni, <i>újítja</i> és erősíti (I. 100b) az látást megtisztítja és az embernek az elméjét is <i>megújítja</i> (I. 49b)

A fenti fogalmi kategóriákon túl a gyógyulás konceptualizálódhat KÖNNYEBBÜLÉSKÉNT, MEGGLASSULÁSKÉNT, KEVESEBBÉ VÁLÁSKÉNT, valamint a négy testnedvhez kötődően SZÁRAZABBÁ/NEDVESEBBÉ/HIDEGEBBÉ/MELEGEBBÉ VÁLÁSKÉNT egyaránt (a testnedveméletről l. bővebben Duin – Sutcliffe 1992/1993: 18). Megvizsgáltam továbbá az egészség skálájának két végpontját is: az ÉLET és a HALÁL kifejtését. Megfigyelhető, hogy az ÉLET sokkal ritkábban jelenik meg nyelvileg, mint a HALÁL vagy a GYÓGYULÁS. A gyógyítás negatív végkifejlete, a negatív meggyőzés a halálhoz kötődően 67 esetben adatolható; leggyakrabban a *meghal* (40) és a *halálos* (13) szóalakokhoz köthető. A GYÓGYULÁShoz hasonlóan a HALÁLnak kidolgozódhat az ideje (20b, 20c), a bizonyossága és egyéb körülményei is. A *halálos* leginkább jelzőként jelenik meg (20e, 20f, 20g).

- (20a) bizonynyal *meghal* (I. 13a)
 (20b) *meghal* harmadnapig (I. 24a)
 (20c) hamar *meghal* ez az ember (I. 109b)
 (20d) kétségtelenül az olyan *meghal* (I. 109b)
 (20e) szerzi az nehéz és *halálos* fájdalmakat az apró hurkákban (beleeknek lehet fordítani) (I. 179a)
 (20f) mert ez igen *halálos* fű (I. 292b)
 (20g) ezt ne orvosoljad bátor, mert *halálos* himlő (II. 24a)
 (20h) [hátgerinc csontnak a kiesése] igen *halálos* (V. 23a)

Megfigyelhető tehát, hogy a negatív végkifejlet is megjelenik a receptekben, összességében azonban elmondható, hogy leginkább a pozitív attitűd kialakítása a jellemző. Ez, ahogy láthattuk, fogalmilag nagyon változatosan konceptualizálódik.

A meggyőzéshez kötődően az utolsó nagy kategória, amellyel foglalkozom a meggyőzés forrásához és egyéb hiteles személyek említéséhez kötődően a HITELESSÉG. Röviden kitérek továbbá a gyógyításra vonatkozó TUDÁS reprezentálásának módjára is a MONDÁSHoz és ÍRÁSHoz kapcsolódóan.

4.6. HITELESSÉG – A MEGGYŐZÉS FORRÁSA (2080/179). A meggyőzés, valamint a pozitív attitűd kialakítása szorosan összefügg a tudás forrásával, illetve annak reprezentációjával; azaz a nyelvi tevékenység azon általános jellemzőjével, hogy a megnyilatkozó az interakció során a dolgokat különböző kiindulópontból reprezentálhatja (*perspektivizáció*, vö. Langacker 1987, 2008; Sanders–Spooren 1997, Tátrai 2005). A fenti kategóriákban jellemzően a megnyilatkozóknak mint a gyógyításra vonatkozó TUDÁS birtoklójának a nézőpontja érvényesül különböző jelöltségi fokon (*szubjektivizáció*). Ugyanakkor például a KIPRÓBÁLTÁSÁG kategóriájánál számos személyhez lehorgonyzott meggyőzési stratégiával találkozhatunk (12e, 12f, 14a–14h), ahol a tudatosság szubjektuma sok esetben egy konkrét, harmadik személyre helyeződik át (*perspektivizáció*). Mind a szubjektivizáció, mind a perspektivizáció szolgálhat a HITELESSÉG forrásaként.

Mindkét esetben fontos szerepet kapnak a korabeli orvoslás tényezői, valamint a kialakult szövegagyomány mintázatai. Így például megfigyelhető az isteni akarat megjelenése és az antik medicina hagyományainak a kidolgozása is. Ez utóbbi a meggyőzések vonatkozásában elsősorban az antik és arab szerzőkre való hivatkozást jelenti, ami a skolasztikus gondolkodási mód szerves részét képezi (vö. *scientific-thought styles*; vö. Pahta–Taavitsainen 1995; Taavitsainen 2001). Habár egyre több kritikai gondolat fogalmazódott meg az antik neves orvosok nézeteivel szemben, még sokszor a 16. században is tévedhetetlennek tartották őket. Ezt bizonyítja Dubois-Sylvius párizsi professzor kijelentése, mely szerint „az emberi test megváltozhatott az ókor óta, de Galénosz nem tévedhetett” (Benke 2007: 107).

A neves orvosokra, személyekre való hivatkozás a korpuszban is jól nyomon követhető. A HITELESSÉG forrásának vizsgálatában összesen 156 szóalakot (elsősorban személynevet) elemeztem, amelyből 71 külföldi orvosokhoz, filozófusokhoz kötődött.¹⁰ A leggyakrabban Galénusra (36), Hippocratesre (13), valamint Dioscoridesre (9) való hivatkozás fordul elő. Ezenkívül Avicennát, Aristotelest, Matthiolust, Rasist és számos más gyógy-

¹⁰ A nevek esetében a forrásban használt írásmódot követem.

gyítót, illetve tudóst is említ a szerző. Ezek a személyek jellemzően a meggyőzéshez kötődnek, a szer vagy eljárás pozitív hatását hivatottak erősíteni. A forrás megjelölésének leggyakoribb nyelvi konceptualizációja a függő idézet: *személynév + mondja/írja*, esetleg *dicséri* (21a, 21c, 21e, 21h). Ezek főmondatai olykor megjegyzésszerűen zárójelben találhatóak meg (21g). Több esetben a szerző véleménye is megfogalmazódik a propozicionális tartalomra nézve (21b, 21c).

- (21a) melegen az fülbe töltését igen dicséri ez nyavalyáról *Galenus* (I. 68b)
- (21b) Jóllehet ezek igazak, de ezt *Galenus* nem hinné, igaznak nem láttatnék neki (I. 174a)
- (21c) Az mint *Galenus* írja, ezzel igen sokan gyógyultanak meg (I. 213a)
- (21d) Nemhiában mondja *Hippocrates* (I. 109a)
- (21e) azt mondja *Hippocrates*, hogy nehéz és hosszú betegségek következnek (I. 252a)
- (21f) Ez orvosságot, az mint *Galenus* és *Dioscorides* írják, *Mithriades király* találta volt az dög ellen. (III. 28b)
- (21g) valaki ezt megessi vagy megissza (az mint *Dioscorides* mondja), azon szédeltést indít (VI. 10a)
- (21h) azt az bölcs *Aristoteles* így írja. (I. 277b)

Magyar orvosok és ismert főurak is hozzájárulhatnak a HITELESSÉG kidolgozásához jellemzően a *valaki próbálta* (14a–14e, 14g, 14h) vagy *valakinek az orvossága* kifejezések révén (22a–22c). Megfigyelhető továbbá olykor általános gyógyító személyekre és a tapasztalatukra való hivatkozás is (14f, 22d, 22e).

- (22a) *Kakoni Ferenc orvossága*. (I. 54b)
- (22b) *Adorján doktor orvossága*. (I. 96b)
- (22c) *Pesti András orvossága*. (I. 225a)
- (22d) És azt mondják az bölcs *fizikusok* (I. 277b)
- (22e) mint *Galenus* és *Avicenna* mondják, és az azután való *doktorok* is (VI. 11a)

A személyekhez való lehorgonyzáson túl a hitelesség forrása eltolódhat az Istenbe vetett hit irányába is. A vizsgált korban a tudományosabb és a népi, empirikus orvoslásban is megjelenik az a nézet, hogy Isten a testnek és a léleknek a fő orvosa, és a gyógyulás az ő kezében van. A korpuszbeli példákban leggyakrabban az isteni akarat kerül az előtérbe (23a, 23d, 23g, 23h), valamint a beteg hite (23c).

- (23a) soha az kórság többé nem bántja, ha *Isten* akarja (I. 31a)
- (23b) *Isten* segítségéből elveszi az hályogot (I. 51a)
- (23c) bizonynal higgyed, hogy *Isten* meggyógyít (I. 160a)
- (23d) *Isten* akaratjából megnehézkedik ('teherbe esik') (I. 270b)
- (23e) és ez napok után adja *Isten* az élő lelket beléje (I. 274a)
- (23f) Első gondja legyen, hogy *Isten* ígéjét hallgassa és könyörögjön (III. 27a)
- (23g) rea nem ragad az mirigy [ha *Isten* is akarja] (III. 28b)
- (23h) *Isten* ha akarja, megoltalmaztatol az dögötől (III. 28b)

Megfigyelhető tehát, hogy a megnyilatkozó más személyek tapasztalatát, tudását, valamint az isteni akaratot is forrásként használja a meggyőző kommunikáció érdekében. A

tudás harmadik személyhez való lehorgonyzása egyúttal azzal is jár, hogy a megnyilatkozó propozicionális tartalmában megfogalmazott információért vállalt felelőssége csökken. Ez jellemzően a meggyőzés hatásosságára nincs negatív hatással, hiszen a megnyilatkozó magas szakmai vagy társadalmi presztízzsel bíró emberekre vagy magára az Istenre helyezi át a tudatosság szubjektumát. A felelősség csökkentése felfogható egyfajta távolító stratégiának is, amely a megnyilatkozótól indul (*referenciális középpont*, vö. Sander–Spooren 1997). A skálán ezután a címzettek számára is valószínűleg ismert főurak, doktorok állnak, akik személyiségük, megbízhatóságuk vagy egy megtörtént (és többé-kevésbé ellenőrizhető) sikeres gyógyulás révén fejtik ki a meggyőző hatást. Ezek a kifejezések sok esetben a *valaki próbálta* típusú kifejezésben dolgozódnak ki, amely közvetlenebb tapasztalatként hat, mint az időben és térben távolabb eső neves doktorok tudása, amely kevésbé ellenőrizhető, illetve reprezentálása is közvetettebb; sokszor a *valaki mondja/írja* konceptualizációja. A legnagyobb távolság és a legminimálisabb „ellenőrizhetőség” az Istenre való hivatkozásokban figyelhető meg, aki azonban a gyógyulás bizonyosságának fő forrásaként jelenhet meg. Összességében megállapítható, hogy a megnyilatkozótól való távolodással csökken a megosztott információkért vállalt felelőssége, ugyanakkor a meggyőző hatás a forrásként használt személyek presztízse vagy hatalma miatt nem.¹¹

A külső forrásokon túl a szerző közvetlenül kifejtett énreprezentációit is vizsgáltam. Az ÉN megjelenése az egész korpuszban nyomon követhető, de nem számottevő.¹² Ez az önmegnevezésen és az E/1-es személyes névmáson túl leginkább igei személyragokhoz kötődik. Az igék elsősorban a KÖZLÉS (*mond, ír*) szemantikai körébe tartoznak. Megfigyelhető továbbá a T/1. személy használata is.

(24a) Ez orvosságot *én, Váradi Lencsés György megpróbáltam*, és igen igaznak találtatott. (I. 77b)

(24b) *én* nem *hiszem* azért, hogy senkinek azt odaadhassák (VI. 15a)

(24c) tüdőnek vétkés voltát *mondom* (I. 110a)

(24d) Valamely orvosságokat oda alá *írtam* az hasmenésről, mindenekkel azokkal jó az hasat kívül kötni (I. 183a)

(24e) mindazokat mívelje, az kiket *megírtunk*, az hideglelésből való főfájásról ahol *írtunk* (I. 8a)

A személydeixissel szoros összefüggésben áll a TUDÁS módja, a metapragmatikai tudatosság kifejtése, amely sok esetben az ÍRÁShoz vagy a MONDÁShoz kötődik, ahogy ezt számos példa is mutatja (pl. 21c, 21e, 24d, 24e). Ennek részletes elemzésére, és a különböző személyekhez való lehorgonyzására nem vállalkozom, mert csak részben kötődik a meggyőzéshez. A továbbiakban összegzésként ismertetem a vizsgált kategóriák gyakoriságát, majd végezetül a kutatás eredményeit.

¹¹ Számos dokumentum és korabeli per anyaga bizonyítja, hogy a külső forrásokra való hivatkozás a vizsgált korban nemcsak az orvosi szöveghagyomány, valamint a pozitív attitűd kialakításának az egyik lehetséges módja, hanem valóban a gyógyító önvédő, felelősségelhárító stratégiájának is a része (vö. Jones 1998; R. Várkonyi 1990). Ezen túl a hiteles, külső forrás bevonása sokszor a babonás hiedelmeket is próbálja kiküszöbölni (vö. Szabó T. 1979).

¹² Az énreprezentációnál azt is szem előtt kell tartani, hogy a magyar szerző a másolás során forrásait sokszor szó szerint követte, átvéve a külföldi szerzők szófordulatait, önreprezentációit is (vö. Szlatky 1983).

4.7. A meggyőzést kidolgozó kategóriák gyakorisága az *Ars Medicá*ban. Az elemzésből láthattuk, hogy a leggyakoribb kategóriának az ÁLTALÁNOS POZITÍV ATTITÜDÖT (43%), illetve a gyógyítás EREDMÉNYÉT (31,2%) kidolgozó kifejezések tekinthetők. Ezeken belül is a JÓ (26,34%), a HASZNOS (11,5%), valamint a BETEGSÉG MEGSZŰNÉSE (17%), illetve a GYÓGYULÁS (9,42%) konceptualizációja a legjellemzőbb. Ezt követik az IDŐTÉNYEZŐT (8,6%), a HITELESSÉG forrását kifejtő (7,5%) nyelvi reprezentációk. Végezetül megállapítható, hogy a KIPRÓBÁLTSÁG (6,4%), valamint a BIZONYOSSÁG (3,3%) konceptualizálódik a legkevesebbszer (l. **3. táblázat**).

Fontos azonban megjegyezni, hogy a legnagyobbnak tekinthető ÁLTALÁNOS POZITÍV ATTITÜD, illetve az EREDMÉNY kategóriája vegyes csoportot alkot, amelyben további alkategóriák szerepelnek. Az elemzés arra is rámutat továbbá, hogy a gyakori előfordulás nem jelenti automatikusan, hogy a meggyőzés prototípusáról beszélhetünk.

3. táblázat: A meggyőzés fogalmi kategóriái és gyakoriságuk

Fogalmi kategória	előfordulás (2080/)	százalékos arány
POZITÍV SZAVAK	894	43%
JÓ	548	(26,34%)
HASZNOS	239	(11,5%)
egyéb	107	(5,15%)
EREDMÉNY	649	31,2%
MEGSZŰNIK + ELÁLL	353	(17%)
MEGGYÓGYUL	196	(9,42%)
ÉL-HAL	84	(4%)
egyéb	16	(0,77%)
IDŐTÉNYEZŐ	179	8,6%
SZEMÉLYEK	156	7,5%
KIPRÓBÁLTSÁG	133	6,4%
BIZONYOS	69	3,3%

5. Összegzés, eredmények. A vizsgálat rámutatott arra, hogy az *Ars Medicá*ban a meggyőzés és a pozitív attitűd egymással szoros összefüggésben, egyfajta közös funkcióként kezelhető, amely a beteg pozitív beállítódását szolgálja. Ennek a kidolgozása számos fogalmi kategóriához kötődik a recept sémáján belül. A meggyőzés forrása lehet a megnyilatkozó, az üzenet szuggesztív jellege, magas presztízsű személy és a befogadó attitűdje egyaránt. Az elemzésből kitűnt, hogy ezek jellemzően együttesen aktiválódnak egy-egy szövegen belül. Azt is megállapíthattuk, hogy a különböző nyelvi reprezentációk eltérő mértékben tekinthetők konvencionizáltak, illetve prototipikusnak.

A recept sémája, valamint a kialakult szöveghagyomány alapján a receptbeli meggyőzés prototípusára jellemző, hogy a szöveg végén található, a recept minden altípusához hozzáilleszthető, önállóan és más meggyőzést szolgáló kifejezésekkel együtt is előfordulhat. Így a leginkább prototipikusnak tekinthető nyelvi reprezentációknak a HASZNOSSÁG, a MEGGYÓGYULÁS és a KIPRÓBÁLTSÁG fogalmi kidolgozásai, valamint a szöveghagyomány alapján a külső forrásra való hivatkozás (HITELESSÉG) tekinthető. Az egyes kategóriák eloszlásában, a konceptualizáció módjában természetesen eltérések lehetnek az egyes recept-

beli altípusokban (gyógynövényes, érvágáshoz, flastromhoz kötődő recept), illetve az orvosi szöveg hagyomány eltérő szintjein (mindennapi receptgyűjtemény, herbárium, sebészirat stb.). Ezek összevetése, valamint az egyes európai nyelvek meggyőzős mintázatainak az elemzése későbbi kutatási feladatként fogalmazódik meg.

További kutatási kérdés, hogy milyen módon vizsgálható a fent bemutatott meggyőzési stratégiák hatása, hatékonysága. Történeti adatok hiányában nem rekonstruálható a címzettek és a befogadók véleménye, beállítódása; ugyanakkor a modern pszichológiai kutatások segíthetnek valamelyest ebben. A jelenkori orvos–beteg kommunikációban a szuggesztiók vizsgálatának széleskörű szakirodalmi ismertetése Varga Katalin (2011: 26–8) aktuális kutatásait figyelembe véve a hatékony szuggesztiók felépítésének legfontosabb szabályai között említi a pozitívítást (pozitív megfogalmazást), az ismétlést, az időzítést (időtényező), a motiválást, a célra való összpontosítást, a hasznosítást, a jövő-orientációt, a truizmust (nyilvánvalóságot). Mindezek a tényezők a vizsgált korpuszban és a korabeli orvosi receptekben általában is fellelhetők. Ezeknek az összefüggéseknek a feltárására, a meggyőzés történeti folyamatjellegerére az orvos–beteg kommunikációban a későbbiekben érdemes nagyobb hangsúlyt fektetni.

FORRÁS

- Medicinae Variae* 1598/1989 = *Medicinae Variae*. Melius Péter Herbáriumához kötött receptek (1598); kiadta Hoffmann Gizella 1989: *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek. Radvánszky Béla gyűjtéséből*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 11–52.
- Szabó T. Attila – Bíró Zsolt 2000: *Ars Medica Electronica: Váradi Lencsés György (1530–1593)*. CD-ROM. BioTár Electronic, Gramma 3.1. & 3.2. MTA – EME – BDF – VE, Budapest/Kolozsvár/Szombathely/Veszprém.
- Testi orvosságok könyve* 1619 k./1989 = Szentgyörgyi János: *Testi orvosságok könyve* (1619. k.); kiadta Hoffmann Gizella 1989: *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek. Radvánszky Béla gyűjtéséből*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 173–201.
- Varjas Béla (kiad.) 1943. *XVI. századi magyar orvosi könyv*, Kolozsvár, Sárkány Nyomda. (<http://www.mek.oszk.hu/01100/01159/index.phtml>)

HIVATKOZÁSOK

- Aczél Petra 2009: Meggyőző kommunikáció. A tervezés, az üzenet, a kód és a hatás retorikája, in Simigné Fenyő Sarolta szerk.: *A meggyőzéstől a manipulációig*, Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 15–32.
- Benke József 2007: *Az orvostudomány története*, Budapest, Medicina Könyvkiadó.
- Duin, Nancy – Dr. Sutcliffe, Jenny 1992–1993. *Az orvoslás története*, Budapest, Medicina.
- Eamon, William 1994: *Science and the secrets of Nature: books of secters in medieval and early modern culture*, Princeton, Princeton University Press.
- Hunt, Tony 1990: *Popular Medicine in thirteenth-century England: introduction and texts*, Cambridge, D.S. Brewer.

- Jakab László – Bölcskei András 1988: *A XVI. századi orvosi könyv szóalakmutatója*, Debrecen, KLTE.
- Jones, Claire 1998: Formula and formulation: 'efficiency phrases' in medieval English medical manuscripts, *Neuphilologische Mitteilungen* **99**, 199–209.
- Keszler Borbála 2012: A meggyőzés eszközei a régi magyar receptekben, in Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Nyelv és kultúra*, Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság.
- Kuna Ágnes 2008: Az orvosi recept mint szövegtípus a 16. századtól napjainkig, in Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 270–8.
- Kuna Ágnes 2011: *A 16–17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtípológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális-kognitív keretben*, Budapest, ELTE (Doktori disszertáció)
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of cognitive grammar 1. Theoretical prerequisites*, Stanford, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A basic introduction*, New York, Oxford University Press.
- McVaugh, Michael Rogers 1997: Two Montpellier Recipe Collections, *Manuscripta* **20**, 175–80.
- Németh Erzsébet 1997: A meggyőzés, a hitelesség és az orvosi munka hatékonysága, *Lege Artis Medicinae* **7/12**, 830–9.
- Nuckolls, Janis B. 1993: The semantics of certainty in Quechua and its implications for cultural epistemology, *Language in Society* **22/2**, 235–55.
- Oláh Andor 1986: „Újhold, új király!” (A magyar népi orvoslás életrajza), Budapest, Gondolat Kiadó.
- Pahta, Päivi – Taavitsainen, Irma 1995: Scientific 'thought-styles' in discourse structure. Changing patterns in a historical perspective, in Wärvik, Brita – Tanskanen, Sanna-Kaisa – Hiltunen, Risto eds.: *Organization in Discourse. Proceedings from the Turku Conference* (Anglicana Turkuensia 14.), Turku, University of Turku, 519–29.
- Pahta, Päivi – Taavitsainen, Irma 2004: Vernacularisation of scientific and medical writing in its sociohistorical context, in Taavitsainen, Irma – Päivi, Pahta eds.: *Medical and scientific writing in late medieval English*, Cambridge, CUP. 1–19.
- Petty, Richard E. – Cacioppo, John T. 1986: *Communication and persuasion: central and peripheral routes to attitude change*, New York.
- R. Várkonyi Ágnes 1990. Közgyógyítás és boszorkányhit (Mária Terézia boszorkánypereket beszüntető törvényének újragondolásához), *Ethnographia* **101/3–4**, 384–437.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997: Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View, in Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisele-Waugh, Linda eds.: *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*, Amsterdam, Benjamins, 85–112.
- Sinha, Chris 2001: The epigenesis of symbolization.
<http://www.lucs.lu.se/LUCS/085/Sinha.pdf> (a letöltés dátuma: 2010.04.05.)
- Stannard, Jerry 1982: Rezeptliteratur als Fachliteratur, in Eamon, William ed.: *Studies on Medieval Fachliteratur*, *Scripta* **6**, Brussels, Omirel, 59–73.
- Szabó T. Attila 1979. Melius Péter és a kolozsvári Herbárium, in *Melius Péter: Herbárium. Az fáknek, füveknek nevekről és hasznairól*. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel sajtó alá rendezte Szabó T. Attila, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.

- Szlatky Mária szerk. 1983. „*Minden doktorságot csak ebből készértek.*” *Szemelvények orvosi kézikönyvekből*, Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Taavitsainen, Irma – Jucker, Andreas H. 2010: *Trends and developments in historical pragmatics*, in Jucker, Andreas H. – Taavitsainen, Irma eds.: *Historical Pragmatics*. (Handbooks of Pragmatics Vol. 8.). Berlin/New York, De Gruyter Mouton. 3–30.
- Taavitsainen, Irma 2001: Middle English recipes: Genre characteristics, text type features and underlying traditions of writing, *Journal of Historical Pragmatics* **2**, 85–113.
- Tátrai Szilárd 2005: A nézőpont szerepe a narratív megértésben, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 207–29.
- Tátrai Szilárd 2011: *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Varga Katalin 2008: A szuggesztiók jelentősége az orvos–beteg kommunikációban, in Pilling János szerk.: *Orvosi kommunikáció*, Budapest, Medicina Könyvkiadó Zrt. 147–63.
- Varga Katalin szerk. 2011: *A szavakon túl. Kommunikáció és szuggesztió az orvosi gyakorlatban*, Budapest, Medicina Kiadó Zrt.

SZÖVEGEMLÉKEINK ALAKZATI MEGKÖZELÍTÉSÉHEZ

NAGY L. JÁNOS

Szabó Zoltán emlékének

1. Szabó Zoltán öt éve nincs közöttünk személyében. Munkáival jelentős erőfeszítéseket tett a történeti stíluselmélet, a stílustörténet-elmélet létrehozására a huszadik század utolsó évtizedeiben és a huszonegyedik század első éveiben (*Kis magyar stílustörténet, A magyar szépirói stílus főbb irányai, Szemiotikai Szövegtan 5, Szemiotikai Szövegtan 8* stb.). Eredményeinek sora és személyisége hatott azokra a kutatókra is, akik személyesen nem ismerhették; méltán ajánlható az ő emlékének az alábbi gondolatmenet.

1.1. Legrégibb szövegemlékeink vizsgálatában az utóbbi három évtizedben a nyelvtörténész elemzések a huszadik századi tradíciókat folytatták (Pais 1942a; Pais 1942b; Mészöly 1956; Bárczi 1982; Benkő 1980; E. Abaffy 1987); a történeti grammatikában (Benkő L. főszerk. 1991; Papp Zsuzsanna 1991b), Madas Edit munkáiban (Madas 2002) és A. Molnár Ferenc újabb tanulmányaiban (A. Molnár Ferenc 2005) ez a hagyomány folytatódott. Dömötör Adrienne kötete összefoglalót adott a modern törekvésekről (Dömötör 2006).

1.2. Balázs János a stilisztikai megközelítést, a retoricitás kutatását tartotta a legfontosabbnak (Balázs 1980: 451–514); Szabolcsi Bence kutatásaiban (Szabolcsi 1966: 13–32) az előadás zenei és metrikai-ritmikai leírása került a középpontba. Tarnai Andor (1984, 1989) és Vízkelety András (1997) a szónoki beszéd mint szövegtípus elemzésére vállalkozott. Kibédi Varga Áron akadémiai székfoglaló előadásában (Kibédi Varga 1996a), majd a római hungarológiai kongresszuson (Kibédi Varga 1996b) a halotti beszéd műfaji kérdéseit taglalta; Szathmári István a szövegalkotó nyelvi teljesítményt méltatta (Szathmári 1995a, 1995b). A huszadik század utolsó évtizedében a *Bárczi Géza centenárium* (Békési – H. Tóth szerk. 1994) és az *Iskolakultúra* (1996/9, Melléklet) lapjain a szövegtani megközelítés hozott újabb eredményeket.

1.3. Petőfi S. János megállapítása a témánk szempontjából fontos követelményt támaszt: „...egy történetileg korábbi időszakból származó verbális objektum történeti szempontból adekvát értelmező interpretációjának feltétele az adott korra érvényes tudás-, feltételezés- és elvárásrendszerek alkalmazása” (Petőfi S. 1995: 218). A Halotti beszéd és könyörgés (a továbbiakban: HB.) a Pray-kódexben maradt ránk. Török József (1989: 63–76) a Pray-kódex két Sanctuariumát jellemezte az adott kor Európájának közegében: „A liturgikus tevékenységben kivirágzó középkori kultúra a nemzeti kultúra számára is termékenyítő, ihlető volt” (74). Benkő Loránd a szövegépítés stilisztikai eszközeit vizsgálta (Benkő 1980: 351–81), Balázs János (1980: 451–86) a repetitio, az interrogatio, az exclamatio és a traductio alakzatának szövegszervező szerepét tárgyalta.

Tarnai Andor (1989: 39–49) a HB.-t mint a hallgatóság irányította, a hallgatóság igényei szerint fölépített szöveget írta le. Három forrását jelölte meg: a latin nyelvű Sermót (Telegdy Csanád búcsúztatója), a Genézis 2, 16–17. versét és az adott évszázadban népsze-

rű egyházi tanítás passzusát (*Es oz gimilfnec wl keseruv uola vize. Hug turchucat mige zokoztia vola*). Megállapítja: „... a »népszerű egyházi tanításnak« pedig magyar nyelvűnek kellett lenni” (45). Kiknek íródott le tehát a HB.? Tarnai meggyőzően bizonyítja, hogy „...olyan papok számára, akiknek »előnyös helyzetű« világiak (előkelőségek) előtt kellett temetési beszédet mondaniuk... Stílusa a hit szóbeli tanítása során alakult ki. ...e beszéd-mód jellemvonásai a szóbeliségben fejlődhettek ki. ...másodlagos szóbeliségnek nevezném, mert papok és hívek kapcsolatának bizonyos formáira korlátozódott” (47–8). Ifjabb Horváth János máig érvényes mondata: „a (HB.) sem nem másolat, sem nem eredeti (= első) fogalmazvány, hanem egy, a magyar liturgiában régtől fogva használatban lévő liturgikus séma többé-kevésbé önálló magyar parafrázisa” (Horváth 1970: 428).

1.4. Az itt következő gondolatmenet a HB. és az Ómagyar Mária-siralom (a továbbiakban: ÓMS.) szövegében a sorrendi/szórendi kereszteződés alakzati megközelítését állítja a középpontba. A kiasztikus alakzatok korábbi kutatásait folytatva (Nagy L. 2005, 2008) a HB. szövegében kereszteződő (kiasztikus) alakzatot ír le, amelynek a latin párhuzamában nincs sorrendi megfordítás. A másik szövegméltunk, az ÓMS. verses megformáltságában a kereszteződések alakzatai szolgálnak újabb bizonyítékot ennek a becses szövegméltunknak a retorizáltságára.

2. A kiasztikus alakzatok olyan figurák (szkhémák), amelyekben a kétfelé tagolt szerkezet működésében az egyenes szórendű rész elemei fordított sorrendben ismétlődnek a második részben. Elégségesnek tűnik ezen a helyen egy-egy példa. A transzmutáció ('átváltoztatás') művelete a négyféle retorikai átalakítás (paraphrasis modi) egyike eredményezhet sorrendi kereszteződést az alakzatokban.

Az *antimetabolé* 'ellentétes megfordítás' (az *kész gyorsaság és a gyors készség* – Zrínyi Miklós: Az török áfium ellen való orvosság); az *epanodosz* 'visszafelé vezető út' (A szegény legénynek utat mutassatok! / Mutassatok utat a szegény legénynek... – magyar népdal); a *kiazmus* a khí (= χ), a betű kereszteződő vonalaival szemléltethető (*Testvéreink voltál és lettél apánk.* – József Attila: Kosztolányi). A *kommutáció* ('együtt változtatás': *Gyógyszereden borodat, gyógyszeredet borodon.* – Vörösmarty Mihály: Két hivatal), ez az ókori elnevezés a *kiazmus* alakzatára, a *permutáció* pedig a tökereszteződés korábbi fogalma. Az itt idézett *epanodosz* szemiotikai jelentőségű az új stílusú népdalok **A B B A** dalamkereszteződésével.

3. A HB. egyik mondata (1) jó példája annak, hogy a szórendi megfordítás a korai magyar szövegekben jellemző stíluseszköz és retorikai hatáskereső.

- (1) (...) Engede urdung intetvinec. *efavec oz tiluvt gimilftvvl. es oz gimilfben halaltutavec.* (...)

(Pray-kódex 154a, Molnár – Simon 1980: 26–7)

Első látásra nyilvánvaló az *avec – gimilftvvl – gimilfben – (halaltut)avec* sorrendi megfordítása. Két következtetés adódik az alakzat szövegbeli szerepéből: egyrészt a szintaktikai megoldás indokolhatósága, másrészt az alakzati jelentés tipikus volta. Az alakzat az adott tagmondatokban az események egymásutánját fogalmazza meg: az első esemény az evés a tiltott gyümölcsből, a második a tett következménye, hogy ti. Ádám ezzel halandóvá lett (utódaival együtt). A tagmondatok sorrendjében az egyes részletek sorrendje azonban sajátosan magyar szórendi változtatás miatt fogalmazódik kereszteződéssel: a *halaltutavec* a

legfontosabb információt az ige elé helyezi. Ez a Fogarasi-féle törvény óta ismert szórendi és nyomatékolási-hangsúlyozási szabály (l. Brassai Sámuel, Deme László 1962; É. Kiss Katalin 1998 stb.). Azaz a lehetséges párhuzam (**evett a gyümölcsből – halált evett a gyümölcsben*) helyett az itteni kereszteződés érvényesült.

Ami a kiasztikus alakzatok jelentéstípusait illeti, a HB. megformálója érvényesítette a megfordítások szemantikai következményeit. Ezek közül az első az elem és a megismételt elem jelentéskülönbsége: a megfordítás elemeinek jelentése más, több, mint az első előfordulásukkor: az első *evet* magát a cselekvést jelenti, a második *evet* retorikai jelentést, természetesen átvitt értelmet is hoz: *halalut evet*.

A kiasztikus alakzatok másik jellegzetes vonása, hogy a sorrenddel egyben az információk fontossági hierarchiája is kifejeződik. Eszerint nem önmagában fontos az 'evék' jelentés, hanem azért, mert a tettel mint parancsszegéssel s ennek nyomán az Úr büntetésével vált halandóvá Ádám és Éva (meg minden utódjuk): *Num heon muganec, ge mend w foianec...* Ez az oka annak, hogy Ádám és Éva kikerült a Paradicsomból: *Horoguvec iften. ef veteve vvt ez munca vilagbele...* Számos kereszteződés alakzata ehhez hasonló módon, a sorrenddel teszi hangsúlyossá az alakzat második részét, emeli ki a fontosabb információt.

Fontos különbség, hogy a magyar szövegdarab sorrendi keresztezésével szemben latin mintája (a Sermo) paralelizmussal formálódott: „*sed eo ibi manente precepta domini post posuit. postquam ad diabolo deceptus, de illo uetito fructu comedit. et in illo fructu. et sibi et omni humano generi mortem comedit*” (Molnár–Simon 1980³: 31). A *fructu* – *comedit* után a *fructu* – *mortem comedit* a Sermóban párhuzamot alkot. A. Molnár Ferenc közli a Sermo mai magyar fordítását (A. Molnár 2005: 18–20), s abban pontosan úgy, kereszteződő sorrendben állnak az adott szakasz elemei, mint a HB.-ben. Ennek pedig csak az lehet az oka, hogy a *halalut evet* a fókuszpozícióban, az ige előtt kell adja (a Sermónak megfelelő szórendben) a *halalut* noment a megfordításban; előzőleg azonban az *evet* *oz tiluvt gimilftwl* az egymás után következő események narrációjának sorrendjét követi: *feledeve* – *engede* – *evet*: a *feledeve* után az igék indítják a tagmondatot. (Ez a narratív folytatásra is áll: *Horoguvec* – *veteve* – *levn...*)

A latin nyelvű Sermo frázisai között kereszteződő szórend is olvasható: *Paradisus erat fratres mansio nostra. non ista fovea. [Sed primi parentis nostri transgressio promeruit nobis hanc mansionem...]* (58 szövegszó után) *Igitur fratres non ista fovea est mansio nostra. [sed sicut beatus paulus dicit. Ita est nobis credendum...]* (Molnár–Simon 1980: 31–2). Az adott részek magyar nyelven: A paradicsom volt, testvéreim, a mi szállásunk, nem ez a verem... Tehát, testvéreim, nem ez a verem a mi szállásunk... (A. Molnár 2005: 19). Még egy szórendi kereszteződést említhetünk, a vokatívusz és az igealak sorrendi cseréje: *Ecce, fratres, videtis oculis suis – Videtis, fratres, cotidie oculis vestris*.

A HB. idézett pontján a szövegformálás váltása tűnik fel: a megfordítás után Isten újra megjelenik, és az „ős bűnért” megbünteti az első emberpárt, utódaival együtt. A szövegben eltűnő, majd visszatérő *Isten* (a szó kiemelése az aláhúzás): *Hadlaua choltat terumteve Iften tvl. ge feledeve. Engede urdung intetvinec. ef evet oz tiluvt gimilftwl. ef oz gimilftben halalut evet. Ef oz gimilft nec wl keseruv uola vize. hug turchucat mige zocoztia vola. Num heon muganec. ge mend w foianec halalut evet. Horoguvec iften...* (l. Nagy L. 1994, 1996).

Az alakzat kereszteződésének jelentése az események egymásutánjának leírásában (*engede* – *evet* – *halalut evet*) a megfordítás sorrendjével is kiemeli a *halalut evet* egyetlen következményét. Ebben a kereszteződéseknek azt a típusát idézi, amelyekben (és szá-

mos kettős szillogizmusban ugyancsak) a fontosabb információ a második részbe került. Ezzel a variációs ismétlés oscillációit is kapcsolatba hozhatjuk.

4. Az ÓMS. versszövegéből három olyan részlet emelhető ki, amelyek a szórendi megfordítás, a kereszteződés alakzati sémáit idézik.

- (2) *Scege*
nul scepsegud wirud hioll
wyzeul ... (Sermones. 134b, Molnár – Simon 1980: 42–3)

4.1. A kereszteződés elemeit kiemelve:

Scegenul – scepsegud / wirud – hioll wyzeul

Azaz: 'szégyenül szépséged, véred hull vízként'. A séma kiasztikus elrendezése:

ige – főnév (+ -ud) / főnév (+ -ud) – ige (+ határozó)

Itt az ige-igés kifejezés kerete a *szégyenül – hull, mint a víz*; a belső nomenpárt pedig a *szépséged* és a *véred* elem alkotja. Ezek az utóbbiak ugyanazzal a birtokos személyraggal/személyjellel toldalékolva, magas magánhangzósak; a *Scegenul* és a *wyzeul* meg az *-ul* (ejtése: -ül) rímmel áll. Sajátos, mondhatni ritka a (belső és sorvégi) rímekkel hangsúlyozott szerkezet ilyen működése.

Nem problémátlan ennek az alakzatnak a szemantikai leírása. Egyszerűbben fölfoghatók azonosíthatóknak a nomenek: a *szépség* és a *vér* együtt értelmezése, egymásra vonatkoztatása az ember esetében elvárható, – szemben a *vértelenség*gel, amely kevésbé illik a *szépség* fogalmába. Mint okozathoz (következményhez) illeszthető a *szégyenül*, azaz 'romlik, kisebbedik, csökken' jelentéshez okként és előzményként, akár vele egy időben érvényesülő jelenséggént a 'vére hull vízü, vízként'. Hiszen aki erősen vérzik, akinek gyorsan folyik a vére, annak emiatt, ennek következtében az arca elhalványul, sápadt(abb) lesz, arca hasonlít az élettelenhez. (Számos szólásunk tanúskodhatna erről: *arca elvesztette a színét, holtra vált, holtasápadt; se holt, se eleven; kifutott arcából a vér* stb. Az ellenkezőjére: *élette-li (= piros) arc; szép piros orcája, visszatér arcába az élet, színt kap az arca* stb.) A kiasztikus séma szerint elvárható a 'szégyenül' jelentésű elem párjaként a) megismétlődése, b) szinonimája (beleértve az antonimáját is). Ebben a szintaktikai megformáltságban a *szégyenül szépséged* előrevetett okozat, utána következik az ok: *véred hull vízként*.

Ha tehát elfogadjuk azt a föltételezést, hogy (2)-ben a kereszteződés alakzata érvényes, akkor elfogadjuk: szemantikai szimmetriája mellett jelentéktelen a szintaktikai aszimmetriája (1-1 főnév + egy ige meg egy igés kifejezés alkotja). Az alakzati jelentés leírásában az előrevetett okozat – később következő ok megfordítás működése valószínűsíthető.

4.2. A következő két példa ugyanabban a (3) strófában van jelen, azaz (3a) és (3b) alkotja.

- (3) *Wegh halál engumet egge*
dum illen maraggun uro
dum kyth wilag felley[n]!

'végy, halál, engemet, / egyetlenem éljen, / maradjon (meg) uracskám, / kit világ féljen'

A kiasztikus elemek az eredetiben és a mai magyarban:

- (3a) *Wegh halál – engumet / eggedum – illen*
 'Végy, halál – engemet / egyetlenem – éljen'

4.2.1. A (3a) kiasztikus fölépítése a *Wegh halál* és *illen*, azaz *Végy, halál* és *éljen* igei keretében helyezi el az *engumet* és az *eggedum* noment: 'engemet' – 'egyetlenem'. A szintaktikai megformáltságban a nomenek morfológiai különbsége a predikátumok valenciakülönbségén alapszik: a tranzitív jelentésű *végy* akkuzatívuszi argumentumot kíván, az intranszitiv jelentésű *éljen* mellett pedig nominatívusz áll. A szemantikai ellentétet a keretben a *halál* vokatívusza és az *éljen* ige képviseli, a belső nomenpárban a fájdalmas anya önfeláldozó kérése szembeállítja az *engemet* névmást az *egyetlenem* főnévvel. Közös ezekben az egyes szám első személyre utaló suffixum: *engumet* – *eggedum*. (Tegyük hozzá: az *engumet* morfológiai fölépítésében a szóalakkezdő **en-** ugyancsak egyes szám első személyre utal.)

A 'végy, halál' megfelelője az alakzatban az 'éljen': az első kezdi a sort, a másik befejezi. A figura másik párosa az 'engemet' és az 'egyetlenem': a sorrendben másodikként, majd elsőként állnak. Az alakzat sémája általánosítva (beleértve a megfeleléseket és a szembeállításokat is):

a b – b' a'   és   **a b – nem b nem a**

ahol a 'Végy, halál' jele **a**, az 'éljen' **a'**; az 'engemet' **b**, az 'egyetlenem' **b'**; és 'Végy, halál' = **a**, 'engemet' = **b**; az 'egyetlenem' = **nem b**, az 'éljen' = **nem a**. Ez a leírás szemléletes az alakzat elemeinek szemantikai viszonyaira nézve: az **a – a'** vagy **a – nem a** ellentétbe állítása szolgál keretül; az anyára utaló 'engemet' és a fiára utaló 'egyetlenem' csakis a 'halál' – 'éljen' ellentét miatt kerül ellentétbe egymással.

Az alakzati jelentés fölépítésében az első rész komplexebb: általános jelentésű ígéjéhez a *halál* megszólítás és az *engemet* névmás kapcsolódik. A második rész az ige előtti fókuszpozícióban hozza az *egyetlenem* főnevet: az önmagát föláldozni kész anya számára nincs fontosabb a gyermekénél, a gyermeke életénél. Az alakzat jelentése pedig a két rész együttesében, szembeállításában maga a keserves anyai fölajánlás: a két frázis jelentése közül sorrendben itt is a második a fontosabb. A két alakzati rész között kötőszó nem jelöli a viszonyt, ez versszövegben nem meglepő. Az anyai könyörgés hangvételének megfelelően a 'Végy, halál, (*inkább) engemet', (*csak) egyetlenem éljen típusú jelentésmozzanattal való kiegészülése is.

4.2.2. A (3b) két sora pontos kiasztikus alakzat szintaktikai és morfológiai szempontból.

- (3b) *eggedum – illen / maraggun – urodum*
 'egyetlenem – éljen / maradjon meg – uracskám'

Az *eggedum* és az *urodum* morfológiai fölépítése teljesen párhuzamos, szótő + kicsinyítő képző + birtokos személyrag/személyjel sorrendben. (Az eltérés: az elsőnek magas, a másodikkal mély magánhangzói szólnak.) A két ige is hangrendi különbséggel szól, alaki fölépítésük párhuzamos: tő + felszólító módjel + személyrag.

Az 'egyetlenem' megfelelője az alakzatban az 'uracskám': az első kezdi a sort, a másik befejezi. A figura másik párosa az 'éljen' és a 'maradjon': a sorrendben másodikként, majd elsőként állnak. Az alakzat sémája általánosítva (beleértve a megfeleléseket és a szinonimák jelzését is):

a b – b' a'   és   **a b – bv av**

ahol az 'egyetlenem' = **a**, az 'éljen' = **b**; a 'maradjon' = **bv**, az 'uracskám' = **av**. Azaz **a** és **av** megfeleltetésében **a** és **a változata** (itt: szinonimája), **b** és **bv** megfeleltetésében **b** és **b változata** alkotja az alakzatot.

A figurális jelentésben az első, palatális hangzású rész *eggedum illen*, azaz *egyetlenem éljen*; s ezt követi a veláris *maraggun urodum*, azaz *maradjon meg uracskám, kis uram*. Az alakzat két fele közötti szórendi különbségből adódik a figurális jelentés. A legfontosabb információ helyén, az ige előtti fókuszban van az *eggedum*, azaz *egyetlenem* (mint fentebb láttuk, 'őhelyette inkább engem végy, halál'). A figura második fele igével kezd: *maraggun*, azaz *maradjon meg*. Az ige a szintaktikai sor első helyén akkor áll, ha ő maga hozza a legfontosabb információt. Így az alakzat az ismétléssel egyben fokozást is jelent, a kérés nyomatékosítását. Fia életben maradásáért könyörögve egyben a Gyermekeként és Úrként való megmaradását is kéri az anya. Erre utal a *Kit világ féljen* a folytatásban.

4.2.3. A (3a) és a (3b) egymásutánja, együttese több az összegükénél, a lépcsőzetes lefelé haladás kompozíciós megoldása a gradáció alakzatára emlékeztet. Sémája Lausberg két alapművében (Lausberg 1960, 1973): **a b – b c – c d...** Fónagy Iván budapesti előadása a kiazmussal és a reddícióval együtt tárgyalta Lausberg nyomán (1989. június 15. – szerkesztett változata: Fónagy 1990). A fenti példák együttesen:

- (3a + 3b) *Wegh halal engumet eggedum illen maraggun urodum...*

Lépcsőzetesen felírva (tekintet nélkül a megfeleltetések szemantikai jellemzőire):

<i>Wegh halal engumet</i>	Sémában:	a – b
<i>eggedum illen</i>		b – c
<i>maraggun urodum...</i>		c – d

Igei kifejezés + nomen / nomen + ige / ige + nomen alkot egy-egy sort. A gradáció lépcsőzetes haladása gyakran fokozás (klimax) alakzatát is alkotja, sajátos megoldás született az ÓMS.-ben: a *maraggun urodum* sort a 'kit világ féljen' jelentésű sor követi. Ebben a megoldásban az nyilvánvaló, hogy nincs hová fokozni. Az Úr fölött nincs másik Úr.

4.2.3.1. Az epiploké szövegalkotó alakzat, a legismertebb magyar nyelvű példája Ady Endre *Az ágyam hívogat* című szövegének építkezése. Az itteni, rejtettebb ismétlődés-

hez képest az epikloké szigorúbb előírásoknak, pontosabb ismétlésekkel engedelmeskedik Ady említett szövegében:

*Lefekszem. Óh, ágyam,
Óh ágyam, tavalý még,
Tavalý még más voltál.
Más voltál: álom-hely,
Álom-hely, erő-kut... (stb.)*

4.2.4. A (3) példában a másik különbség az, hogy a rímelés félrímei két-két sort fognak össze, s így az első két sor eltagolódhatik az itteni epikloké-szerű sorozattól. Másképpen szólva: a rímtechnika tényezője a harmadik sort inkább a folytatásához (*kit világ féljen*) látszik rögzíteni.

Minthogy azonban versszöveg jelentéséről, a jelentések összekapcsolódásáról és széttagolódásáról van szó, célszerű inkább a lehetőségekre, mint a meghatározhatóságokra utalni.

4.2.5. Az alakzati megközelítés lehetőségeiből általánosítva különös érdekessége van a *Siralom* négy sorában leírható hármasságnak. Ez a narratív szövegekben (a folklórban is, más művészeti ágakban is) érvényes kompozíciós elv az adott strófa három sorát és a negyediket úgy foglalja egészbe, hogy a fentebb leírt fokozás (klimax) három sorához kapcsolja a 'kit világ féljen' zárást. Ezzel a *maraggun urodum* sor jelentése kissé módosul, s úgy, hogy az előző nem törlődik, hanem megmarad. Az elemzők egybehangzón a 'maradjon meg, maradjon életben' jelentést valószínűsítik. Föltevésünk szerint azonban a fokozás eredményeképpen (és nem csak ennek a hatására) a *maraggun urodum* azt is jelenti: 'maradjon uracsám' ***egyben Úr legyen**. Ezt folytatja-fejezi be a negyedik sor 'kit világ féljen' jelentése. A versteknika eszközei közül a rímszerkezet 'éljen' – 'féljen' összecsengése az adott föltevés mellett vehető tekintetbe.

5. Szabó Zoltán monografikus összefoglalója szól szövegelemleink retorikus sajátosságairól: „Mindkét szövegelemle a kialakulás két lehető forrásáról tájékoztat: az *élő magyar nyelv és népköltészet*, valamint a *latin irodalom*... A két szövegelemle jelentősége abból is fakad, hogy a latinból fordított szövegben ősi, népköltészeti és élőnyelvi stíuselemek írásban rögzítődtek, és így váltak egy új, írott szépirodalom stílusának alapjává, éltető forrássá” (Szabó 1998: 44 – Szabó Zoltán kiemelései).

Ha a szövegfajta áll az elemzés középpontjában (l. Balázs 1980; Tarnai 1989), akkor a megformáltság, az elokúció különös jelentőséget nyer. Balázs Jánossal szólva: „...keresztény szellemben bővített szillogisztikus okoskodást tükröz” (i. m. 470).

Nem térhetett ki ez a rövid gondolatmenet pl. a *similiter cadens*, *similiter desinens* – egyáltalán a szöveghangzás és a ritmika jelenségeire, a fentebb hivatkozott szakirodalomban megnyugtatóan elemzett szóképek és figurák jelentésképző szerepére. Valószínű, hogy a tárgyalt két szövegelemle retorikai-stilisztikai elemzésében az ősi paralelizmusokon, alliterációkon, retorikai kérdéseken stb. kívül a kereszteződés alakzatai is megérdemlik a figyelmet.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1987: *Migé zokoztia vola*, *Magyar Nyelv* 83, 397–403.
- Balázs János 1980: *Magyar deákság*, Budapest, Akadémiai, 451–514, 534–43.
- Békési Imre – H. Tóth Imre szerk. 1994: *Bárczi Géza centenárium*, Szeged, az MTA Szege-di Területi Bizottsága.
- Békési Imre – Galgóczi László – Nagy L. János 1996: Újabb megközelítések a Halotti be-széd és könyörgés vizsgálatában, *Iskolakultúra* 1996/9, *Melléklet*.
- Benkő Loránd 1980: A szövegalkotás és stílári eszközzei, in *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegeimlékei*, Budapest, Akadémiai, 351–81.
- Dömötör Adrienne 2006: *Régi magyar nyelvemlékek. A kezdetektől a XVI. századig*, Buda-pest, Akadémiai.
- Fónagy Iván 1990: *Gondolatalakzatok – szövegszerkezet – gondolkodási formák*, Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Fónagy Iván é. n. (tkp. 1999): *A költői nyelvről*, Budapest, Corvina.
- Horváth János 1816: *Az ékesszóllás a' koporsóknál*, Weszprém, 83.
- Horváth János 1988: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, 83–6. (Reprint)
- Horváth János, ifj. 1954: *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Budapest, Akadémiai.
- Horváth János, ifj. 1970: A Halotti Beszéd és Könyörgés történetéhez, *Magyar Nyelv* 66, 421–9.
- Kibédi Varga Áron 1996a: A műfajokról, (Akadémiai székfoglaló előadás) *Irodalomtörténet* 77.
- Kibédi Varga Áron 1996b: A halotti beszéd pragmatikája Verestói György ürügyén, in Mo-nok István – Sárközy Péter szerk.: *A magyar művelődés és a kereszténység*, Róma – Nápoly, 1996. augusztus 9–14. II. *Régi magyar kultúra*: 786–93. (www.mek.niif.hu/06300.06383.pdf)
- Madas Edit 1989: Adalékok az Érsekújvári Kódex Sermoihoz, in Szelestei Nagy szerk.: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, Budapest, Országos Szé-chényi Könyvtár, 203–11.
- Madas Edit 2002: *Középkori prédikációirodalmunk történetéből*, Debrecen.
- Mészöly Gedeon 1956: *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Mezey László 1977: *Középkori magyar írások*. Összeállította, az utószót írta Mezey László, Budapest, Akadémiai, 21–38.
- Mezey László 1979: *Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata*, Budapest, Akadémiai.
- A. Molnár Ferenc 2003: Az Ómagyar Mária-siralom olvasata és értelmezése, in A. Molnár Ferenc és M. Nagy Ilona szerk.: *Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története kö-réből*, Debrecen, 55–76.
- A. Molnár Ferenc 2005: *A legkorábbi magyar szövegeimlékek. Olvasat, értelmezés, magya-ráztatok, frazeológia*, Debrecen, Debreceni Egyetem, Btk., 11–118. (A további iroda-lom: 173–86.)
- Molnár József – Simon Györgyi 1980: *Magyar nyelvemlékek*, (3. kiadás) Budapest, Tan-könyvkiadó, 26–7, 42–3.

- Nagy L. János 1994: Ismétlésszerkezetek a *Halotti beszéd* szövegében, in Békési Imre – H. Tóth Imre szerk.: *Bárczi Géza centenárium*, Szeged, 33–47.
- Nagy L. János 1995: Halotti beszéd, in *22 híres beszéd*, Budapest, Móra, 98–111.
- Nagy L. János 1996: Újabb megközelítések a Halotti beszéd értelmezésében, *Iskolakultúra* 1996/9, *Melléklet*: 10–16 (első változata: Nagy L. J. 1994).
- Nagy L. János 2005: *A chiazmus gondolata és a szöveg chiazmusa*, *Az alakzatok világa* 12. (Sorozatszerk.: Szathmári István) Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Nagy L. János 2008: Antimetabolé, Epanodosz, Kommutáció, Kiazmus, Permutáció, in Szathmári István főszerk.: *Alakzatlexikon*, Budapest, Tinta, 105–7, 198–200, 332–5, 343–5, 462–3.
- Papp Zsuzsanna 1991a: A mellérendelő szerkezetek, in Benkő Loránd főszerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 724–7.
- Papp Zsuzsanna 1991b: Legkorábbi emlékeink szöveggrammatikája, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 755–81.
- Petőfi S. János 1995: Válaszok és megjegyzések a szemiotikai textológia felépítését érintő kérdésekre, megállapításokra, *Szemiotikai Szövegtan* 8, 212–26.
- Petőfi S. János 2004: *A szöveg mint komplex jel*, Budapest, Akadémiai.
- Szabó Zoltán 1970: *Kis magyar stílustörténet*, Bukarest, Kriterion.
- Szabó Zoltán 1996: Lehető változásmagyarázatok a stílustörténetben, *Szemiotikai Szövegtan* 9, 224–47.
- Szabó Zoltán 1998: *A magyar szépirói stílus történetének fő irányai*, Budapest, Akadémiai, 43–4.
- Szabó Zoltán 1999: A stilisztika mint a szövegtan társtudománya, *Szemiotikai Szövegtan* 12, 48–62.
- Szabó G. Zoltán – Szőrényi László 1988: *Kis magyar retorika*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Szabolcsi Bence 1959: A Halotti beszéd ritmusa, in *Vers és dallam*, Budapest, Akadémiai, 13–32.
- Szathmári István 1995a: A Halotti beszéd mint nyelvi teljesítmény, *Szabolcs-Szathmár-Beregi Szemle* 1995/4, 474–81.
- Szathmári István 1995b: *Három fejezet a magyar szépirói stílus történetéből*, Budapest, Akadémiai = *Nyelvtudományi Értekezések* 140. 29–42.
- Tarnai Andor 1984: A magyar ars predicandi, in „A magyar nyelvet írni kezdik”, *Tanulmányok a középkori magyar irodalmi gondolkodás történetéből*, Budapest, Akadémiai, 257–66.
- Tarnai Andor 1989: A Halotti beszéd retorikája, in Szelestei Nagy László szerk.: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 39–49.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1997: A stílus történetisége, in Péntek János szerk. *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*, Kolozsvár, Egyetemi Nyomda, 414–8.
- Török József 1989: 11–12. századi liturgikus kódexeink tipológiája, in Szelestei Nagy László szerk.: *Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 63–76.
- Vízkelety András 1986: Die altungarische Marienklage und die mit ihr überlieferten Texte, *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungariae* 28, 3–27.
- Vízkelety András 1997: Adalék a Halotti beszéd műfajtörténetéhez, in *Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, Szeged, 655–60.
- Wacha Balázs 1991: A mondat szórendje és aktuális tagolása, Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*, Budapest, Akadémiai, 618–31.

A MINDEN ALAKTANI FELÉPÍTÉSÉHEZ

NÉMETH MIKLÓS

1. Előadásomban egy régi történeti alaktani probléma megoldásához szeretnék szintaktikai és szótörténeti érveket felsorakoztatni: a *minden* névmás alaktanához. Az álláspont, amelyet képviselek, egyáltalán nem új, de kétségtelen, hogy a szakirodalmi összefoglaló munkák (l. alább) e véleményt nem fogadják el. Pedig Károly (1961) logikusan és nagyon meggyőzően érvelt a *minden* alaktani felépítésének kérdésében.

A *minden* névmásra jellemző különleges viselkedésre elsőként mondattani vizsgálódások közepette figyeltem fel akkor, amikor a *minden*-nel alkotott jelzős szerkezetek számbeli egyeztetését vizsgáltam. A saját, kisebb korpuszra kiterjedő kutatásom (Németh 2007) során tapasztalt jelenségeket nagy történeti korpuszra alapozott kvantitatív vizsgálat eredményei erősítik meg Dömötör (2011a) megjelenése óta. E tanulmány arról győzi meg az olvasót, hogy a jelzős szerkezeten belüli *minden* utáni egyes és többes számhasználat jelentősen eltér a többi, nem határozott számnév utáni számhasználattól a kései ómagyar korban (2011a: 169) és a középmagyar korban (2011a: 170). A korpuszvizsgálat adatai azt mutatják, hogy (1) a *minden* után a szerkezeten belül soha nem került túlsúlyba a többes szám használata, és hogy (2) a *minden*, illetve a *sok/több* utáni számhasználat szinte inverz eloszlást mutat a kései ómagyar korban, valamint az újmagyar korban: amekkora arányban billen a többes szám felé a *sok/több* utáni számhasználat a két vizsgált korszakban, akkora arányban részesedik az egyes szám a *minden* szerkezeteiben (172). További furcsaság, hogy míg a latinizmusokkal terhelt Jókai-kódexben a nem határozott számnév utáni többes szám használati aránya alig haladja meg a 40%-ot, addig a *minden* utáni többes számé pedig a 20%-ot. Figyelemre méltó az is, hogy a nem latinból fordított Lánd. esetében a nem határozott számnév után majdnem 20%, a *minden* után alig egy-két százalék a többes számú alaptagok aránya a szerkezetben.

Összefoglalva a fenti megfigyeléseket: azt mondhatjuk, hogy a *minden* névmás szintaktikai viselkedése mennyiségjelzős szerkezetekben számottevően eltér a nem határozott számnévektől a kései ómagyar kortól egészen az újmagyar korig. A továbbiakban tehát bizonyosan érdemes megfogadnunk Dömötör (2011a: 169) tanácsát: „A *minden*-nel kapcsolatos kérdéseket az eddigieknél alaposabban csak egy további, kiterjedtebb, a nyelvhasználati rétegeket és az időbeli vonatkozásokat különösen körültekintően érvényesítő vizsgálat segíthetne tisztázni.” Magam erre az átfogó vizsgálatra nem vállalkozom, de megkísérek magyarázatot találni a *minden*-nel kapcsolatos, a számbeli egyeztetést érintő anomáliákra. Magyarázatomban fontos szerepe lesz a szó alaktani meghatározottságának.

Megmagyarázandónak tartom, hogy miért nem lesz domináns a többes szám használata a *minden* után egyetlen nyelvtörténeti korszakban sem – szemben a többi nem határozott számnév szerkezeteiben tapasztaltakkal.

2. A *minden* morfológiai felépítésének máig leginkább elfogadott változatát Balázs Jánostól (1952: 162) idézhetjük: „Szerintünk a *minden* eredetileg nem más, mint a *mind* -n ragos, mód- illetve állapothatározói alakja, s úgy keletkezett a *mind*-ből, mint a *kevés*-ből a *kevesen*, *öt*-ből *öten* stb.” A TESz. így ír a szó alaktánáról (*mind* a., II: 926): „Származékai

közül a *minden* kialakulásmódja, illetőleg *-n* elemének mibenléte vitatott. Valószínű, hogy az *-n* módhatározórag; a *minden* eszerint 'mindannyian, összesen' jelentésű módhatározó volt." A szócikk tehát Balázs (1952) magyarázatát követi. Megemlítendő, hogy bibliográfiájában nem szerepel Károly Sándor 1961-es cikke, amely az *-n* képzői eredete mellett sorakoztat föl nyomós érveket. Némi szerkesztési zavarra utal, hogy a *mindenható* külön szócikkében viszont hivatkoznak ugyanerre az írásra (II: 927–8). Az EWUng. csak egy kicsit fogalmaz árnyaltabban a szóvégi *-n* eredetét illetően (*mind* a., 979): nem lehet teljesen kizárni, hogy az *-n* elem névmásképző (Károly 1961 itt sem szerepel a hivatkozások között).

Károly Sándor (1961) különféle érvei közül szeretném elsőként kiemelni azt a fonetikai megfigyelést, hogy a *minden -n*-jének határozóraghoz kötött etimológiáját jelentős mértékben gyengíti az a tény, hogy a *négyen ~ kevesen* típusú határozóragos alakokban az *e* nyílt volt régen és nyílt ma is, míg a *minden -e*-je régen is zárt volt, és ma is az. Ugyanis a *minden* labializáló alakváltozata, a *mindön* régóta kimutatható a nyelvelmékekben, valamint létezik a nyelvjárásokban. Márpedig a labializáló alakváltozat létezése bizonyítja, hogy az *-n* előtt történetileg zárt *ë*-t kell keresnünk.

Károly (1961) érvrendszerében ugyancsak fontos szerepet foglal el a *minden* alakta-ni viselkedése. Ő – tárgyalásmódjának megfelelően – a *minden* alakta-ni viselkedését a *mind*-ével veti össze. Megállapítja, hogy a *minden* a kései ómagyar kortól fogva mindenféle olyan toldalékokat fölvehet, amelyek általában a névszókra jellemzőek, és ebben különbözik a *mind*-től: megtaláljuk többesjeles formáját: *mindenek* (de: *mindek), birtokos személyjeleket kaphat: *mindenem* (de: *mindem), különféle határozóragokat vehet föl: *mindenben*, *mindennek*, *mindentől* stb. (míg a *mind* eleinte nem kaphatott esetragot, de ma már igen: *mindtől*, *mindnek*), a *minden* fölvehette már az *-s* melléknévképzőt is: *mindenes* (de: *mindes), a *minden* fölvehette az elvont főnév képzőjét: *mindenség* (de: *mindség). Érdemes azon is elgondolkodnunk, lehetett-e a *minden* ('mindannyian') *-s* képzős származéka a *mindenös* szó – bármely ismert jelentésében? Úgy vélem, hogy ez hangtani és jelentéstani szempontból is lehetetlen.

Károly (1961: 157) azt szűri le az általa felsorakoztatott érvekből, melyek a kontrasztív módon szembeállított *mind* és *minden* toldalékolási lehetőségeit vizsgálják, hogy a *minden* magára veheti a jellemző főnévi, melléknévi, és számnévi toldalékokat. Ez pedig csak úgy lehetséges az *n*-et határozóragnak tartó elméletben, „ha a *minden* már jóval a nyelvelmékes kor előtt főnévi-melléknévi természetű szóvá lett” (157). Ő még ezt is elfogadná, de azt már nem, hogy a *minden* a már meglevő *mind* ellenében, annak rovására vált ilyen szóvá. Hiszen amíg a *minden n*-jét ténylegesen határozóragnak tartották a beszélők, addig nem tudtak rá újabb ragot illeszteni, másfelől ezeket a ragokat megkaphatta volna a *mind*. Ebből a gondolatmenetből következik, hogy a *minden* határozóragokkal és egyéb toldalékokkal való elláthatósága csak úgy tartható fenn, ha a *minden* keletkezését és a rag eredeti funkciójának elhomályosulását, a voltaképpeni ragszilárdulást az ősmagyar korra tesszük.

En ezért további okfejtésemben fontos szerepet tulajdonítok a kronológiának. Ha tudok érveket felsorakoztatni a *minden* korai (ősmagyar kori) keletkezése ellen és későbbi keletkezése mellett, akkor nehezen tarthatóvá válik az *n*-et határozóragnak tekintő teória.

3. Mielőtt a kronológiára térnék, úgy vélem, érdemes megvizsgálni, van-e, lehet-e összefüggés a *minden* különös szintaktikai viselkedése és szóalakta-ni felépítése között. Hiszen ha abból indulunk ki, hogy a *mind*-ből úgy jött létre a *minden*, mint az *öt*-ből az

öten, akkor feltétlenül magyaráznunk kell, miért tűri maga mellett olyan nehezen a *minden* a többes számot, miért nem a többes számmal való egyeztetés a domináns, elsődleges megoldás – hiszen az *öten* ~ *sokan* típusú ragos számnevek környezetében a főnév és ige általában többes számban szokott előfordulni.

Ha a Balázs János nevéhez fűződő, a TESz. által is elfogadott *mind* > *minden* alakulást feltételezzük a fentiek mintájára, akkor el kell fogadnunk, hogy a szóvégi *-n* előtt nyílt *e* van, mint az *öten*, *négyen* szavakban, és nem zárt *ë*: **ötën* és **négyën*. Ebben az esetben ilyesféle, többes számú főnevet és többes számban ragozott igét tartalmazó mondatokból kellene tudnunk származtatni a ma használatos szerkezeteket:

1. *Öten elmentek.*
2. *Minden elmentek.* ('mindnyájan' nyílt *e*!)
3. *Minden, emberek elmentek.* [nyílt *e*!]
4. *Minden: emberek, asszonyok elmentek.* [nyílt *e*!]

És ugyanehhez a nyelvallapothoz tartoznának az előbbiekkal egymást kölcsönösen kizáró, rosszul formált mondatok:

5. **Öten elment.*
6. **Minden elment.*
7. **Minden, ember elment.* [nyílt *e*!]
8. **Minden: ember, asszony elment.* [nyílt *e*!]

Meglehetősen nehéz belátni, hogyan jutnánk el a fenti mondatokkal jellemezhető nyelvallapothoz a mai használati szabályokkal leírható nyelvváltozatig, amelyet az alábbi mondatok szemléltethetnek:

9. *Mindën ember elment.*
10. **Mindën emberek elmentek.*

Úgy is föltehetnénk a kérdést, hogy el tudunk-e jutni a 3. számú mondattól a *Mindën ember elment* mondatig? Úgy vélem, nagyon komoly nehézségekkel. Egyfelől a határozórag előtti *e*-nek zártabbá kellene válnia, de sokkal jelentősebbnek érzem azt, hogy a jelzős szerkezetbe kerülő, jelzővé váló *minden* szintaktikai viselkedésének az ellenkezőjébe kellene átfordulnia: a többes számú alaptagot valamiféle grammatikai szabályváltozás után egyes számúnak kellene felváltania. Azt is mondhatjuk, hogy a jelzőivé váló *minden* után a jelzett szónak többes számban kellene állnia a szerkezet keletkezésének idején és azt követően, talán még az ómagyar korban is. Másfelől az önmagában álló, a mondatban alanyi szerepet betöltő *minden* után többes számban kellene szerepelnie az állítmánynak.

Ez a forgatókönyv azért különösen problematikus, mert ellentmond a nyelvtörténeti adatoknak: Dömötör (2011a: 169) korpuszvizsgálata éppen azt bizonyítja, hogy a *minden*-nel alkotott jelzős szerkezetekben már a kései ómagyar korban is az egyes számmal való egyeztetés a gyakoribb. Az is kivüláglik a vizsgálatból, hogy a *minden* utáni többes szám használat elsősorban a fordításirodalomhoz köthető, vélhetően latin kontaktushatás, hiszen a magyar nyelven szövegezett, kései ómagyar korhoz sorolt munkában egy-két százalék a többes számmal való egyeztetés aránya a szerkezetben. Harmadszor az is ellentmond a

Balázs-féle magyarázatnak, hogy időben az újmagyar kor felé haladva nem csökken a többes szám használat aránya a szerkezetben, hanem fokozatosan nő – márpedig az ő magyarázatát elfogadva a többes számmal való egyeztetés állapotától kellene eljutnunk ahhoz a nyelvváltozathoz, amelyben már döntően egyes számmal egyeztetnek.

4. A fenti megfontolásokat gyengítheti az az ellenérv, amely gyakran előkerül a határozóragos elmélet képviselőinél: a *mind* > *minden* alakulás és a voltaképpen ragszilárdulás már a nyelvemlékes kor előtt történt, és a *minden* már ekkor főnévi-melléknévi természetű szóvá vált.

Véleményem szerint azonban a szó történeti adatai nem támasztják alá a *minden* korai keletkezésével kapcsolatos feltevést. Elképzelhetőnek tartom akár azt is, hogy a *minden* csak a korai ómagyar korban alakult ki, egy-két évszázaddal az első adatolt előfordulás (KTSz. 1350: *mendun*) előtt. Az alábbiakban csokorba szedek néhány megfontolandó körülményt a *minden* korai keletkezését bizonyosnak vevő magyarázatok ellenében.

Az első tényre, amely a *minden* ősmagyar kori keletkezésével kapcsolatos feltevéseket gyengítheti, éppen Balázs (1952: 162) hívja föl a figyelmet. Ez az, hogy a HB. szövegében tízszer fordul elő a *mënd* szó (ötször az *w* névmás előtt, négyszer ragos főnév előtt, egyszer önmagában), és nem találunk egyetlen *mënden* alakot sem. Ő ebből arra következtet, hogy „Ha e korban a *minden* már közkeletű lett, akkor e háromféle jelentéscsoportba foglalható mondatok közül valamelyikben bizonyára előfordult volna.” Később azonban azzal érvel, hogy a *mindën*-nek a HB.-beli hiánya valójában nem jelenti feltétlenül azt, hogy a *mindën* ne alakult volna ki ekkorra, és hogy az ilyen típusú érv csak *argumentum ex silentio*.

Vannak azonban más körülmények is, amelyek arra utalnak: a *mindën* talán nem is olyan korai keletkezésű. A *mindën* első előfordulása a KTSz. *mendun* szóalakja 1350 körül, és a talán párhuzamos módon keletkezett névmások első adatai szintén ekkoriak:

az > *azon*: KTSz. 1350 k.: *ozun keppen*

ez > *ezen*: KTSz. 1350 k.: *ezen*

ön > *önnön*: GyS. 1315 k.: *Unun tanohtuananac arulatia*.

Az *-n* a 14. század előtt nem fordul elő a vizsgált szavakon, ekkor viszont szinte egyszerre tűnik fel mindegyik szóalakon – ez inkább arra utalhat, hogy egy képző, az *-n* nyomatékösítő képző produktív korszakát éli.

A keletkezés kronológiájába bevonnám még közismert latinizmusunkat, a *mindenszentek* kifejezést. Előfordul ez a szó helynévi adatokban, ezért először ezeket tekintem át. Az Árpád-kori eredetű helynévi adatok egybehangzó tanúbizonysága szerint *mendszent* ~ *mindszent* alakban fordul elő, erre utalnak az OklSz. *mindszent* szócikkében (659) található adatok (szám szerint 16), melyek közül az első az 1297-es *Mendenth*, utolsó az 1461-es *Mendenthwelgye*, ezen fölül találunk még egy *i*-ző változatot is 1451-ből: *Myndszenth*. Magára a *Mindenszentek* ünnepének megnevezésére a következő adatot találjuk a kései ómagyar korból: 1466: *Mend szent napja*. Ezen fölül nyelvjárásaink a mai napig a *mind-szent* és nem a *mindenszentek* szót őrizték meg bizonyos az ünnephez köthető sütemények elnevezésében: ide sorolható a *mindszentbélés* (< *mindszentbéles*) az Őrségből és a *mencinrétes* (< *mindszentrétes*) Rábagyarmatról. Az adatokból én arra következtetek, hogy a ma ismert *mindenszentek* forma az ómagyar korban nem volt széles körben használatos, hozzá képest elsődleges elnevezése a vallási ünnepnek a *mendszent* ~ *mindszent* szóalak.

Az, hogy az ünnep megnevezésére nem használták a *minden*-nel kezdődő formát, számomra azt bizonyítja, hogy a *minden* nem volt még olyan közkeletű szó az ómagyar kor első felében, talán éppen viszonylag kései keletkezése folytán. Azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a két terminus, a *mindszent* ~ *mindenszentek* (és első szótagban *ë*-s megfelelőik) között valamiféle használati regiszterbeli különbség volt: a rövidebb, egyes számú forma az előnyelvet, míg a hosszabb, többes számú forma a könyvek, a liturgia nyelvének hatása alatt álló nyelvváltozatokat képviselhette.

5. A korábbi eltérő véleményekből kiinduló, és minden bizonnyal számos ponton vitatható előadásommal az volt a célom, hogy bizonyítsam: a *minden* szintaktikai viselkedése lehet a kulcsa a szó alaktani felépítését tárgyaló, egymással versengő elméletek közötti döntésnek. A szintaktikai viselkedést történetiségében vizsgálni csak olyan nagy korpuszon lehet, mint amilyeneket Dömötör (2011a és 2011b) ismertet.

A *minden* alakтанát illetően megkíséreltem annak bizonyítását, hogy a TESz. és EWUng. által az *-n* eredetére leginkább elfogadott magyarázat azért problematikus, mert az ómagyar kori számbeli egyeztetés aránya, az eltérő szintaktikai változatok közötti arányváltozás alakulásának trendje kizárja az *-n* határozóragból (a számállapot-határozói funkcióval) való eredeztetést. A *minden*-t tartalmazó szerkezetek története másrészt nem választható el a fordításirodalom és a latin kontaktushatás kérdésétől: időben előre haladva nő a többes szám aránya, holott a határozóragos teória szerint a többes számúság lenne az alapállapot, ennek kellene hosszú átmenettel egyes számúságba átmennie. De az adatok arról vallanak, hogy a *minden* utáni többes szám inkább csak a latin kontaktushatásnak köszönhetően jelenik meg.

Megkíséreltem azt is bizonyítani, hogy a *minden* kialakulása a *mind*-ből igen csekély valószínűséggel lehet a nyelvemléktelen időszak homályában lezajló folyamat. A nyelvtörténeti adatok megengedik azt a feltevést, hogy a *mind* > *mindën* képzés akár a nyelvemlékes korban is történhetett, szemben a korábbi, határozóragos magyarázat ósmagyar kori keletkezést feltételező álláspontjával. (A *mindën* azonban legkésőbb a 13. századra létrejött, hiszen a következő századi nyelvéllapotú JókK. szövegében már 74 *menden*-t találunk a *mend* 92 előfordulása mellett.)

Az ómagyar kor második felére, a kódexek korára alakult ki – legalábbis az írott nyelvben a *mind* és *minden* közötti funkcionális elkülönülés, de könnyen lehet, hogy a társadalmi tényezők is megjelennek a számhasználatban: a *mindszent* egy népi nyelvváltozatot, a *mindenszentek* megoldás pedig a feszes, latinizmusokkal terhelt egyházi írásbeliség nyelvét mutatja.

Ha érvelésem helytálló, akkor a *mindën* utáni többes számmal kapcsolatban korábban feltett kérdést újra kell fogalmaznunk az ómagyar és középmagyar kori korpusz vonatkozásában. Hiszen nem az a kérdés, hogy miért csak a korpuszban látott arányban jelenik meg a többes szám a *minden* jelzős szerkezeteiben, hanem az, hogy miért van egyáltalán ekkora részesedése is a többes számmal való használatnak a Dömötör (2011a és 2011b) által bemutatott történeti korpuszban.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs János 1952: *Mindén* – Fejezet a magyar szintagmatikus kapcsolatok fejlődésének történetéből, *Magyar Nyelv* 48, 160–6.
- Dömötör Adrienne 2011a: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek a kései ómagyarban, a középmagyarban és az újmagyar kor első felében, *Magyar Nyelv* 107, 160–75.
- Dömötör Adrienne 2011b: Egyes és többes számot váltakoztató jelzős szerkezetek, in Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* VI, SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 7–17.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk.: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* I–II. Budapest, Akadémiai, 1993–1995.
- Hámori Antónia 1957: *Mind*, *Magyar Nyelv* 53, 138–47.
- Károly Sándor: *A minden n-je*, *Magyar Nyelv* 57, 154–62.
- Németh Miklós 2007: Egy szintaktikai változás tipológiája és szociális terjedése, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* V, SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 141–55.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1891: *Magyar nyelvtörténeti szótár* II, Budapest, Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése.
- OkISz. = Szamota István–Zolnai Gyula, *Magyar Oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*, Budapest, Hornyánszky, 1902–1906.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Loránd. I–III. Budapest, 1967–1976. IV. *Mutató*. Budapest, 1984, MTA Nyelvtudományi Intézet.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1992: *Új magyar tájszótár* III, Budapest, Akadémiai.

ADALÉKOK A SZÓVAL DISKURZUSJELÖLŐ TÖRTÉNETÉHEZ*

SCHIRM ANITA

1. Bevezetés

A diskurzusjelölőkkel foglalkozó magyar nyelvészeti munkák közt az utóbbi időben megjelentek a komplex megközelítést érvényesítő leírások (pl. Bakró-Nagy 2003; Dér 2005; Dömötör 2008; Schirm 2011), amelyek jelenkori szinkrón és diakrón szempontokat együttesen figyelembe vesznek. Tanulmányommal ehhez az irányvonalhoz kívánok csatlakozni a *szóval* történetének a bemutatásával. Azért esett erre az elemre a választásom, mert a *szóval*-ról a nyelvtörténeti munkák szinte semmit nem írnak, tehát még feltáratlan, mikortól és hogyan is használhatták ezt az elemet diskurzusjelölőként. A nyelvművelő írások egy részében azonban nagyfokú nyelvi megbélyegzés társul hozzá, ám az általam bemutatandó történeti adatok világosan igazolják, hogy az elem diskurzusjelölőként való alkalmazása nem tekinthető sem új keletű, sem pedig stigmatizálandó jelenségnek. A *szóval* ugyanis a történeti és jelenkori adatok szerint is széles használati körrel rendelkezik.

Dolgozatomban a diskurzusjelölők adat-problematikájának a bemutatása után a *szóval* történetével, majd jelenkori szinkrón státusával foglalkozom, bebizonyítván, hogy az elem sokkal többféle jelentésárnyalatban használatos, mint ahányat a szótárak és a kézikönyvek közölnek róla. Végezetül pedig napjaink egyik új internetes szövegtípusából, a 140 karakterre redukálódott Twitter üzenetekből hozok példákat a *szóval* egy sajátos használati körének a bemutatására.

2. A diskurzusjelölők adat-problematikája

A diskurzusjelölők diskurzusszegmenseket kötnek össze: diskurzusirányító szerepkel rendelkeznek, és pragmatikai viszonyokat jelölnek. Nem szófaji, hanem funkcionális kategóriát alkotnak, így a szócsoporthoz nehezen jellemezhető, hiszen erősen kontextusfüggő az értelmezésük, s mivel ugyanaz az elem az egyik szöveggörnyezetben diskurzusjelölő, a másikban viszont már nem, így nem is lehet kimerítő felsorolást adni róluk (részletesen l. Schirm 2011: 7–24).

Történeti szempontból vizsgálva a diskurzusjelölőket még több probléma adódik. Létrejöttüket tekintve megállapítható, hogy az eredetileg grammatikai vagy lexikális egységek elvesztették a korábbi propozicionális jelentésüket, és textuális, interperszonális funkciókra tettek szert (vö. Furkó 2007: 57). Ezt a folyamatot sokan grammatikalizációnak tartják, amelynek során a beszélői attitűdöket kódoló implikatívák konvencionalizálódnak. A változás során a pragmatikaibbá váló egységek egyre többféle funkcióban jelennek meg. Azonban a kontextus vizsgálatának a nehézségei miatt problematikus a grammatikalizációs

---

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

folyamat tettenérése, ugyanis a nyelvtörténeti adatok esetén a beszédhelyzet körülményeiről csupán közvetett, hiányos információink lehetnek. Problémát jelent továbbá az is, hogy a diskurzusjelölővé válás lehetséges okaira sem térnek ki az elemzések, vagyis annak a bemutatása marad el, hogy mi tette lehetővé a diskurzusjelölői használatot. A történeti adatok értelmezésénél ugyanis pótkompetencia-gondok merülnek fel, sokszor nem egyszerű végigkövetni az implikaturák konvencionalizálódását, és nehéz megadni a diskurzusjelölő használati körét. Ezt segítő, a történeti szövegek adatai esetén nyelvhasználati tényezőket is érdemes figyelembe venni, így a diskurzusjelölővé válás okainak a megértéséhez a jelenkori nyelvhasználatot is hasznos segítségül hívni.

A *szóval* esetén az előbb felvázolt általános elméleti problémák mellett még nehezebb dolgom volt az elem diskurzusjelölői szerepének a megrajzolásakor, ugyanis a történeti nyelvtanok semmit sem írtak a szó kialakulásáról, s az etimológiai és nyelvtörténeti szótárak többségében sem szerepelt szócikként a szó, az értelmező szótárak pedig hiányosan és egysíkúan adták meg az elem jelentéseit, s csupán nyelvművelő munkákban találtam a *szóval*-ról néhány elítélő szót. Így a rendelkezésemre álló adatokból próbáltam felvázolni az elem alakulását. S mivel a diskurzusjelölők elsődlegesen az oralitáshoz kötődnek, ezért olyan anyagra volt szükségem, amely írott volta ellenére is tükrözi a beszéd jellegzetességeit. Így történeti korpuszként hitvitákat, pereket, régi dialógusokat és drámákat tanulmányoztam a Magyar Elektronikus Könyvtár (<http://mek.oszk.hu>) és a Magyar Történeti Korpusz (<http://www.nytud.hu/hhc>) anyagainak a segítségével. A diskurzusjelölők előszóbeli túlsúlya mellett a vizsgált források relevanciáját még tovább erősíti az ún. lentről jövő nyelvi változások elmélete is, amely szerint minél közelebb van egy szöveg a beszélt nyelvhez, annál hatékonyabban vizsgálhatjuk rajta a nyelvi változás kezdeti fázisait. A szó diskurzusjelölőként való jelenkori használatának a bemutatásához pedig a Magyar Nemzeti Szövegtár (<http://mnsz.nytud.hu>) és a Twitter (<http://www.twitter.com>) adatait használtam fel. Mielőtt a korpuszból származó, a *szóval* számos szerepkörét bemutató példákat ismertetem, nézzük meg, hogy a nyelvművelő munkák hogyan viszonyultak ehhez az elemhez.

3. A *szóval* a nyelvművelő munkákban

A *szóval* diskurzusjelölői használatát a nyelvművelő irodalom egy része stigmatizálta, s beszédültelének, azaz kerülendőnek, pongyolának és funkció híján lévőnek tekintette. A szélsőséges nézetek közül ötöt mutatok be, érzékeltetvén, hogy a bírálók nem vették számításba az elemhez kapcsolódó funkciókat.

Kodály Zoltán (1955: 281) például a *szóval*-t nyelvünk egyik legocsmányabb dudvájának nevezte, s a következőket írta róla: lélektani alapja nem egyéb, „mint a szórakozott, fegyelmezetlen gondolkodás, türelmetlenség, határozatlanság, zavar, tudatlanság (pl. a felelő diáknál), általában előzetes gondolkodás nélküli beszéd” (uo.). Az általa kifogásolt jellemzők azonban a beszélő állapotát és vélekedését fejezik ki, vagyis a *szóval* az előbb felsorolt használati körökben nem funkciótlán, felesleges elemként, hanem éppen diskurzusjelölőként viselkedik. Kodály a *szóval* használata ellen különösen a diákjai körében küzdött, aki ugyanis az óráján kimondta a szót, annak ki kellett mennie a táblához, fel kellett írnia a szót, s a nevét pedig alá kellett írnia (uo.). Ezt a nyílt megbélyegzést azért alkalmazta, mert úgy vélte, hogy minden eszközzel tudatosítani kell a *szóval* használatát.

Implom József (1960: 303) a beszédültelésekről szóló cikkében a tartalmatlan kötőszók és határozószók közé sorolja a *szóval*-t, olyan elemnek tartván, amelyet az eredeti jelentésének az elhomályosulása után indokolatlanul és tartalmatlanul használnak a beszélők. A jelenség bemutatására a tanítási óra első kérdéseként feltett *Szóval mi volt feladva?*

példát idézi, illetve hozzászólások kezdeteként a *Na szóval én is felvetek egy kérdést*, valamint a *Rá kell mutatnunk, hogy – szóval e téren még sok a tennivaló* adatokat hozza. Azonban nem számol azzal, hogy a beszélők a *szóval*-t a közlés indításakor a mondanivalónak a korábbi diskurzusrészhez való kötésére, új téma bevezetésére vagy épp önjavításra is használhatják, ahogy azt az általa hozott példák mutatják.

Az 1978-as *Hivatalos nyelvünk kézikönyve* (W. Bíró – Grétsy – Kemény) a *szóval*-t és az *egyszóval*-t együtt tárgyalja. Az előzmény nélküli használatukat és a „beszédet másra terelő üres sablonként” való alkalmazásukat elítéli, a magyarázó mondatok utáni megjelenésüket pedig csak a beszélt nyelvben tartja illendőnek (uo. 291). Vagyis eléggé leszűkíti a tanácsadó könyv a *szóval* jelentéskörét, hiszen a diskurzuszjelölői használatát egyáltalán nem veszi figyelembe. Továbbá az írott nyelvben nem tartja helyénvalónak a szót, pedig a *szóval* a koherenciajelölő funkciója miatt is fontos eleme az írott szövegeknek.

A *Nyelvművelő kézikönyv* szintén beszéd-töltelékeknek tartja a *szóval*-t (1983: 323), s az *egyszóval*–*szóval* szócikkében (i.m. 493) megjegyzi, hogy akkor helytelen a használata, „ha előzmény nélkül, tehát pusztán modoros töltelékshöz ként ismételtetik, vagy a beszédet másra terelő üres kliséként használják”. Ez utóbbi szerepkör sincs azonban funkció híján, hiszen a témaváltás köthető hozzá.

Üres fordulatnak tartja a *szóval*-t Boros Tiborné is az 1965-ben írt *Magyar Nyelvőr*-beli cikkében. Ám rögtön ellent is mond magának, ugyanis pár sorral lejjebb megjegyzi, hogy a szót „rendszerint a megelőző megállapítás, közlés általánosítása vagy csak más megfogalmazása követi” (1965: 150). Tehát akkor csak van funkciója az elemnek, hiszen újrafogalmazás-jelölőként viselkedik.

Látható, hogy a bemutatott nyelvművelő munkákban a *szóval* említésekor tiltással és megbélyegzéssel találkozunk, azonban a nyelvtörténeti és a jelenkori adatok nem az elem funkciótanságáról tanúskodnak. S ha az egyöntetűség elvének megfelelően (l. Sárosi 2003: 445) elfogadjuk, hogy a kommunikáció régen is hasonlóképpen működött, mint ma, akkor nem kell csodálkoznunk azon, hogy a korai példák is a diskurzuszjelölői használatot mutatják, ugyanúgy, ahogy a legfrissebb adatok is. A következőkben először a *szóval* történetét és régebbi szövegekből adathozható funkciógazdagságát mutatom be, majd egy jelenkori szövegtípusból hozok példákat az elem viselkedésére.

4. A *szóval* története

A *szóval* a szó főnév megszilárdult ragos alakulata (ÉrtSz.+ 2007: 1504), azaz önálló szóból szekunder határozóraggal jött létre. Az alapjául szolgáló szó az ősi ugor kori *saβ3 ’szó, beszéd’ jelentésű alapalakra vezethető vissza, az ugor alapnyelvben pedig e szó török eredetű volt, amit a türk *sab* ’szó, beszéd’ alak igazol (TESz. III: 773; ESz. 801). A *szóval* grammatikalizálódása a megszokott utat járta be: vagyis az önálló szói jelentést előbb határozószói viszony, majd pedig logikai viszony váltotta fel, s ezekkel mintegy egyszerre elkezdtek diskurzuszjelölőként is használni a szót.

A legtöbb adat a szó önálló szói jelentésére van, amikor is ’élőbeszéddel, nem írva’ értelemben használták, ahogy azt például a Pázmánytól származó adatokban is láthatjuk: *szeressük, nemcsak szóval és nyelvvel, hanem valósággal és cselekedettel*, vagy *A visszavonók közt olynak kell lenni az ítélőbíróknak, ki vagy szóval, vagy írással oly nyilván mondjon szentenciát, hogy egyik fél nyilván megismerhesse*. Ugyanakkor már Pázmánynál is megfigyelhető az elem a rövid *szóval* kifejezésben, s sokszor mondatjelölő szerkezetek előtt áll, például: *És rövid szóval megmondván, Rövid szóval erre azt mondom*. Ez a szerkezet már előrevetíti, hogy hamarosan önmagában, a rövid jelző nélkül is ’egyszóval, röviden’ jelen-

tésben kezdik majd el használni a szót, ahogy azt a Czuczor–Fogarasi szótárban (1870: 1436) szereplő példa is mutatja: *Ezen ember iszákos, kártyás, verekedő, pazarló, szóval : minden vétek megvan benne.* Vagyis implikaturaként a szó jelentésének a részévé válik a mondás kifejezése. A szóval határozószóból ezután következtető kötőszóvá vált, ugyanis a módhatározószói használat lehetővé tette az előzmény és a következmény viszonyának a kifejezését. Következtető kötőszóként a szóval kauzális viszonyt jelöl, s az általa összekötött diskurzusszegmensek alapsorrendűek, vagyis az okot követi az okozat megadása. A különféle jelentéskörök közül az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* (2005: 644) a szóval című szó alatt csak ezt, azaz a következtető jelentést adja meg, s a következő példát közli: *az ottan volt Lent, Törökbuzát, kölest – mily eszközökkel, és mi módon károsítottak el – szóval becsülje meg a' Tanu az elkárosított Terméseket, 's mondja meg hogy azok kész pénzben mit értek volna.* Az elem többi funkciójára azonban nem tér ki a szótörténeti tár.

Ám nem csupán következtető, hanem magyarázó kötőszói értelemben is használták a szót, az *egyetlen szóval*, *egy szóval* rövidüléseként. Például: *Én akkor vidéken tartózkodtam; egyszóval v. szóval az egész hír koholmány* (NyKk. példája, I: 493). Az *egy* itt eredetileg hangsúlyos mennyiségjelző volt (uo.), amely lekopott. A *egy* jelenlétét megfigyelhetjük még például Pázmánynál is: *Valamit az ördög, vagy az gonosz ember cselekeszik, arra az Isten téríti szívöket, ő akarja és ő parancsolja; eltekéllett szándékkal arra taszítja az embert, és egy szóval: minden véteknek az Istentől vagy onnan ereje,* illetve a Magyar Történeti Korpusz számos példája is ezt a használatot mutatja. Az *egy* számnév elhagyását annak nyomatékossá válásának elmaradása, illetve egyéb, az *egy* szóval és anélkül is használt kifejezések (pl. *általában – egyáltalában, könnyen – egykönnyen*) analógiája is magyarázhatja (Zlinszky 1926: 287).

Nem megszokott dolog, hogy ugyanaz az elem következtető és kifejtő magyarázó viszonyt is képes kódolni, ráadásul a logikai viszonyok jelzésével párhuzamosan a szóval még magába olvasztotta a beszélő attitűdjének a kifejezését is, s így vált diskurzusjelölővé. A Misztótfalusi Kis Miklóstól 1698-ból származó adat már a diskurzusjelölői használatot mutatja, a szóval itt a beszélő bizonytalanságát jelzi: *De – mondok – az is vagy léssen kezem ügyében, vagy nem, és ha léssen is, de ha ökegyelmék ott léssen, minthogy tehetős emberek, szóval ki tudja, ott is praevaleálnak, és én azon nyavalyában maradok.*

A Magyar Történeti Korpuszban, amely 1772-vel indul, az első adat 1777-ből, Molnár Jánostól származik egy fizikai tárgyú szövegből: *Szóval az időket itt igen el-választók; de azokon inkább együtt létöt kellenék értenünk egy kis külömböztetéssel.* Itt a szóval az eddigiek összefoglalását jelzi. De használatos volt a szóval a szóátadásakor is, azaz a potenciális beszélőváltás helyét jelölte az elem, ahogy azt a Toldy István drámájából, 1872-ből származó részlet is mutatja:

– Farkas. : *Kereskedése virágzásnak indul, - szóval*

– Dombi. : *Szóval - ön telivér kormánypárti lett!*

A szóval a mondanivaló továbbvitelét is jelezheti. Ezt láthatjuk például Erdélyi János 1886-os drámájában is: *Épen ez időtájban kapta fel a divatlapi nyelv az « arslán » czímet, p. « Jósika, arslán regényíró, » s Petőfi sem iszonyodott tőle, hanem volt benne annyi mérséklés, hogy magát « tigrisnek » czímezte, Vörösmartyt « oroslán » költőnek. Szóval ez a csudálatos fiatal ember és lángelme oly igen szerette a népet, hogy Toldi hírére ...* Ebben a példában a szóval a mesékben és elbeszélésekben gyakori beszéd-toldó funkcióban áll.

Ám hogy mennyire nehéz elhatárolni a diskurzusjelölő különböző funkcióit egymástól, arra már Tompa József (1962) is felhívta a figyelmet. Az általa vizsgált példákban

ugyanis a kötőszó a központoszástól eltekintve lehet akár szabályos kötőszó is, ha pedig a központoszást is figyelembe vesszük, akkor külön tagmondat is lehet, de olyan, lazábban a mondatba ékelt egység is, mint például a közbevetés, a módosító határozószó vagy épp (az ő szavaival élve) nyomatékos beszéd-töltelék (1962: 276). Tompa a *szóval* kapcsán két példát idézett a jelenség bemutatására. Az első Eötvöstől való: *[A főurak ezt is, azt is egymás szemére vetették]; szóval : a' kölcsönös ingerültség annyira ment, hogy mindenki ... örömmel elfogadá Bakács' indítványát;* a másik példa pedig Karinthytól származik: *hogy is mondjam ... szóval, előző este elvesztettem ... utolsó ezresem, amihez hozzá akartam nyerni még kettőt, hogy ebédelhessek.* Mindkét esetben igaz, hogy teljesen bizonyosan nem állapítható meg a kérdéses elem funkciója. Helyesen hívja fel azonban Tompa a figyelmet arra, hogy a kötőszó „a beszélőnek a valósághoz vagy a beszéd tartalmához való állásfoglalását is kifejezi” (i.m. 279), vagyis az elem a funkcióját tekintve diskurzusjelölő. Azért is nehéz egyértelműen megállapítani a szerepkörét, mert maga a központoszás sem következetes, ugyanis a *szóval* után nem szükséges vesszőt tenni, de az akár ki is rakható (NyKk. 1983: 493–4).

A *szóval* korai jelentéseinek a bemutatása után áttérve a szó grammatikálizálódásának a vizsgálatára, megállapítható, hogy a diskurzusjelölők Traugott által meghatározott lényegi grammatikalizációs ismérvei (a dekatégorizáció, a pragmatikai erősödés, a szubjektifikáció és a fonológiai redukció, idézi Dér 2005: 251–2) mind tetten érhetők a *szóval* esetén. A dekatégorizációt, vagyis az eredeti szófaj elvesztését láthattuk az eddig idézett példákban: ragos főnévből kötőszó, illetve interakciós mondatzó lett. A pragmatikai erősödés alatt a szubjektív funkció megjelenése értendő, vagyis az, hogy már nemcsak egyszerű kapcsolóelem a *szóval*, hanem pragmatikai információk hordozója. A szubjektifikáció a beszélői attitűd kifejezését jelenti, ami már a korai adatoknál is megfigyelhető volt, hiszen láthattuk, hogy a *szóval* a beszélő állásfoglalását, például bizonytalanságot is képes jelezni. A fonológiai redukció, azaz a rövidülés pedig a következő módon valósult meg az elemnél: *szóval* > *szoval* > *szoþal* > *szoal* > *szoa* > *szo* > *sþ* (Lanstyák 2009). Napjainkban a *szóval* redukált alakjai közül a *szal* jelenik meg a leggyakrabban a beszédben és az írott beszélt nyelviség szövegeiben. Az imént felvázolt redukció a szó diskurzusjelölői használatára jellemző, a szó egyéb szerepköreiben ritkábban jelenik meg (uo. 99). Az egyes alakváltozatok közt azonban a diskurzusjelölői szerepeket tekintve nincs funkciómegoszlás. A fonológiai redukció állomásai közül a Magyar Történeti Korpuszban a szóban lévő magánhangzó rövidülésére csak 5 találat adódott, (pl.: *Szép mint angyal, elmés mint egy kis ördög, szóval: tökéletes asszony*), de a Magyar Nemzeti Szövegtár adatai közt rengeteg egyéb redukálódott példa is volt. Pl.: *Rascal szerint nem érdemes ijjet beszerezni de azért 10K-t megert szerintem... jo kis tv outtal... na szal DTS.. honnan?*

A *szóval* diskurzusjelölővé válását nagymértékben segítette, hogy a kifejezés alapja a *szó* főnév volt, így az elem gyakran fordult elő mondással kapcsolatos szerkezetekben (pl. *szóval mondva*), tehát könnyen hozzátapadhatott a beszélői attitűd kifejezése, majd ezek implikaturaként a szó jelentésének a részévé váltak. A mondásnak más diskurzusjelölők kialakulásában is kitüntetett szerepe van, igen gyakori ugyanis, hogy a forrásszerkezet mondást fejez ki (pl. a *másszóval* [l. Dér 2005] vagy a *hát* [l. Schirm 2011] esetén), s más nyelvek (pl. angol, spanyol, katalán) példáiból is úgy tűnik, hogy univerzális ez a tendencia (Dér 2005: 261).

Annak ellenére azonban, hogy mind a jelenkori szinkrón, mind a történeti adatokból jól kirajzolódik a *szóval* diskurzusjelölői használati köre, a szónak ez a funkciója nem sze-

repel sem a régebbi, sem az újabb értelmező szótárakban, a tájszótárak és írói szótárak többsége pedig semmit nem ír a szóról. A Bárczi–Ország-féle *A magyar nyelv értelmező szótára* a *szóval*-nak három jelentését adja meg. Az első a mondanivaló rövid összefoglalása (*Ez az ember iszákos, kártyás, pazarló, verekedő, szóval hivány alak*). A második a költői jelentés (*Szóval, (ha jól értem), nem akar eljönni*), a harmadik pedig a szótár által hézagöltőnek nevezett funkció (*Bementünk a terembe, szóval én nem is akartam, de ő nagyon hívott*). Ez utóbbi azonban nem hézagöltés, hanem a beszélő attitűdjének a kifejezése, vagyis ez kötődik a diskurzusjelölői használatához. A szótár által idézett példában a *szóval* mentegetőzést fejez ki. Az Éksz.² (2003: 1281) az 'egyszóval' és 'következésképpen' jelentések mellett a *Hát szóval ezt jól kifogtuk* példát idézve töltelékszó használatáról ír, az ÉrtSz.+ (2007: 1504) pedig csupán az 'egyszóval' és a 'tehát' jelentéseket szerepelteti, s ugyanezt a két jelentéskört találjuk meg a Petőfi-szótárban (J. Soltész–Szabó–Wacha 1987: 200) is. A tájszótárak közül a *Debreceni cívis szótár* (Kálnási 2005: 761) szintén az Éksz.²-vel egyező jelentéseket közöl, ám megadja a szónak az adott nyelvjárásban megjelenő alakváltozatait is (*szóuval, szóal, szal*), amelyekből kiderül, hogy Debrecen környékén kettőshangzós és rövidült formában is használatos a *szóval*.

Áttekintve azokat a szótárakat, amelyekben szerepel szócikként a *szóval*, megállapítható, hogy elég hiányos bennük a szó jelentéskörének a megadása. Ez részben érthető is, hiszen egy középmeretű értelmező szótártól nem várható el, hogy egy szó minden lehetséges használati köréről számot adjon, másfelől viszont félrevezető lehet a szó beszéd-tölteléknek való megjelölése. A szótárakkal ellentétben a nyelvészeti szakmunkák azonban túllépnek a *szóval* töltelékszó funkcióján, és az elem tényleges viselkedésére koncentrálnak. Ladányi Péter (1961: 301) a beszéd-töltelékekről szóló írásában például a *szóval*-t már a konklúziószavak közé sorolja, tehát nem tartalmatlan elemnek gondolja, hanem olyannak, amely a beszélgetésnek határozott irányt ad, s a végkövetkeztetés levonását segíti. Lanstyák István (2009: 23) szintén funkcióval bíró elemnek, egész pontosan beszélésljelzőnek tartja a szót, amely a társalgás szerkezetének a jelzésében, illetve a beszélő szándékainak és a hallgató együttműködésének a jelölésében segít. Csúry István (2008: 39) pedig a lineáris tömbösödést jelölő funktorok között szerepelteti a *szóval*-t, konklúziószerepű egységnek tartván. Vagyis az összefoglaló szerepkörre és a beszélői attitűd jelölésére kitérnek ugyan az említett leírások, ám csak egy-egy példát kapunk ezekből a használati módokból.

A szótárazott jelentéseken kívül a szakirodalomban egyéb használati köre is megjelenik a *szóval*-nak. Használhatják például egy cselekedet igazi okának a kifejezésére is, ilyenkor a leleplező, ironikus attitűd társul hozzá. Például: *Arpadina lapozgatja verseit, szóval: kereste arcképe eszméjét* (Gyulai, idézi Kodály 1955: 281). Továbbá ingerültséget és felháborodottságot is jelezhet a szó, ha valaki például „nem őszinte kifogásokkal, az igazi okot elhallgatva vonakodik valamit megtenni, s türelmünket vesztve elvágjuk: *Szóval nem akarsz elutazni*” (idézi Kodály 1955: 281). A Magyar Nemzeti Szövegtár találatai pedig még gazdagabb jelentéshálózatát mutatják a szónak. Az MNSz. adatai alapján a *szóval* megjelenhet beszédtervezési funkcióban, a hezitálás jelölőjeként (*Igen, egy kis csere ... szóval, az van...*); indíthat új közlést (*Na szóval arról lenne szó, hogy ...*); jelezheti az eredeti témához való visszatérést egy közbevetett információ után (*Szerintem te nem jól figyeltél, de az biztos, hogy nem sok közöd lehet a joghoz (ez nem baj) szóval a főosztályvezető gyereket nem csak úgy odaküldték, de mindegy*), és bevezetheti az addig elmondottak összegzését is (*Aztán el is költözött, a szüleivel megszakította a kapcsolatot. Újságokban*

lehetett látni néha, piros lámpás házakkal, mindenféle emberekkel kapcsolatos dolgai miatt, szóval amolyan alvilági figura lett a Péter).

Emellett diskurzusirányító szerepe is van a szónak: jelölheti a szóátadást, a beszéd-jog fenntartását és a szó átvételét is. A beszélőváltáskor jellemző, hogy ha lehetséges átadási pontnál alkalmazza az egyik beszélő a *szóval*-t, akkor partnere gyakran azt megismételve veszi át a szót, ahogy azt például az alábbi Szabó Páltól származó regényrészletben is láthatjuk: – *Ej, hát nem akar maga engem megérteni, semmiképpen. Szóval ... – Szóval ezt a két embert fel akarja jelenteni, de nem tudja a nevét egyiknek sem.*

Egy 2012-es vizsgálat (Dér 2012) azonban azt mutatta, hogy a spontán beszéd beszélőváltásai során használt diskurzusjelölők közt viszonylag ritka a *szóval*. Dér Csilla Ilona a BEA-adatbázis 7 óra 44 percnyi anyagát vizsgálva az 1102 darab példányszámú, szóátvételnél használt diskurzusjelölő között mindössze 10 darab *szóval*-t talált, vagyis ez alapján kijelenthető, hogy nem ez a legprototipikusabb elem a beszélőváltás jelölésére.

A szóátadás és -átvétel mellett még a beszéd megtartására is alkalmas a szó, akár időhúzás, akár hezitálás vagy gondolkodás jelzéseként. Megakadást is jelölhet a *szóval*, s ilyenkor gyakori, hogy a beszélő az újraindítást ugyanezzel az elemmel kezdi meg.

Az eddigi példákon túl egy sajátos internetes szövegtípusból származó előfordulásait mutatom még be a *szóval*-nak, amelyek az elem egy érdekes funkcióját illusztrálják, s azt bizonyítják, hogy még a nagyon rövid internetes üzenetekben is tetten érhető a *szóval* diskurzusjelölői használata.

5. A szóval a Twitter szövegeiben

A másodlagos írásbeliség szövegtípusaiban, például a blogokban, a fórumhozzáslásokban és az internetes csevegésekben is gyakori elem a *szóval*, mind teljes alakjában, mind pedig rövidült *szal* formájában, ahogy azt a következő példák is mutatják: *Na szóval én készíteni akarok egy közösségi oldalt na itt gondoljátok hogy minek már de én akarok tudom nem egyszerű?* (<http://href.hu/x/hh9t>), *ugysem lájkolod szal akkor inkább nemkénnee írnom de baszus megnyomtam a küldéés!-t :S:\$:D ja..ja és tudom hogy hülyevagyok ..ezvan :D.. nah szal* (<http://commando.hu/like/13724>).

Azonban meglepő, hogy ha csupán 140 karakter áll a kommunikáló felek rendelkezésére a mondanivalójuk továbbításához, akkor is gyakran beleteszik üzeneteikbe ezt az elemet. Pedig ezt lehet megfigyelni a Twitter szövegei esetén. A Twitter egy 2006 óta meglévő nemzetközi ismeretségi hálózat, illetve egy közösségi mikroblog-szolgáltatás (Honeycutt–Herring 2009). Az oldal az interneten a <http://www.twitter.com> címen érhető el. Abban különbözik a többi közösségi oldaltól (pl. a Facebooktól vagy az iWiW-től), hogy maximum 140 karakterben teszi lehetővé a felhasználóknak, hogy rövid bejegyzéseket vagy egymásnak szóló üzeneteket írjanak. Az üzenet küldése történhet sms-ben, a Twitter honlapján keresztül vagy azonnali üzenetküldő program segítségével. A Twitter szövegei, az ún. tweetek, nyelvi jellegzetességeiket tekintve az sms és a blog között helyezkednek el, s az üzenetek megformálását erősen befolyásolja a 140 karakteres korlát, emiatt rengeteg rövidítést, egybeírást, emotikont és írásjelhalmazt találunk az üzenetekben. E szövegek vizsgálatakor (Schirm 2012) azt tapasztaltam, hogy az egyes bejegyzésekben sok diskurzusjelölő fordul elő, köztük a *szóval* is. Ez részben nem lenne meglepő, hiszen a diskurzusjelölők egyik funkciójának épp a koherenciaviszonyok jelzését tartják, így azoknak bármilyen szövegtípusban meg kell jelenniük. Azonban a 140 karakterre redukálódott kommunikációs közegben azt várnánk, hogy a twitterezők inkább a tartalmas szavakra használják fel a ren-

delkezésükre álló kevés számú karaktert. Ám ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg, ahogy azt az alábbi példák is igazolják:

- (1) *na hát akkor holnap 11 körül érek oda...nem tudom minek olyan korán,de a későbbi buszokkal mind van vmi gubanc...szal ja*
- (2) *köszii :DD :) na szal akk nem sulival mentek?*
- (3) *Igen! Nagyon jó! Mert ismerem őket. A srác is így képzelte a napot, barát nőm meg... eléggé be volt zsongva. Szóval ja. Passzolnak*
- (4) *hát nekem 2 éve toni hozott fr.o-ból, szal akkor csak itt. és mondom én h jó régi xd*

A Twitter dialógushelyezete azonban magyarázatot adhat a diskurzusjelölők, köztük a *szóval* nagy számára is, ugyanis a kommunikációs szituáció megköveteli ezeknek az elemeknek a használatát. Mivel nagyon rövid szövegekről van szó, így a különböző diskurzusjelölőkkel a twitterezők egyrészt a korábbi szövegekhez való kapcsolódást jelzik, azaz koherencia-jelölő funkciója van a *szóval*-nak és társainak. Másfelől fatikus kapcsolattartásra használják őket, továbbá ezek az elemek a beszélők érzelmi állapotáról is információt adnak (vö. Schirm 2012: 249). Az (1)–(4) alatti példákban a *szóval* és a *szal* diskurzusjegyzéseket kötnek össze, és pragmatikai viszonyokat jelölnek. A többi diskurzusjelölővel (*na, hát, akkor/akk, ja*) együtt pedig egy sajátos történetmondási stratégia részesei lesznek: mivel az üzenetek a 140 karakteres korlátból adódóan mindig in medias res kezdődnek, így sehol sincs hosszú bevezetés, magyarázkodás. A használt diskurzusjelölők a bejegyzést író személy kontextusába való belehelyezkedést segítik: közös háttértudást feltételezve csak utalnak a szituációra, miközben jelzik a beszélő attitűdjét és véleményét. S mivel a diskurzusjelölőknek emocionális és expresszív funkciójuk van, így könnyedén képesek bevonni a Twitter üzenetek olvasóit a kommunikációba.

6. Összegzés

A *szóval* elem történetének és diskurzusjelölővé válásának a bemutatása eddig hiányzott a nyelvtörténeti munkákból. Pedig az elem a grammatikalizáció tipikus fázisain ment keresztül, s az egyes használati körök már a korai adatoktól fogva tetten érhetők. A *szóval* az önálló szói ('élőbeszéddel, nem írva') jelentés után határozószói ('egyszóval, röviden'), majd logikai (következtető és magyarázó) viszonyt kezdett el jelölni, s ezekkel egy időben kialakult a szó diskurzusjelölői használata is. Mivel gyakran fordult elő mondatossal kapcsolatos szerkezetekben, így könnyen magába olvasztotta a különböző beszélői attitűdöket. Ennek eredményeként a *szóval* iróniát, ingerültséget, mentegetőzést és bizonytalanságot is képes jelölni. Emellett beszédtervezési funkciója is van: hezitálást és gondolkodást fejezhet ki és megakadásjelenséggé is állhat. Diskurzusirányító szerepénél fogva pedig a beszélgetés szerkezetének a szervezésekor is gyakori elem: jelezheti a beszélőváltást és a beszédjog fenntartását is és a szövegkoherencia kialakításában is aktívan részt vesz. Tartalmas szerepköreit az is bizonyította, hogy még a 140 karakterre redukálódott tweetekben is jelen van, s a szerepe egyfelől a rövid üzenetek kontextusba ágyazása, a tágabb szöveggörnyezetre való utalás és a fatikus kapcsolattartás, másfelől pedig a bejegyzést író személy attitűdjének a közvetítése.

HIVATKOZÁSOK

- Bakró-Nagy Marianne 2003: *Grammatikalizálódás vagy lexikalizálódás? – lám melyik?*, előadás, MTA Nyelvtudományi Intézet, Diakrón Kör, 2003. április 29.
- W. Bíró Ágnes–Grétsy László–Kemény Gábor 1978: *Hivatalos nyelvünk kézikönyve*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Pénzügyminisztérium, Államigazgatási Szervezési Intézet.
- Boros Tiborné 1965: Zsargon és magatartás, *Magyar Nyelvőr* 89, 147–57.
- CzF. = Czuczor Gergely–Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára* I–VI, Pest, Athenaeum.
- Csúry István 2008: Kapcsolóelemek a dialógus szövege és forgatókönyve között, in Dobi Edit szerk.: *A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő*, *Officina Textologica* 14, Debrecen, Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 37–47.
- Dér Csilla Ilona 2005: Diskurzussszerveződés és grammatikalizáció, *Nyelvtudományi Közlemények* 102, 247–64., <http://www.nytud.hu/nyk/102/der102.pdf> (utolsó letöltés: 2012. június 7.)
- Dér Csilla Ilona 2012: Beszélőváltások során használt diskurzusjelölők a magyar spontán beszédben, *Beszédkutatás* 2012, 132–43.
- Dömötör Adrienne 2008: Az *úgy mond*-tól az *úgymond*ig, Egy diskurzusjelölő elem története az ómagyar kortól napjainkig, *Magyar Nyelvőr* 132, 37–52.
- Éksz.² = Pusztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, második, átdolgozott kiadás, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza et al. 1959–1962: *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ÉrtSz.+ = Eöry Vilma főszerk. 2007: *Értelmező szótár+. Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalomkörü csoportok*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- ESz. = Zaicz Gábor főszerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Furkó Bálint Péter 2007: *The pragmatic marker – discourse marker dichotomy reconsidered – the case of well and of course*, Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Honeycutt, Courtenay–Susan C. Herring 2009: Beyond Microblogging: Conversation and Collaboration via Twitter, *Proceedings of the 42nd Hawaii International Conference on System Sciences*, Los Alamitos, CA, IEEE Press, <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/honeycutt.herring.2009.pdf> (utolsó letöltés: 2012. június 16.)
- Implom József 1960: Beszédtöltelékek, *Magyar Nyelvőr* 84, 301–6.
- Kálnási Árpád 2005: *Debreceni cívis szótár*, Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- Kodály Zoltán 1955: Szóval: kultúr? *Magyar Nyelvőr* 79, 281–4.
- Ladányi Péter 1961: Még egyszer a beszédtöltelésekről, *Magyar Nyelvőr* 85, 299–302.

- Lanstyák István 2009: *A magyar beszélt nyelv sajátosságai, Charakteristiky mad'arského hovoreného jazyka*, Pozsony–Bratislava, STIMUL,
http://ht.nytud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Besznye.pdf (utolsó letöltés: 2012. június 7.)
- NyKk. = Grétsy László–Kovalovszky Miklós főszerk. 1983–1985: *Nyelvművelő kézikönyv I–II*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Sárosi Zsófia 2003: Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben, *Magyar Nyelv* 99, 434–48.
- Schirm Anita 2011: *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*, doktori disszertáció, Szeged, kézirat,
http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf (utolsó letöltés: 2012. június 7.)
- Schirm Anita 2012: A Twitter szövegei a diskurzuselemzés szemszögéből, in Balázs Géza – Veszelszki Ágnes szerk.: *Nyelv és kultúra – kulturális nyelvészet*, Budapest, Inter Kultúra–Magyar Szemiotikai Társaság–Palimpszeszt, 245–50.
- J. Soltész Katalin–Szabó Dénes–Wacha Imre szerk. 1987: *Petőfi-szótár IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SzT. = Kósa Ferenc főszerk. 2005: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 12. Anyagát gyűjt. Szabó T. Attila, Budapest–Kolozsvár, Akadémiai Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–IV*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tompa József 1962: A kötőszó mint egyszavas mondat és mint főnév, *Magyar Nyelvőr* 86, 265–82.
- Zlinszky Aladár 1926: Magyarán (Megjegyzések Bársony István cikkeire), *Magyar Nyelv* 22, 285–93.

Források:

- Magyar Elektronikus Könyvtár – <http://mek.oszk.hu>
Magyar Nemzeti Szövegtár – <http://mnsz.nytud.hu>
Magyar Történeti Korpusz – <http://www.nytud.hu/hhc>
Twitter – <http://www.twitter.com>

ABLATÍVUSZI HATÁROZÓRAGJAINK MIKRORENDSZERÉNEK VÁLTOZATAI A KÖZÉPMAGYAR KORI BOSZORKÁNYPEREKBEN

SZENTGYÖRGYI RUDOLF

1. Ablatívuszi¹ határozóragjaink mikrorendszere

A magyar határozórendszer szembevető sajátossága az uráli alapnyelvből örökölt, illetve az uráli nyelvek tipológiai jellemzőjeként számon tartott irányhármasság (Korompay 1991: 287; Horváth 2003: 242; Nyirkos 2008). Alapnyelvi eredetű primer (hely)határozóragjaink közül az ablatívusi funkciót az *-l* töltötte be. (Eredetének kérdéséről újabban: Nyirkos 2008: 161.)

A határozói funkciók bővülésének és differenciálódásának eredményeként e primer rag jelenik meg például a) a mód- és állapothatározó *-ul/-ül* ragjában, b) számos további – az ablatívusi, illetőleg az essívusi-modalisi funkcióra visszavezethető – egyedi keletkezésű ragban, illetve ragszerű elemben (pl. *-stul/-stül*, *-lan/-len*, *-lag/-leg*, vö. Korompay 1992: 365–7), c) a *honnan?* kérdésre felelő névutók *-ól/-öl* és *-ül* (*alól*, *mellől*; *mögül* stb.) megszilárdult ragjaiban, d) egyes *hol?* kérdésre felelő különböző szófajú szavak *-l*, *-öl*, *-ul*, *-ül* szintén ragszilárdulás formálta végződésében (*hol*, *elöl*, *alul*, *körül* stb.), továbbá a funkcionálisan szintén ide sorolható adessívusi *-nál/-nél* ragban, e) az ablatívuszi típusú szekunder ragok hasonló végződésében. Eközben a primer ablatívusi *-l* (> *-ul/-ül*, *-ól/-öl*, vö. MargL. „bezprimmeul ... hozattatek”, 1553: *Egről*, nyj. *Pécsül*, *Egrül*) rag már az ómagyar kor folyamán visszaszorul (vö. Korompay 1991: 288, 1992: 395).

Ablatívuszi testes határozóragjaink az ősmagyar kor végén, illetve a korai ómagyar korban alakulnak ki *-l* ablatívus ragos önálló főnevekből. E ragos főnevek a grammatikalizációs folyamat során előbb deszemantizálódva névutókká válnak (e fázisban állapotodnak meg többek között fent említett két szótagú névutóink), majd a rövidülés és az agglutináció eredményeképpen (a sorrend eltérő lehet az egyes ragok esetében) alakulnak ki testes, egy szótagú ablatívuszi határozóragjaink (Korompay 1991: 306–8, 1992: 367–9; Sárosi 2003a: 170–1, 2003b: 370). A raggá válás utolsó fázisa egyes esetekben (az általunk vizsgált ragok közül a *-ból/-ből* esetében) a kései ómagyar korra tolódik ki (Korompay 1992: 368).

Ablatívuszi típusú határozóragjaink tehát: 1. a **delatívus**: **royol3* (vagy: **raŋal3* > **royal3*) > *-ról* > ***-ról/-röl***, 2. az **elatívus**: **beleül* > *-balól/-belől* > ***-ból/-böl***, 3. a tulajdonképpeni **ablatívus**: **tüŷül3* ~ **tüßül3* > *-tül* > ***-tül/-tül*** (vö. ESz.).

E csoportba sorolandó még az ablatívus domesticorum: *-nól/-nöl* toldaléka, illetve hagyományos ide tartozóként szokás említeni a comitativus-instrumentalis *-val/-vel* ragját is (Korompay 1991: 294). E két utóbbi vizsgálatától azonban eltekintek, a következő

---

¹ A névszóragozási paradigma „esetei”, azaz a ragos alakok funkciói latin helyesírással (vö. Korompay 1991: 303), míg a funkciócsoport gyűjtőnévként alkalmazott megjelölése magyar helyesírással szerepel.

megfontolások okán: 1. Mindkét rag keletkezése – ezzel összefüggésben bennük az *-l* primer ablativusrag jelenléte – máig vitatott (*-nól/-nöl*: Korompay 1991: 294–5; Bereczki 1996: 80; Rédei 1996: 133; Sebestyén 2002: 97; *-val/-vel*: Bereczki 2001; Hegedűs 2006; Juhász 2006; Honti 2007). 2. A *-val/-vel* rag funkcionálisan nem illeszkedik az ablatívuszi típusú ragok rendszerébe. 3. A *-nól/-nöl* ‘-éktől/-éktől’ családi helyhatározórag bár funkcionálisan a vizsgált ragszoportba tagolódik, ugyanakkor a felhasznált forrásanyagban viszonylag ritkán bukkan fel. Másfelől feltehetően keletkezésétől fogva nyelvjárási kötöttségek kötöttségű. (Ómagyar forrásainkban nem fordul elő, nyelvjárási kötöttsége a középmagyar kortól egyértelműen adathozható.) A teljes nyelvterületet érintő kutatásokba tehát nemigen vonható be. Mindazonáltal később, ahol erre a források lehetőséget adnak, érdemes lesz e határozóragot is vizsgálat alá venni, s rámutatni, hogy hangtanilag is beilleszkedik-e az ablatívuszi határozóragok rendszerébe, avagy e rendszertől függetlenül viselkedik.

Ablatívuszi határozóragjaink eredendően nem alkottak mikrorendszert. Közülük a delativus és az elativus etimológiailag középső nyelvállású magánhangzót tartalmazott: (**royol3* vagy **raṇal3* > *-ról* >) *-ról/-röl*, illetve (**beleül* > *-beleül* >) *-balól/-belől* > *-ból/-bööl*, míg a tulajdonképpeni ablatívus ragja felső nyelvállású magánhangzóval fordult elő: (**tüyül3* ~ **tübüül3* > *-tül* >) *-tül/-tül*. E ragok legkorábbi nyelvemlékes előfordulásai Árpád-kori szövegemlékeinkben: **1. *-tül* ~ *-tül/-tül***: HB. *gimilcīctul*, *gimilce tvl*, *gimilftwl*, *iften tvl*, *ildetuitvl*, *kinzotviatwl*, ÓMS. *vylagum tvl*, KT. *kezdetuītul*, KTSz. *gukeritul*, *[ke]ralatul*; **2. *-beleül***: HB. *timnucebelevl*, ÓMS. *buabeleul*, KTSz. *mogzotbele[vl]*, *ag[be]levl*; **3. *-ról/-röl***: KTSz. *[b]inucrevl*.

Ezen, alakilag egymástól igencsak különböző toldalékok – a helyesírási kép által nem mutatott, azonban minden valószínűség szerint már illeszkedő felső nyelvállású *-tül/-tül*, a nyilvánvalóan illeszkedő középső nyelvállású *-ról/-röl*, és a kétségtelenül nem illeszkedő, középső nyelvállású, még sokáig két szótagos *-beleül* – mikrorendszerré az ómagyar kor folyamán csupán funkcionális hatóerők eredményeként épülhettek. A funkcionális összekapcsolódás ugyanakkor a rendszer elemei között idővel alaki változásokat is indukált. (Nem elképzelhetetlen, hogy ez siettetett például a *belől* egyalakú névutó agglutinálódását, illetve „szabálytalan” illeszkedését, még a „szabályos” egy szótagúvá válás előtt. A kérdéshez lásd még: Sebestyén 2000.)

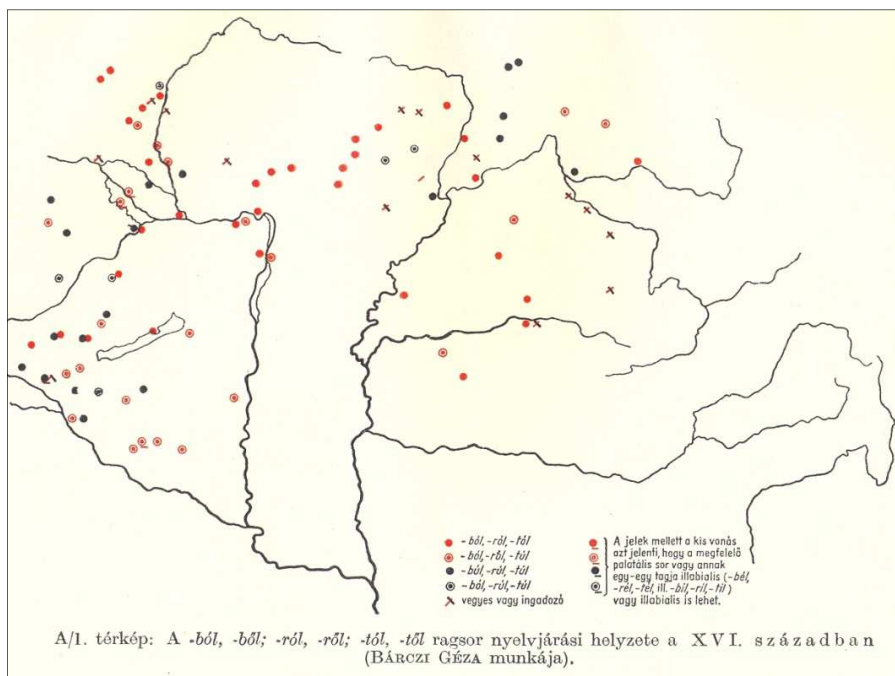
Az ómagyar kor első felében kialakult tehát az a mikrorendszer, mely a *-ról/-röl*, a *-ból/-bööl*, illetve a *tül/-tül* toldalékokból, illetve (részben) ezek előzményeiből állt (lásd még: Benkő 1957: 81). Az elemek között ható, hasonló funkció motiválta – feltehetően még a korai ómagyar kor végén megindult – analogikus hangtani változások a kései ómagyar kor végére három fő rendszertípust alakítottak ki: 1. a korai ómagyar rendszer „vegyes” típusa: (*-balól/-belől* >) *-ból/-bööl* ≈ *-ról/-röl* ≈ *-tül/-tül*; 2. a középső nyelvállásfokban kiegyenlítődt rendszer: *-ból/-bööl* ≈ *-ról/-röl* ≈ *-tól/-től*; 3. a felső nyelvállásfokban történő majdani kiegyenlítődéssel felé mutató típus: *-ból/-bööl* (> *-bül/-büül*) ≈ *-rül/-rüül* ≈ *-tül/-tül* (vö. Korompay 1992: 373–5).

E három fő rendszertípus diakrón együttese azt mutatja, hogy a korai ómagyar korban kialakult mikrorendszer a kiegyenlítődéssel felé mozdult el, mégpedig mindkét irányban. A középső nyelvállásfokban kiegyenlítődt rendszer már az ómagyar kor vége felé megjelenik, e rendszer legkorábbi tiszta reprezentációja a Bécsi kódex, illetve általában a Huszita Biblia (Korompay 1992: 373).

A 15. század folyamán ugyanakkor megindult a felső nyelvállás irányába történő kiegyenlítődéssel is. A kései ómagyar korból azonban – a vonatkozó szakirodalom megállapítá-

sai szerint – még nem tudunk példát említeni arra, hogy teljesen homogén módon jelennek meg a felső nyelvállásokon megállapodott rendszer, ugyanakkor igen erőteljesen kitapintható a magánhangzó-záródás tendenciája. Megállapítható továbbá, hogy a záródás felé mutató változások leginkább a nyelvterület északkeleti területéről származó írásokban manifesztálódnak (Korompay 1992: 374–5). Mindazonáltal igen figyelemre méltó, hogy a teljes értékű felső nyelvállásfokú rendszer – legalábbis mai ismereteink szerint – először mégis a Nyugat-Dunántúlon, Sopron környékén mutatható ki a 16. század 60-as éveitől kezdődően (Benkő 1957: 81; E. Abaffy 1965: 186–7).

Mindezek alapján azt váránk, hogy e fő kiegyenlítődesi tendenciák nyelvöldrajzilag is jól elkülöníthető rendszerváltozatokat hoztak létre, illetve, hogy viszonylag hamar kialakultak a rendszer tiszta változatai. Ehelyett – Bárczi Géza térképével szemléltetjük – az ómagyar kor legvégén, a középmagyar kor elején mind nyelvöldrajzilag, mind rendszertanilag néhány erőteljes tendencia kirajzolódásától eltekintve szinte áttekinthetetlen (mondhatni hektikus) a vonatkozó nyelvi kép (közli: Benkő 1957: A/1. térkép):

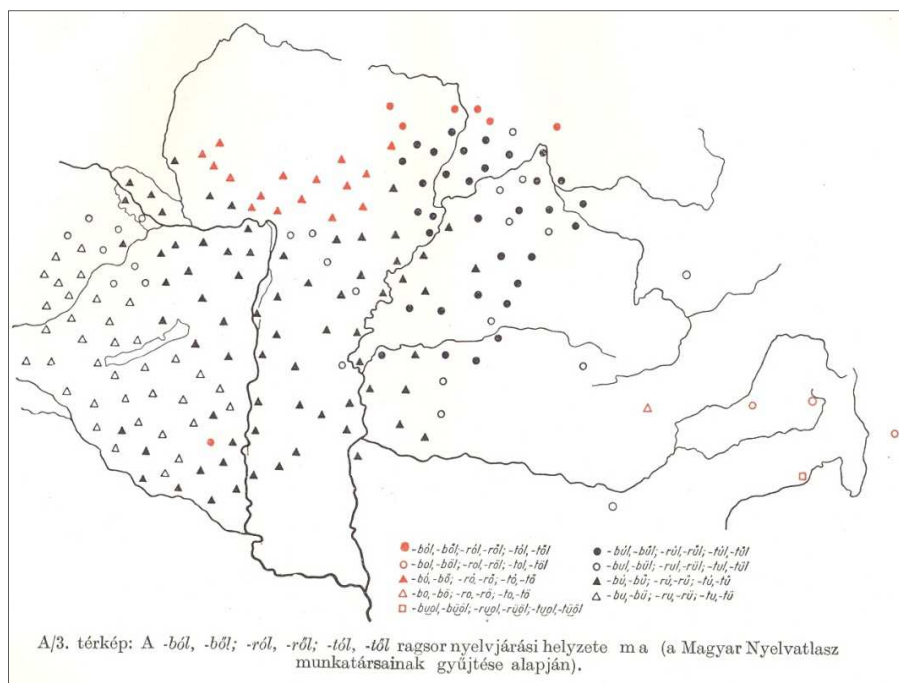

A Bárczi Géza által készített térképen mégis kirajzolódni látszik, hogy a felső nyelvállásokban kiegyenlítődesi rendszer a fentebb mondottaknak megfelelően két gócból (észak-kelet és nyugat) kiinduló nyelvjárási jelenség lehet.

Mi történt a továbbiakban e szétágazó (a változatokat térképén Bárczi is egyszerűsíteni kényszerül) rendszerváltozatokkal a középmagyar kor folyamán? Tovább bonyolódik vagy egyszerűsödik e rendszerbeli változatosság és nyelvöldrajzi „következetlenség”?

Ha a változások (mai szemmel nézve) „végeredményére” tekintünk, azt láthatjuk, hogy az újabb magyar kor nyelvjárási nyelvállásfok tekintetében e határozóragok rendsze-

rének csupán tiszta típusait mutatják, azaz a rendszer a letisztulás és az egyszerűsödés irányában² változott (Benkő 1957: 103, illetve A/3 térkép):

Milyen változások jellemzik tehát a köztes időszakot, a középmagyar kort?

2. A vizsgálat célja és módszere

A vonatkozó kutatások (az eddig említetteket néhány továbbival kiegészítve: Bárcki 1963: 220–1; Papp 1959: 13, 27, 63–4, 1961: 214; illetve legújabban pl. Kalcsó 2008: 102–10) régóta dokumentálják, hogy a középmagyar korban e mikrorendszer számos változata élt egymás mellett, sőt egymásra hatva. (Papp László egyenesen „forrongó állapot”-ról beszél, vö. 1961: 214.) Mindamellett e rendszer középmagyar kori változatainak (egyes helyi vizsgálatokon túlmutató) feltárása és elkülönítése még várat magára. Benkő Loránd idevágó – elsősorban írott, részben irodalmi normát is érvényesítő források alapján végzett – átfogó kutatásai is leginkább a nyelvállás tekintetében „tisztá” rendszerek összefüggéseire világítanak rá, az általa „vegyes”-nek nevezett mikrorendszereket pedig nem is kívánja élesen elkülöníteni (vö. 1957: 103, illetve A/2. térkép).

A következőkben bemutatandó kutatások különböző műfajú, összefoglaló néven *bo-szorkányperek*-ként emlegetett terjedelmes középmagyar forrásanyaga (a források mennyiségének és minőségének függvényében) egyszerre kínálja az írásbeliség és a (közvetett)

² Figyelemre méltó, hogy a nyelvjárási beszélők nyelvhasználatában a 20. század közepére a nyelvterület nagy részén – a köznyelvben „uralomra jutott” (vö. Benkő 1957: 103) változattal szemben – a felső nyelvállású rendszer vált általánossá.

szóbeliség vizsgálatának lehetőségét, illetve – szerencsés esetben – a térbeli (történeti nyelvjárási) változatok társadalomnyelvészeti szempontú árnyalását.

Ugyanakkor sem a jelen tanulmány keretei, sem a vizsgálatba bevont források eddigi feldolgozottságának mértéke nem teszi lehetővé a teljes nyelvterületre vonatkozó, minden szempontot érvényesítő kutatások eredményeinek ismertetését. Itt és most három rövid esettanulmány keretében egy gondosan kiválasztott reprezentatív anyag dimenzionális szemléletű nyelvtörténeti elemzését kísérem meg, a következő kérdésekre keresvén választ:

1. Milyen mértékben érhetők tetten forrásainkban a vizsgálandó mikrorendszer változatai?
2. Milyen szűkebb-tágabb **térbeli** (nyelvjárás-történeti) változatok tárhatók fel?
3. E változatok mutatnak-e összefüggést más releváns nyelvjárási jellemzőkkel?
4. E változatok elkülöníthetők-e **társadalomnyelvészeti** szempontok mentén?
5. Kimutatható-e e mikrorendszerek **időbeli** elmozdulása (nyelvtörténeti változása)?

A jelen tanulmány keretei között a feltett kérdésekre természetesen nem adhatok kategorikus válaszokat, csupán az esettanulmányokból levonható következtetéseket foglalom össze. Az itt megfogalmazott válaszok ugyanakkor – az esettanulmányok tapasztalatain túlmutatva – indikátor jellegűnek ígérkeznek, és esetleg további kutatásoknak is irányt szabhatnak.

A három esettanulmány ismertetéséhez előljáróban – a következőkben részletezendő filológiai megfontolásokon túlmenően – két módszertani megjegyzés kívánkozik.

Egyfelől a vizsgálatokat – amint erre már történt utalás – **dimenzionális nyelvészeti megközelítésben**, azaz a tér, az idő és a társadalom aspektusát együtt látva és láttatva végzem. E módszertani megközelítéssel egyben arra is szeretnék rámutatni, hogy nyelvtörténeti, nyelvjárás-történeti vizsgálatok esetében erre – amennyiben a forrásaink lehetővé teszik – feltétlenül szükségünk van.

Másfelől e nyelvjárás-történeti vizsgálat lényegében „filológiai nyelvjárástörténet”. Az említett kései ómagyar kori adatok jellemzően nem a beszélt nyelvből származnak, de még csak nem is ehhez közelítő szövegtípusokból, ellentétben pl. a 20. század közepének adataival (vö. Benkő 1957: 103). Természetesen a középmagyar korra vonatkozóan sem tehetünk mást: csupán az írott forrásanyagokra támaszkodtatunk. Mégis, ezúttal olyan forráscsoportot állítunk vizsgálódásunk középpontjába, amely talán a legközelebb áll a korabeli beszélt nyelvváltozatokhoz, így közvetetten mégis bepillantást kaphatunk a középmagyar kor beszélt, élő nyelvi képébe. (A vizsgálatok azt is igazolni fogják, hogy valóban lényeges különbség adódik a különböző források műfaji meghatározottsága mentén, mely bizonyos tekintetben párhuzamba állítható a 20. századi – fentebb említett – népnyelvi és köznyelvi rendszerváltozat különbségével.)

3. A kutatás forrásai és korlátai

Vizsgálatom korpusza a Balassi Kiadónál 1997 és 2010 között *A magyarországi boszorkányság forrásai* címen, négy kötetben (MBF. 1–4) megjelent peranyag. A vonatkozó perszövegek pontos helyét az egyes esettanulmányok bemutatásánál jelzem. Az alábbiakban a kutatás nehézségeiről és korlátairól kívánok beszélni.

Vizsgálati korpuszomat a források egyenlensége jellemzi mind térben, mind időben, valamint műfaj tekintetében is (műfajon elsősorban a boszorkánypereken belüli különböző irattípusokat értem, erre lásd pl. Szentgyörgyi 2007a: 332–3). Egy-egy nyelv-, illetve

nyelvjárás-történeti kérdés átfogó vizsgálata során számolnunk kell tehát azzal a ténnyel, hogy egyes területek (történelmi, művelődéstörténeti stb. okokra visszavezethetően) alulprezentáltak, illetve más, forrásokban gazdagabb terület esetében is mutatkoznak forráshiánnyos időszakok. (Minderről részletesebben lásd: Szentgyörgyi 2013.)

Adott esetben számolnunk kell egyéb, nem a források mennyiségére, hanem a korabeli regionális nyelvhasználatra visszavezethető adathiánnyal is. A jelen kutatásban a teljes mikrorendszer vizsgálatát például Máramarossziget tekintetében (lásd a második esettanulmányt) igen megnehezíti, hogy az egyébként igen terjedelmes forrásanyagban nyelvhasználati okokból kifolyólag a *-ról/-ről* rag alig fordul elő, minthogy a vonatkozó nyelvváltozatban ennek funkcióit jellemzően más ragok (*-ban/-ben*, *-ból/-ből*, *-hoz/-hez/-höz*, *-ra/-re* stb.), illetve egyes névutók (*felől*, *íránt* stb.) veszik át. A jelen elemzésben nem szerepelnek továbbá a ragok illabiális változatai (*-rél*, *-bél*, *-tél* ~ *-tíl*), mivel esettanulmányaim forrásszövegeiben nem fordulnak elő. A vizsgált rendszer elemei közé ugyancsak az (adott területek forrásaiban mutató) adathiány okán nem vettem fel a korábban már említett *-nól/-nől* családi helyhatározóragot sem.

A vonatkozó szövegek nyelvi anyagának értékelésében figyelembe kell vennünk, hogy olykor nem feltétlenül különíthetők el a vallomást tevők, illetve a szöveget lejegyzők nyelvi sajátosságai. Szerencsés esetben a jegyző a vallomástevőkkel megegyező nyelvjárási közösségből kerül ki (feltéve e személyek dialektális homogenitását, melyre azért ellenpéldákat is találunk), avagy éppen ellenkezőleg, nyelvjárása egyértelműen elkülöníthető: ez utóbbira példát a harmadik esettanulmányban láthatunk. Kevésbé szerencsés esetben ez a nyelvjárási elkülönítés nem, vagy csak fenntartásokkal lehetséges.

Vizsgálódásunk során tekintettel kell lennünk a hivatal előtt tett élőszóbeli vallomásoknak esetenként már a szóbeliségben is „hivatalos”-sá formálódó (a spontán nyelvi megnyilatkozásoktól különböző) regiszterére, továbbá a lejegyzések nyelvi megformálásának az egyes iratok műfaját tükröző különbségeire. A vizsgálatok során tehát a periratok műfajának, szövegszerkesztésének, az anyanyelvű szövegrészek latinhoz való viszonyának stb. tanulmányozása is megkerülhetetlen.

Nem hagyható figyelmen kívül továbbá, hogy az írásos források nem feltétlenül fonetikai igényűek, hiszen lejegyzőiknek elsődlegesen nem az volt a célja, hogy a nyelvi képet minél pontosabban rögzítsék. A nyelvi hűséget mégis valamelyest biztosítani látszik a jogi értelemben vett pontosságra való törekvés.

Végezetül meg kell állapítanunk, hogy a modern (elsősorban néprajzi igényű) forráskiadványok (melyek jórészt vállaltan nem betűhívek, vö. MBF. 1: 13) pontos és árnyalt nyelvészeti vizsgálatra (különösen az alsóbb nyelvi szinteken) csupán fenntartásokkal alkalmasak, bizonyos kutatások forrásanyagaként (pl. helyesírás-történet) pedig egyáltalán nem használhatók. Az ablatívuszi ragok vizsgálatában részben emiatt sincs lehetőség a toldalékoknak a magánhangzó-hosszúság kritériuma mentén történő elkülönítésére. A dialektológiai háttérismerettel fel nem vértezett átírók és szerkesztők „az ejtésbeli hűség visszaadása” (MBF. 1: 13) kritériumának a mai köznyelvhez történő viszonyítással próbálnak eleget tenni. Így járnak el akkor is, amikor pl. a mai köznyelvi *-tól/-től* hosszú magánhangzós rag mintájára a nyugat-magyarországi iratokban annak felső nyelvváltozatát is rendre hosszú magánhangzós *-tül/-tűl* formában rögzítik. (A hosszú és rövid magánhangzók megkülönböztetésének a következtelensége más esetekben persze részben a korabeli jegyzők számlájára is írandó.) E megfontolások okán jelen esettanulmányaimhoz olyan peranyagokat választottam, amelyek átírása lényegében pontosnak, megbízhatónak tekinthető,

illetve amelyek esetében rendelkezésemre álltak az eredeti kéziratokról készített digitális felvételek³ – melyekkel a kiadványokban közölt szöveget folyamatosan összevetettem.

4. Első esettanulmány: egy nyelvjárásterület homogén rendszere

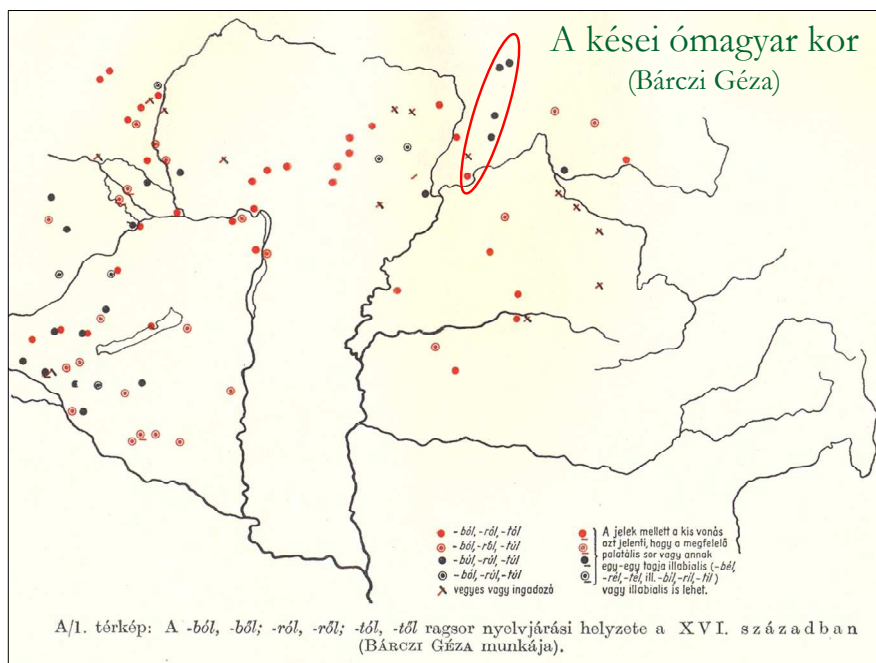
Első esettanulmányunk az északkeleti (vagy felső-tiszai) nyelvjárási régió legnyugatibb részére, a 18. századi Zemplén vármegyébe kalauzol bennünket. Forrásaink szövegei (MBF. 4: 556–93) a történelmi Zemplén vármegye déli és középső területének különböző településeiről származnak. Segítségükkel mikrorendszerünk alakulását a 18. század első felének néhány évtizedén át tudjuk végigkövetni.

Zemplén vármegye	-ról/-ről	-ból/-ből	-tól/-től
1715, 1718 Mád	Mádrul, Madrúl, Tallyarul	abbul, sárbul, falubul	Nyitrainétül, uratul
1731 Szerencs		lábábúl, nyájábúl, szájábúl	időtül
1736 Ladmocs	földrül	ágybúl, házbúl	törvénytül, atrül, legénnytül
1740 Sátoraljaúj- hely, Varannó	arcárul, hátarul, deszkárul, erdőről	parancsolatjábúl, kemencébúl, szájábúl	
1748 Megyaszó	feleségirül		valakitül, senkitül, gyermekségétül
1750 Nagytárkány	ágyárul, Toronyárul	tudománybúl, ládábúl, házbúl, ágyambúl	fátenstül, havátül, attül
1751 Agárd	asszonrül	parancsolatjábúl, szóbeszédbúl (!)	havátül, tanútül
1754 Liszka	kezerül	falubúl, anyádbúl, Tiszaladánybúl	Dombinétül, atyjafiátül, lakójátül, sógoromtül

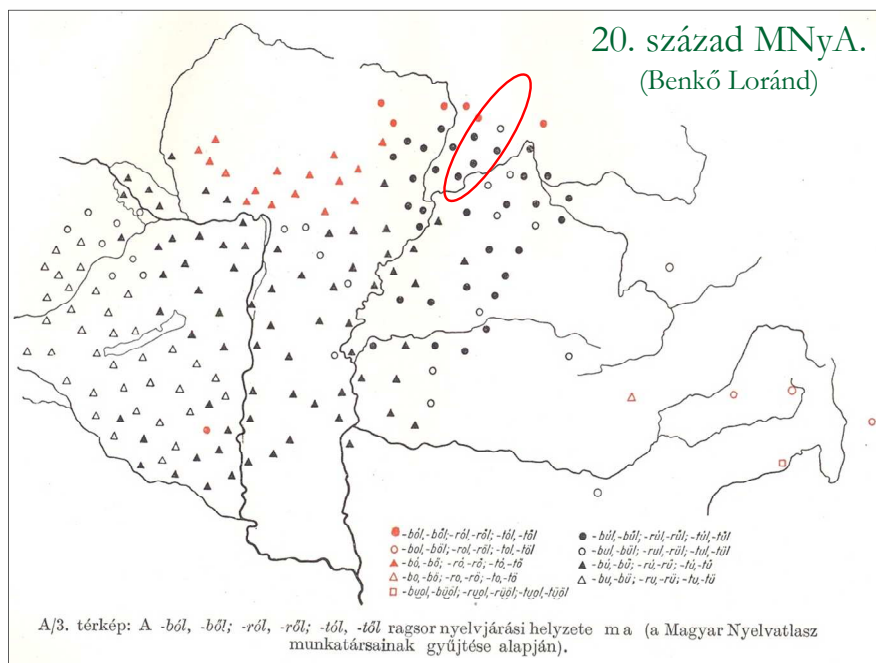
Az adatok teljesen egységes nyelvi képet mutatnak. A rendszer stabilnak látszik, kizárólag felső nyelvválásfokú toldalékok fordulnak elő: -rül/-ről, -búl/-ből, -tül/-től, középső nyelvválású magánhangzót tartalmazó toldalékokkal még kivételesen sem találkozunk. Ha rápillantunk az ómagyar kor végének nyelvi állapotára, azt tapasztalhatjuk, hogy a korai ómagyar kor vegyes rendszere a történelmi Zemplén vármegye területén (kevés kivételtől eltekintve) már a kései ómagyar kor folyamán (legkésőbb a középmagyar kor elején) a felső nyelvválású magánhangzókat tartalmazó változatokban állapotodott meg (Benkő 1957: A/1. térkép):

³ A kéziratok fényképfelvételeit Pócs Éva és Tóth G. Péter bocsátották rendelkezésemre.

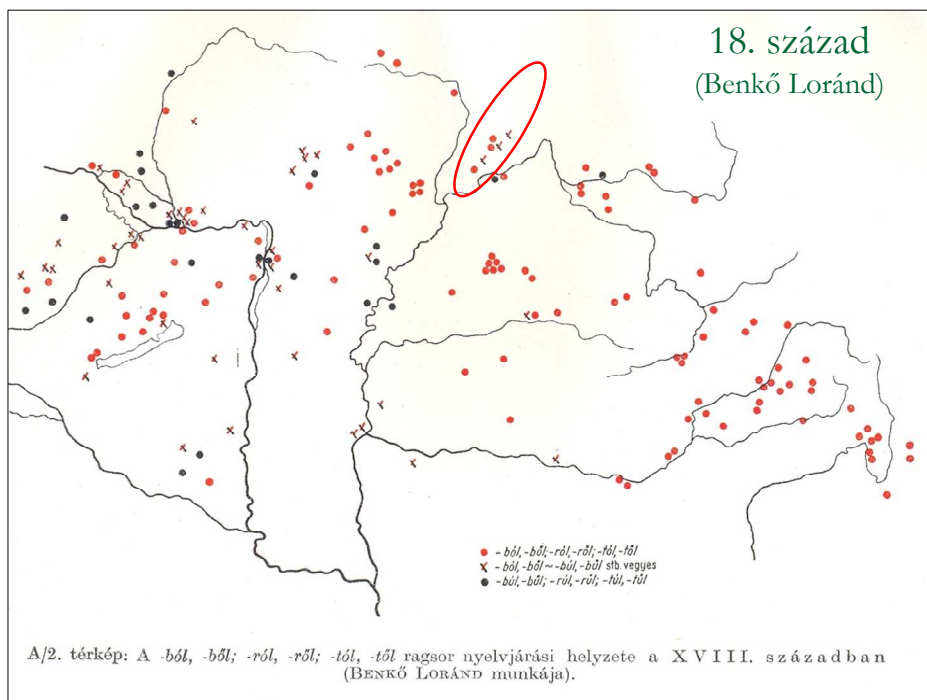

Forrásainknak, a boszorkányperek iratainak tanúsága szerint e rendszer a középmagyar kor folyamán változatlan maradt. Benkő Loránd a 20. század közepén *A magyar nyelvjárások atlasza* anyagából, még az atlasz megjelenése előtt készítette az alábbi térkép-vázlatot (Benkő 1957: A/3. térkép):

A térkép segítségével megfigyelhetjük, hogy a 20. század közepének nyelvjárási anyaga ugyanezt a mikrorendszert mutatja. Mindez arra utal, hogy a korai ómagyar kor „vegyes” rendszeréből viszonylag hamar kialakult, tisztán felső nyelvállású magánhangzókat tartalmazó ablatívuszi ragrendszer ezen a területen (azaz a történelmi Zemplén vármegye területén) a kései ómagyar kortól máig – azaz több mint fél évezreden át – változatlan maradt.

E végigkövetett, teljesen egységesnek tűnt rendszerhez képest zavarba ejtő Benkő Lorándnak a 18. századra vonatkozó térképe, amelyen Zemplén vármegye területén még csak nyomokban sem tűnik fel ez a rendszer (Benkő 1957: A/2. térkép):

Mi lehet ennek a nagyfokú ellentmondásnak a magyarázata? Tudjuk, hogy azok a források, melyek alapján Benkő Loránd a térképet szerkesztette, egészen más műfajú, más nyelvi regiszterhez tartozó, eltérő presztízst képviselő, jellemzően irodalmi források (vö. Benkő 1957: 103). Ugyanakkor megfigyeltük, hogy a hasonló regiszterhez tartozó kései ómagyar forrásokban a középmagyar beszélt nyelvi, zárt magánhangzókat mutató rendszer tűnik fel. Más magyarázat nehezen képzelhető el, minthogy az ómagyar források még híven tükrözik a helyi beszélt nyelvi sajátosságokat (másként érvényesült a norma), míg a középmagyar korban a népi nyelv, a beszélt nyelvi változat fölé „beúszott” egy, a helyi (regionális) nyelvjárástól eltérő, a későbbi norma felé mutató „irodalmi” nyelvváltozat.⁴ Ez lehet

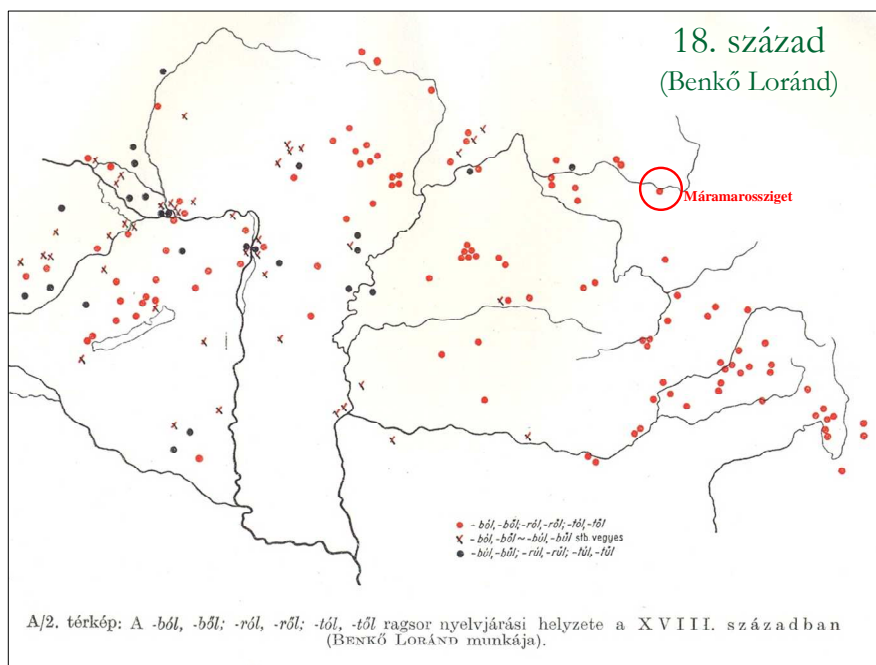
⁴ E. Abaffy Erzsébet a formálódó norma megnevezésére (jóllehet idézőjelbe téve) már a 16. századra vonatkozóan is alkalmazza a „nyelvi norma” (1965: 154) kifejezést. Tanulmányom lektora megjegyzi, hogy a formálódó norma megjelenése helyett „talán a török hódoltság miatt Zemplén megyét is erősen érintő migráció nyelvjárás-keveredést okozó hatásával lehetne számolni”. A megfon-

az oka annak, hogy egyes források a tisztán középső nyelvállású ragsort képviselik, míg másokban – ahol az „irodalmisságra” való törekvés nem volt képes maradéktalanul fölszámolni a helyi sajátosságokat – kevert rendszerváltozat jelentkezik. (Érdemes lenne ezt a kérdést további nyelvjárási jellemzőkre vonatkozóan is megvizsgálni.)

Másfelől, ha fordítva vizsgáljuk ezt a relációt, a változatokat úgy is értelmezhetjük, hogy az esetleg ezen a területen született magasabb presztízsű, irodalmi kvalitást képviselő írásművek szerzőinek tudatában – egy „nyelvöldrajzilag idegen” norma fényénél – az e területen beszélt nyelvváltozat felső nyelvállású ragsora lényegében nyelvjárási jelenségként aposztrofálódott, ezért talán tudatosan is kerülték (hasonló törekvésre az *í*-zésre vonatkozóan I. E. Abaffy 1965: 180–2). Ennek nyomai egyes írnokok eljárás módjában tetten is érhető, melynek részletes elemzésére ezúttal nincs mód. A rendelkezésünkre álló forrásanyag tehát közvetetten a nyelvjárási tudat történeti vizsgálatra is lehetőséget adhat.

5. Második esettanulmány: egy nyelvjárási rendszer diakrón változása

Helyszínünk ezúttal Máramarosziget. Benkő Loránd térképén (Benkő 1957: A/2. sz. térkép) a mikrorendszert a mai köznyelvvel egyező, egységesen középső nyelvállású magánhangzókat tartalmazó toldalékok alkotják: *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től*.

tolásra készítő szempont felvetését köszönöm, mindazonáltal kevésbé tartom valószínűnek. A nyelvjárás-keveredéssel ugyanis nem könnyű magyarázni sem a vallomásokban vizsgált ragok teljes alaki homogenitását (éppen a beszélt nyelvi regisztert hagyta volna érintetlenül a nyelvjárás-keveredés), sem az irodalmi igényű szövegeknek a helyi (regionális) nyelvjárási sajátosságok kerülésére irányuló törekvését. A megoszlás ugyanis szövegtípus- és műfajfüggő. Az ablatívuszi ragok rendszerére vonatkozóan ugyanezt a – formálódó normával összefüggő – nyelvi képet tárta fel Sopron megyei források segítségével E. Abaffy Erzsébet (I. 1965: 186–7). További nyelvjárási jelenség „normatív” kerülésére I. i. m. 180–2.

Mit mondanak minderről a boszorkányperek nyelvi adatai? (A felhasznált perszövegek kiadása: MBF. 4: 35–225.)

Máramarossziget	-ról/-ről	-ból/-ből	-tól/-től
1680	sírokról	temetőből, gratiából, városból	indulattúl, szolgálótúl, Jánosné ~~túl~~ , Désiné ~~túl~~
1714	Veresmart ~~ru~~	egyik ~~bül~~ , nyavalyá ~~búl~~ , szőlő ~~bül~~	Erzsóktúl, végítúl, más ~~túl~~ , szolgálótúl, Györgytúl, Sámuel ~~túl~~ ; {magátúl, legény ~~túl~~ ~ legényé- től, vejítől}; felesé- gétől, Ferenc ~~től~~
1732	végiről, porolátról (?)	kertjéből, tóból, szájából, tornác ~~ból~~ , hordóból; {agyag ~~ból~~ ~ szájá ~~búl~~ }; veder ~~bül~~ ; {szájá ~~búl~~ → }	leány ~~túl~~ , Jánosné ~~túl~~ , Sofitúl; soktól, szomszédságotól, jobbágy-asszonyától, Györgytől; {← zsi- dótól}
1735		szájából, böcsőbő; mibül, ágyambül	Györgyné ~~túl~~ , mester ~~túl~~ , édesanyámtúl magátúl; Györgyné- től, víztől, kitől, Jánostól
1744		kertem ~~bül~~ , szájá ~~búl~~	Jánosné ~~től~~ , egyébtől, magától, uramtól
1745	édesanyjáról		kezdetítől; {Jánosné- től ~ Jánosné ~~túl~~ }
1750		mindenéből; ebbül	másoktól, Vajdánétól
1757		hallomásból, szájából	attól, magától, Isáknétól, Boldisárnétól
1758	részéről, boszor- kányságáról	haragból, verekedés- ből, vallásából	

Az előző esettanulmányéhoz képest fordított nyelvi kép tárul elénk. A perszövegekbe tekintve az adatok látszólag teljes következetlenséget mutatnak. A forrásanyag vonatkozó nyelvi elemeit időrendbe helyezve pedig magának a rendszernek a – következetlenségnek tűnő – változatosságát látjuk. A nyelvi anyagot alaposabban szemügyre véve azonban diakrón folyamatokat érhetünk tetten. (A fenti táblázatban közölt adatok reprezentatív mutatványok, kivéve a *-ról/-ről* toldalék oszlopát. A táblázatban ez utóbbinak csaknem az összes előfordulása szerepel, de a rendszer másik két eleméhez képest így is alulprezentált. Ennek – mint korábban már jeleztük – elsődleges oka az, hogy Márama-

rosban e határozói funkciót jellemzőbben más határozóragok, illetve egyes névutók veszik át. Pl. „Ezekben mit tudsz” MBF. 4: 56; „Garbainé *felől* én semmit nem tudok”, 4: 63; „*abban* semmit sem tudok”, 4: 91; „Az fiam Szolnok*ból* hazajövé”, 4: 101; „Istókné *iránt* semmi boszorkányságot nem tud”, 4: 219; „semmit se tud boszorkánysága *iránt* Istóknénak”, uo.; „hogy boszorkányságához [valamit] tudna”, uo.; „semmi boszorkányságot nem tud Istóknéra”, uo.; stb.)

A 17. század végi adatok még a korai ómagyar kor rendszerét reprezentálják: *-ról/-ről*, *-ból/-ből*, illetve *-túl/-túl*. A források tanúsága szerint – talán a peremhelyzetből adódóan – csak igen későn, a 17–18. század fordulóján történik elmozdulás. Érdeemes megfigyelni, hogy a rendszer elemei a nyelvváltsfok kiegyenlítődése felé mindkét irányban elmozdultak, mégpedig lényegében egyszerre. Az egy időben történő kétirányú változás bizonytalanságot és kevert állapotot eredményezett. Jól szemléltetik ezt egyfelől az 1714-es peranyag *-tól/-től* oszlopában feltüntetett változatok, melyek olykor egyetlen adatközlőtől származnak (jelölésük {...}-ben), pl. *legénytől* ~ *legénytől*, miközben a másik két oszlopban csupa zárt magánhangzójú alakot találunk („fordítottja” figyelhető meg az 1745-ös peranyagban); illetve beszédesen illusztrálják a vegyülést az 1732. és 1735. évi források, melyekben a *-ból/-ből* ragok nyelvváltsfoka is ingadozó. Az 1732. évi perszöveg azért is különösen figyelemre méltó, mert tapasztalhatjuk, hogy az ingadozás a rendszer „megfordulásához” is vezethet: ugyanazon adatközlő az eredetileg középzárt *-ból/-ből* rag helyén zárt formát használ: *szájából*, míg a korábban zárt magánhangzót mutató *-túl/-túl* rag nyíltabb magánhangzóval realizálódik: *zsidótól*.

A rendszer azonban nem sokáig „viselte el” ezt a „következetlen” kevert állapotot. A két erőteljes tendencia néhány évtizeden át küzdött egymással: a zárt *-búl/-búl* sokáig tartotta magát az egyre erőteljesebben nyitódó *-tól/-től* mellett. Ezek az „erőviszonyok” a korábban csupán alkalmi reprezentációval bíró „fordított” rendszert látszottak megerősíteni (lásd különösen az 1744-es forrást), majd további, immár gyengülő ingadozás után a század közepétől a középzárt magánhangzót tartalmazó homogén rendszer állandósult. Forrásanyagunkban tehát a Benkő Loránd által felvett, középzárt magánhangzóval reprezentált mikrorendszer „előtörténetét” követhettük nyomon.

Nem kizárt persze, hogy a formálódó nyelvi normához közelebb álló szövegek, melyekből Benkő Loránd készítette térképét, már a század közepénél korábban is mutathatták a rendszer ezen változatát. Ebben az esetben úgy is fogalmazhatunk, hogy az élő beszélt nyelv természetes módon „követte” a formálódó norma kínálta rendszerváltozatot. Arra a kérdésre azonban, hogy a beszélt nyelvben végbement „küzdelen” végső kimenetelében volt-e közvetlen szerepe a nyelvi norma által támogatott rendszerváltozatnak, illetve általában e két regiszter hathatott-e, s ha igen, hogyan hatott egymásra, csupán további vizsgálatok deríthetnek fényt. Ez utóbbi kérdés azért is figyelemre méltó, mert előző esettanulmányunk éppen arra mutatott rá, hogy a nyelvhasználói törekvések a beszélt élő nyelv és az „irodalmi norma” egymástól való elkülönítését célozzák.

Érdeemes megfontolni továbbá, hogy a két esettanulmány lényegében ugyanarra a fél évszázadra (18. század első fele) vonatkozó nyelvi állapotokat vizsgált: míg Zemplénben a kialakult (beszélt nyelvi) mikrorendszer stabil, elvéve sem találunk változatokat, addig Máramaroszigeten ekkor zajlik az eltérő tendenciák ütközésével jellemezhető legélénkebb nyelvi változás. Tanulmányunknak nem célja e megmaradás és változás okainak kiterjedt magyarázata, mindazonáltal a kutatások lehetséges további irányaként talán érdemes megfontolni a következő szempontokat: 1. A korszakban Zemplén vármegye közepes népsűrű-

ségű, Máramaros az ország legritkábban lakott vármegyéje (TVa. 123). 2. Zemplén déli és középső része, ahonnan peranyagaink származnak, teljesen magyar lakosságú, Máramarossziget azonban román és ruszin lakosság által közrefogott nyelvsziget (uo.). 3. Zemplén nyelvjárási sajátosságai zártabb nyelvjárási rendszert alkotnak (bár egyes írnokoknál megfigyelhető pl. az *í*-zés normatív kerülése, a tévesztések azonban beszédesek; az *í*-zésnek a felső nyelvválású toldalékokat erősítő-megtartó lehetséges szerepéről lásd az összegzésben), míg Máramarossziget nyelvjárási képe sokkal inkább tűnik heterogénnek (lásd pl. szórványos *ö*-zés: *tött, elvötte* MBF. 4: 149, *lött* 155; szórványos *í*-zés: *szemílye* 56, *elíg* 167, ezzel szemben: *megégetnek* 96, *legénye* 116, *feleségét* 143; az *-ít* képző alakváltozatai: *megszorétottak*, *kopaszétotta* 62, de: *szabadított* 76, *megtanítlak* 94; illetve: *gyógyétja*, 62, 64, de *gyógyítja* 61 – ez utóbbi pár ugyanazon perszövegben). E nyelvjárási sajátosságok rendszerszerűsége, változatainak feltérképezése, illetve e jelenségek egymáshoz való viszonya további alapos kutatásokat kíván.

6. Harmadik esettanulmány: tér, idő és társadalom összefüggései

Eddigi esettanulmányaink a 18. század első felének írásos emlékeire támaszkodtak. Ezúttal egy évszázaddal korábbi, a 17. század elejéről származó forrásokat vizsgálók. A kiválasztott peranyag egy 1619-ben Nagyszombatban, illetve a határában fekvő kis faluban, Szilincsen lefolytatott kettős boszorkányper összesen kilenc iratból álló dokumentum-együttese. (A peranyag részletes nyelvi és nyelvjárási elemzése, a tanúk, jegyzők bemutatása: Szentgyörgyi 2007a, 2007b, 2007c.)

Szilincs nyelvjárása erősen *ö*-zű, a történeti szenci *ö*-zés területéhez tartozik. A mellette elterülő Nagyszombat nyelvváltozata azonban már erőteljesen *í*-zű nyelvjárás, a két település között több nyelvjárási jelenséget is érintő izoglossza húzódik (Szentgyörgyi 2007c).

1619	-ról/-ről	-ból/-ből	-tól/-től
Szilincs I. irat 1. kéz, tanúkihallgatási jk. (szenci <i>ö</i> -zű nyelvjárás)	arról, [feleség <u>grül</u>]	hasabol, ganajbol, sajaból	Georgné <u>tul</u> , Tamást <u>ul</u> , Péttört <u>ül</u> , Kakukné <u>tul</u> , anniat <u>ul</u> , embört <u>ül</u>
Szilincs I. irat 2. kéz, tanúkihallgatási jk.			Georgné <u>tul</u>
Szilincs I. irat 3. kéz, tanúkihallgatási jk.		ganaibol, saiaibol	Georgné <u>tul</u> , aszionok <u>tul</u> , eyelt <u>ul</u>
Nagyszombat (IX. irat), Szilincsből átköltöztek, tanúkihallgatási jk.	Balasneről	ganajból, felesigyből, lystból; világh <u>bül</u>	inassát <u>ul</u> , faradsagt <u>ul</u> , Andrásné <u>tul</u> , Jakabt <u>ul</u> , szegensegh <u>tül</u> , réght <u>ül</u> , at <u>ul</u> , fiat <u>ul</u> , Andrasné <u>tul</u>
Nagyszombat (V. irat), hivatalos fordítás (erősen <i>í</i> -zű)	Lóchr <u>ül</u>	abb <u>ul</u> , ok <u>bul</u> , hegyek <u>bül</u> , uason <u>bul</u> , tanítás <u>abül</u> , akarattj <u>abül</u>	att <u>ul</u> , fürdött <u>ül</u> , idü <u>tül</u>

1619	-ról/-ről	-ból/-ből	-tól/-től
Nagyszombat (II. irat), pozsonyi jegyző(k), szilincsi tanúk, bizonyító levél	erről	akarattjabol, tüzből, szajabol	Gergnetől
Nagyszombat (III. és VII. irat), pozsonyi jegyző(k), vádirat (nincs sem <i>ö</i> -zés, sem <i>í</i> -zés)	szemeliéről, mezőről, arról, helekről, időkről, dologrol	abbol, menj orzaghbol, szajabol, tanokbol ('tanúkból')	lelektől, Istentől, attatol, feleségetől, gyermektől

A mikrorendszerünkre vonatkozó nyelvi adatokat⁵ vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a szilincsi nyelvvaltozat ablatívuszi ragjai a 17. század elején a korai ómagyar kor rendszerét képviselik. (A forráskiadásban közölt *feleségrül* adat helyén az eredeti forrásban *feleségről* áll!) A szilincsi adatok nagyszámú (83, azaz lényegileg a kistelepülés teljes felnőtt lakossága) tanúságtevő vallomásából származnak (azaz a település nyelvi képe szempontjából reprezentatívnek tekinthetők). A nyelvi adatok megbízhatóságát erősíti, hogy helybeliek a tanúvallomások lejegyzői is. Ezen iratok tekintetében tehát nem merül fel abból adódó probléma, hogy a vallomástevők, illetve vallomásaik lejegyzője eltérő nyelvvaltozat képviselői.

A kettős boszorkányper második tárgyalássorozata Nagyszombatban folytatódik, az erről beszámoló iratok nyelvi képe ugyancsak tanulságos. A nagyszombati jegyző az egyik (IX. sz.) iratban Szilincsről Nagyszombatba beköltözött lakosokat faggat, akik – a lejegyzett vallomásszövegek tanúsága szerint – lényegében megőrizték eredeti nyelvjárásuk sajátosságait (így az *ö*-zést is). A mikrorendszerünk szempontjából egyetlen releváns eltérés (*világhbúl*) az immár nagyszombati illetékességű jegyző számlájára is írható.

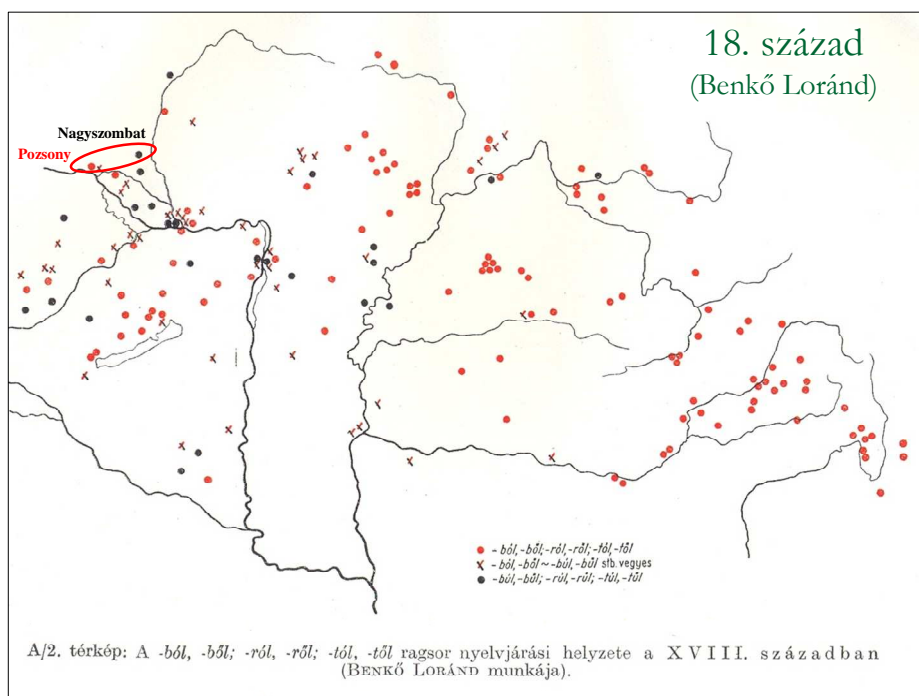
Ezzel szemben a nagyszombati *í*-ző jegyzőtől származó (az eltérő nyelvjárásban beszélő szilincsi tanúságtevők vallomásaitól immár függetlenül fogalmazott V. számú) iratban kivétel nélküli, felső nyelvváltság ragszor szerepel. Úgy tűnik tehát, hogy a nagyszombati hivatalnak, illetve hivatalnok(ok)nak jó füle volt ahhoz, hogy a nyelvjárás sajátosságokat úgy rögzítsék, ahogy azt a vallomástevő elmondta, a vallomások szövegét nem írták felül saját nyelvjárásuk nyomán.

A fenti megállapítás azért is különösen érdekes, mert a per harmadik részében a Szilincsen megjelenő pozsonyi hivatalnokok éppen az ellenkezőjét teszik. (A „pozsonyi” jelző nem feltétlenül az onnan származást jelöli, csupán azt, hogy perünk idején vármegyei szinten teljesítettek hivatali szolgálatot.) A pozsonyi jegyzők nincsenek tekintettel a helyi nyelvjárás sajátosságokra, ők minden bizonnyal egy formálódó nyelvi normának megfelelően rögzítik az előttük – ugyanazon szilincsiektől származó (!) – elhangzott vallomásokat (II. sz. irat), illetve fogalmazzák meg a vádiratokat (III. és VII. sz. iratok). Ezen iratokban

⁵ A táblázatban az adatokat a forráskiadás (MBF. 2: 327–55) nyomán közlöm. A kéziratok (kivéve a IX. sz. irat) azonban rendszerint nem jelölik a veláris labiális magánhangzó(k) hosszúságát (pl. az 1. sz. iratban a közölt *arról*, *szajabol* alakok helyett a kéziratban *arrol*, *szajabol* áll), a rövid és hosszú *ö* és *ő*, *ü* és *ű* ékezetei pedig általában nem különböztethetők meg, így a forráskiadásba a hosszú labiális magánhangzókat jelölő grafémákat jobbra átirói megfontolás eredményezi.

ablatívuszi ragcsoportunk is következetesen középső nyelvállású magánhangzókkal szerepel: *-ról/-röl, -ból/-böl, -tól/-töl*. Rendkívül tanulságos megfigyelni, hogy míg a nagyszombati iratok érzékenyen megkülönböztetik a saját nyelvváltozatuktól eltérő nyelvjárási sajátosságokat, a pozsonyi jegyzők minden tekintetben normakövetők (vö. még: Szentgyörgyi 2007c: 259–64).

Mit mond minderről az egyéb források egy évszázaddal későbbi tanúságtétele?

A 18. századi térkép (Benkő 1957: A/2) vonatkozó részlete teljesen egybevág az előző század első felére vonatkozó megfigyeléseinkkel. Pozsony nyelve a korábban „hivatali norma”-ként aposztrofált *-ról/-röl, -tól/-töl, -ból/-böl*, Nagyszombaté pedig a saját nyelvjárásának megfelelő *-rül/-rül, -tül/-tül, -bül/-bül* „tisztá” rendszertípust mutatja. A két település tehát egy évszázad elteltével is azt a változatot képviseli, amelyet a korábbi iratokban megfigyelhettünk.

Szilincsel kapcsolatban hasonló megfigyelést nem tehetünk. Részint azért, mert Benkő Loránd nem árnyalja tovább a nem egységes nyelvállásfokú mikrorendszereket, de különösen azért nem, mert térképén e települést nem tüntette fel. Nem is tüntethette fel, hiszen erre az időszakra Szilicsen – Bél Mátyás beszámolója (1736: 210) szerint – már bekövetkezett a teljes nyelvcseré, melynek következményeképpen e településen magyar szó immár nem hangzik.

7. A vizsgálatok összegzése

A három esettanulmány három megfigyelést volt hivatott bemutatni.

Az első esettanulmány egy olyan területre (Zemplén) irányította figyelmünket, ahol viszonylag korán kialakult a kérdéses határozóragok (felső nyelvválású magánhangzós) rendszere, majd – legalábbis beszélt nyelvi, nyelvjárási szinten – később sem történt változás. Ezt megerősítik az újabb magyar kor regionális nyelvjárási sajátosságai, ugyanakkor teljesen ellentmond a korabeli, más műfajú írott forrásanyag tanúságtételének (l. Benkő 1957: A/2. térkép). Ez az ellentmondás minden bizonnyal a vonatkozó források (illetve szerzőik) szociolingvisztikai változóinak, nyelvi életrajzáinak feltárásával, illetve a formálódó nyelvi norma iránti érzékenységgükkel magyarázható.

A második esettanulmányban (Máramarosziget) a mikrorendszer középmagyar kori diakrón változását rekonstruálhattuk, mely nem kapcsolódott társadalmi dimenzióhoz, azaz a választott település helyi nyelvjárási szintjén zajlott.

A harmadik esettanulmányban (Szilincs–Nagyszombat) azt vizsgálhattuk, hogy a területhez köthető nyelvjárási jelenségeket hogyan egészíti ki, árnyalja a társadalmi dimenzió. Ha ez utóbbit figyelmen kívül hagytuk volna a források elemzése során, abban az esetben nemhogy nem „tisztá” rendszert, de egy meglehetősen kaotikus nyelvhasználatot rekonstruáltunk volna, mely számos téves következtetésre adhatott volna alkalmat. A társadalmi aspektus bevonásának eredményeként viszont világosan elkülöníthetők a mikrorendszer változatai. A rendszerváltozatok kései ómagyar formálódásán túl talán a szempont vizsgálhatóságának a hiánya is szolgálhat magyarázatul arra az ellentmondásra, mely az ómagyar kor végére vonatkozó általános megállapítás (mely az ablatívuszi mikrorendszernek a három fő típus mellett „szeszélyes” ingadozásáról beszél, l. Korompay 1992: 372), illetve a középmagyarban kirajzolódni látszó, jól áttekinthető, rendszerszerű változatok megfigyelése között feszül.

Végezetül – a vizsgálatok összegzéseként – megkísérlem megválaszolni a kutatás elején feltett kérdéseket:

1. Ha megfelelők a módszereink, illetve elegendő adat (forrás) áll rendelkezésünkre, akkor tetten érhetők a vizsgálandó mikrorendszer változatai.

2. A korabeli beszélt nyelvhez (nyelvjárási nyelvváltozathoz) közel álló források lehetővé teszik, hogy mind a szűkebb (helyi), mind a tágabb (regionális) hatókörű **térbeli** (történeti szinkrón) változatokat feltárhassunk.

3. E rendszerváltozatok más releváns nyelvjárási jellemzőkkel mutatkozó összefüggései további vizsgálatokat kívánnak. Mindazonáltal figyelemre méltó például, hogy az *ö-ző* nyelvjárástípus a legkorábbi mikrorendszert konzerválta. (Ezt a szempontot más *ö-ző* területeken is érdemes lenne vizsgálat alá venni.) Jellemző továbbá, hogy a zártságot kedvelő (*i-ző*) nyelvjárásokban a felső nyelvválású magánhangzót tartalmazó ragsor (*-rül/-rül, -tül/-tül, -bül/-bül*) jelentkezik, sőt – amint Bárczi térképén szemlélhettük – e rendszertípus feltehetően éppen ezeken a területeken alakult ki. (Ismételten megjegyezzük, hogy a magánhangzók rövidségének-hosszúságának elkülönítését, illetve a hosszú magánhangzó esetleg diftongusban való realizálódását sajnos forrásainkban csak kivételes esetekben tudjuk egyértelműen rekonstruálni, így a finomítástól ez esetben el kellett tekintenünk.) Mindezek alapján úgy tűnik, hogy a mikrorendszerek valószínűleg mutatnak összefüggést más nyelvjárási jellemzőkkel. Ugyanakkor arra is akad példa, hogy éppen ott nem mutatható ki az összefüggés, ahol leginkább várnánk: a *tőle, róla, belőle* típusú személyes névmási határozószók, vagy a *felől*-féle névutók rendszerével összefüggésben – ezekben az esetben

a paradigmatis és funkcionális függetlenedésnek, illetve elszigetelődésnek lehetünk tanúi. (Mindezzel szemben a kései ómagyar korra vö. Korompay 1992: 374.)

4. E változatok a források kínálta lehetőségek függvényében számos esetben elkülöníthetők **társadalomnyelvészeti** szempontok mentén. Amennyiben lehetséges, ezt meg is kell tenni, e szempont figyelmen kívül hagyása ugyanis – amint erre utaltunk is – téves következtetésekhez vezethet.

5. E forrástípus számos esetben lehetővé teszi, hogy a rendszer diakrón mozgását is vizsgáljuk. Ennek nyomán a rendszerek **időbeli** elmozdulása, nyelvjárás-történeti változása is kimutatható (pl. Máramaros). Más esetben forrásaink éppen arra világíthatnak rá, hogy nem történt változás (pl. Zemplén).

Módszertani összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy önmagában csupán a tér, vagy csupán az idő dimenziója nem elégséges vizsgálati alap az efféle kutatásokhoz, célra-vezetőbbnek tűnik a **dimenzionális nyelvészet** módszerének árnyaltabb megközelítésmódja, mely – számos hasonló, a tér-idő-társadalom összefüggéseit együtt látó vizsgálat nyomán – majdani háromdimenziós történeti nyelvatlaszok megalkotásának irányába is mutathat.

Esettanulmányaim lényegében „mintavételnek” tekintendők, ugyanakkor szándékomban állt felvázolni a további kutatások lehetőségeit is. Teljesebb képet természetesen csak további szempontok, feldolgozandó területek és források bevonásával (egyben a bevont források filológiai érzékeny kezelésével, illetve a forráskiadványok nyelvészeti szempontú kritikájával) későbbi alapos és átfogó vizsgálatok nyomán kaphatunk.

HIVATKOZÁSOK

- E. Abaffy Erzsébet 1965: *Sopron megye nyelve a XVI. században*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Bel, Matthias (= Bél Mátyás) 1736: *Notitia Hungariae novae historico geographica divisa in partes quatuor* 2, Viennae Austriae.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Bereczki Gábor 1996: *A magyar nyelv finnugor alapjai*, Budapest, Universitas Kiadó.
- Bereczki Gábor 2001: A -val/-vel rag eredete, *Magyar Nyelv* 97, 206–9.
- ESz. = *Etimológiai szótár*. Főszerk. Zaicz Gábor. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2006.
- Hegedűs Attila 2006: A -val/-vel rag eredetéhez, *Magyar Nyelv* 102, 459–60.
- Honti László 2007: Hozzászólás a -val/-vel rag eredetéhez, *Magyar Nyelv* 103, 73–7.
- Horváth László 2003: Szó szerkezet-történet (Az ősmagyar kor), in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 234–50.
- Juhász Dezső 2006: Megjegyzések a -val/-vel rag eredetvitájához, *Magyar Nyelv* 102, 460–3.
- Kalcsó Gyula 2008: A digitális korpuszokon alapuló nyelvtörténeti vizsgálatok korlátai, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 99–111.

- Korompay Klára 1991: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 284–318.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor, Morfematika*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 355–410.
- MBF. = *A magyarországi boszorkányság forrásai* 1–2, szerk.: Bessenyei József, Budapest, Balassi Kiadó, 1997–2000. 3, szerk.: Kiss András – Pál Antal Sándor, Budapest, Balassi Kiadó, 2002. 4, szerk.: Tóth G. Péter, Budapest, Balassi Kiadó, 2005.
- Nyirkos István 2008: Az irányhármasságról és a névszói ragrendszeréről, in Büky László – Forgács Tamás – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei V*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem BTK – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 157–63.
- Papp László 1959: *XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása*, Budapest, Akadémiai Kiadó. = *Nyelvtudományi Értekezések* 19.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*, Budapest, Akadémiai Kiadó. = *Nyelvtudományi Értekezések* 25.
- Rédei Károly 1996: A magyar alattalan uráli (finnugor) háttere, *Magyar Nyelv* 92, 129–38.
- Sárosi Zsófia 2003a: Morfémátörténet (Az ősmagyar kor), in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 129–72.
- Sárosi Zsófia 2003b: Morfémátörténet (Az ómagyar kor), in Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 352–71.
- Sebestyén Árpád 2000: Rag vagy névutó? (A Jókai-kódex -balól/-belől toldalékaihoz), *Magyar Nyelvjárások* 38, 361–74.
- Sebestyén Árpád 2002: *A névutók állománya és rendszere a Jókai-kódexben (1372 u.)*, Debrecen, Debreceni Egyetem – Magyar Nyelvtudományi Intézet.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007a: A magyar–szlovák kétnyelvűség változatai egy XVII. századi boszorkányperben, in Hoffmann István – Juhász Dezső szerk.: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói. Nyelv, nemzet, identitás III. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus nyelvészeti előadásai*, Debrecen–Budapest, Nemzetközi Magyarágtudományi Társaság, 329–43.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007b: Egyéni és közösségi kétnyelvűség. Történeti szociolingvisztikai esettanulmány, in Benő Attila – Fazakas Emese – Szilágyi N. Sándor szerk.: *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére 2*, Kolozsvár, Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, 333–43.
- Szentgyörgyi Rudolf 2007c: Pozsony vármegye XVII. századi nyelvjárásai a hivatali írásbeliségben, in Guttmann Miklós – Molnár Zoltán szerk.: *V. Dialektológiai Szimpozion*, Szombathely, Berzsenyi Dániel Főiskola – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 252–64.
- Szentgyörgyi Rudolf 2013: A kétnyelvűség változatai és változásai a középmagyar korban, in Fazakas Emese – Juhász Dezső – Terbe Erika szerk.: *Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai*, Kolozsvár–Budapest. (Közlésre elfogadott kézirat.)
- TVa. = *Történelmi világtalasz*. Kiadja: Papp-Váry Árpád. Budapest, Cartographia, 2001.

ADALÉKOK A FELTÉTELES MÓD KÖZÉPMAGYAR KORI HASZNÁLATÁHOZ

TERBE ÉRIKA

1. A korai középmagyar kori forrásainkat olvasva jól érzékelhető az a folyamat, amely a korszakváltásokat általában jellemzi. Az átmeneti időszakban a nyelvhasználó még egy jó ideig a megszokott formákat alkalmazza az írott és valószínűleg a beszélt nyelvben is. A változások csak lassanként, eltérő módon jelentkeznek.

Így van ez a feltételes mód használata terén is, amikor az ómagyar kori latinos formák helyett fokozatosan a beszélt nyelvi, magyaros nyelvhasználat jelenik meg az írott szövegekben is. Azonban míg a feltételes mód ómagyar kori alkalmazásáról nagyon jó összefoglalást ad a történeti grammatika vonatkozó kötete, a középmagyar korról sajnos nem áll rendelkezésünkre hasonló áttekintés.

A változások menetét nagyvonalakban ismerteti Bárczi Géza *A magyar nyelv életrajza* című munkájában. A középmagyar korban, a 16–17. században az irodalmi nyelvre a latinos forma jellemző, de a 17. század második felében és a 18. század elején a magyaros módhasználat a beszélt nyelv hatására felülkerekedik, és áttöri az évszázados hagyományokat. Bethlen Miklós önéletrajzát említi, ahol már olyan mondatok olvashatók, mint például „A fejedelemasszony nem engedte, hogy örömet *lőjjenek*” a *lőnének/lelnének* helyett. Megjegyzi azonban, hogy a Károli-féle bibliafordítás régies szövege sokáig fenntartja a köztudatban, sőt ennek hatására még a népi nyelvbe is átszivárgott (1963: 282–3) a konjunktívuszi szerkezet.

A tendencia tehát látható, azonban a mikéntje, vagyis hogy a középkori kódexek és Bethlen Miklós önéletrajza között hogyan változott a feltételes mód alkalmazása, sajnos még elég kevésbé ismert. Jelen munka – mint ahogyan címében is jeleztem – nem vállalkozhat a kérdés teljeskörű megválaszolására, de néhány adalékkal árnyalhatja a kialakult képet.

2. Jelen munkámban elsőként a nyelvhasználattal, majd pedig az alaktannal kapcsolatos megfigyeléseket szeretném bemutatni. A választott példák a beszélt nyelvhez közelálló misszilizsekből származnak. Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei a 16. század középső szakaszát, az 1538–1575-ig tartó időszakot öleli fel. Ez a korszak az ómagyar kor és a középmagyar kor átmeneti időszaka, a korai levelek vélhetően az ómagyar kori források nyelvi jegyeit tükrözik inkább. A levelek Nyugat-Dunántúlról, Németújvárról származnak. Ez ma német nyelvterület, de már a 16. században is többnyelvű, a német és a magyar mellett a horvát ajkú lakosság is jelentős számú. A leveleket deákok írták, nyelvhasználati sajátosságai megjelennek a szövegben. Összehasonlításként az Úriszék németújvári és szalónaki 16. századi perszövegeit is megnéztem. Az összevetés azonban nem teljes értékű, mert a perszövegek az 1580-as évektől kezdődnek, így nem fedik egymást a két forrás évköre.

3. A TNyt. nemcsak morfológiai kérdésekkel, hanem nyelvhasználati sajátosságokkal is foglalkozik: Abaffy Erzsébet a feltételes mód főmondatbeli és a mellékmondatbeli használatát külön tárgyalja az ómagyar korban (1992: 168–77).

Az általa elkülönített csoportokat követve rendszereztem a Svetkovics-levelek példáit, elsőként a feltételes jelen főmondatbeli, önálló használatát néztem:

1. Óhaj, kívánság:

- a) *Viselne gongiat az Chinaltatasanak ked Merth En ahoz Semmit Nem twdok* (1568. dec. 4.)

2. Udvarias felszólítás, kérés:

A) A *kell* ige szigorú felszólításának enyhítése:

- a) *Jsten ellen walo dolog ez, effele embert Megh kellene Bintetnj*
 b) *Imar ninch olly dolgod ki Miat ot kellene kesned az erth Mit Ewlz oth Jw Ide fel hozzank* – a szigorúbb felszólító módú igealakot megelőzi az udvariasabb forma (1538. júl. 7.)
 c) *de wl kellene ky kezel wolna az war hoz* [szállás] (1558. ápr. 24.)

B) Az *akarnék* 'szeretnék' jelentésben való használata nagyon gyakori a kérés udvarias megfogalmazásában:

- a) *akarnam Erteny Mint vagyon azzonjom* (1552. aug. 30.)
 b) *akarnam hoggy Vramhoz Menne* (1565. máj. 23.)
 c) *Azertt Bzyonj Jgen akarnam ha .k. valamj Jott Vegezhetne, hoggy lennenek Jmmar Echer Bekeseggel* (1569. febr. 28)

C) Maga a feltételes mód is lehet az udvarias kérés kifejezője:

- a) *.k. waltanaya Meg az Zalogbol Az Joszagot es wg Engedne Ewchemnek* (1568. jún. 13.)
 b) *Saller farkast kwldeneye fel* (1569. jan. 2.)

3. Lehetőség kifejezése, jellemzően a *-hat/-het* képzővel:

- a) *ha kmed djnnek szeryt tehetneye kewldene djnjt kmed* (1568. aug. 9.)

4. Bizonytalanság, kétség kifejezése, ezt módosítószó is kísérheti:

- a) *Vram penyg Jgen Barathos a Velenczes kewettel, talanthan Valami Jo Vegeth erhetthne A dologba* (1554. aug. 2.)
 b) *Ha Ktek eddigh bekewel laktanak wolna, talan wolnanak most Battianj Nemzetbeliek Nekewnk hatan wagi Niolczan* (1561. szept. 9.)

5. A beszélő szerint nagyon is érvényes álláspont kifejtése:

- a) *ne talan ha az balasyak kezebe akadna* [a levél] *felelmes wona kj wtan wtannaes bocattam hogh ha walamjkepen fwzetessel kj zerezhetnejek oromesth erte wonek* (1567. okt. 7.)

6. Méltatlankodó kérdésben:

- a) *Mit hazalna haznalatlan walazt tennj, ember chak Bankodneek raita* (1538. júl. 7.)

4. A feltételes mód jelen idejét tartalmazó különböző alárendelt mondatok egy részében az igemód jelentése azonos az önálló főmondati szereppel.

Óhaj, kívánság:

- a) *kerem :k: hogÿ :k: zollana banffy Jsthwannal, hogÿ w kegelme paranczÿolna az w tÿzth tartaynak adnayak megÿ az barmoth, (1557. jún. 13.)*

Udvarias kérés:

- a) *Nem Jrÿa .k. hogÿ ha az testamenthomott megh Nezte Awagÿ Nem, Ennekem vgÿ techÿk hogÿ Bÿzonÿ megh kellene latnÿ (1567. márc. 25.)*
 b) *Nekeom Vgÿ teczik hog Neom kellenne feol kwldenÿ (1568. nov. 1.)*

Lehetőség kifejezése:

- a) *ha kenig k. nem találhatna awag ide nem kyldhetne agya meg k. erthenem (1563. jan. 22.); stb.*

5. Lehetséges, hogy a példák között vannak olyanok is, amelyeknél latin hatás is érvényesül.

A feltételes mód jelen idejének a magyarban is magyarázható, de általában nem túl gyakori előfordulását a latinban kötelezően előírt konjunktívuszi igeidő a magyarban általánosabbá teheti. Habár a feltételes jelen önálló használatában kimutatható funkciói mellékmondatban is tovább élhetnek, valószínű, hogy a kései ómagyar kori gyakori előfordulásukban a latin hatásnak is szerepe van. Az óhajt, kívánságot feltételes móddal kifejező önálló mondatok parancsot, kérést stb. jelentő vagy valamilyen célra irányuló cselekvést kifejező igékből függő kívánsággá, s így mellékmondattá válva is megtarthatják igazalakjukat:

- a) *azon kerem kmed, hogy kmed nyg magyar forinton adna massayat saletromnak (1552. aug. 20.)*
 b) *kyrt wala .k. mynap hogy wadat kewldenyk (1558. febr. 7.)*

A magyarban azonban a mellékmondattá váló kívánság inkább felszólító módot igényel:

- a) *kerem k. hogy k. zabadetthya megy zegenynek banffy wramtwl barmath (1557. jún. 13.)*

A latin ugyanebben a helyzetben a consecutio temporum szabályait alkalmazza, amely szerint a főmondat jelen idejű állítmányát a mellékmondatban coniunctivus praesens imperfectum, vagyis a magyar felszólító mód, a múlt idejű állítmányát coniunctivus praeteritum imperfectum, vagyis a magyar feltételes mód jelen ideje követi.

A misszilisékből azonban számos példát lehet idézni, amikor nem a consecutio temporum szabályainak megfelelően alkalmazzák a feltételes módot.

Amint már fent is láthattuk, a főmondatbeli jelen idő után is feltételes mód áll a felszólító mód helyett:

- a) *kerem k. mjnth Jo wramat fffjamath, hog te k: nekem meg kwldeneje (1567. szept. 28.);*
 b) *kerem kegelmedeth [...] ne kjmeleneje enje mwkatol magath (1567. okt. 27.)*

Elképzelhető, hogy a kívánságot, óhajt kifejező mellékmondatok általános igeidejévé vált a feltételes jelen, a latin grammatikai előírásoktól függetlenül. Az is lehet, hogy a magyarban is meglévő szokásról van szó: a főmondatból mellékmondattá vált kívánságok megtartották eredeti feltételes módjukat.

Az 1530-as évekből származó levelekben még nagyon erőteljesen jelentkezik a latin hatás, azonban a 40-es, 50-es években fordulat történik. A későbbi levelekben a magyaros formák kerülnek előtérbe, valószínűleg arról lehet szó, hogy a latinizmus nem tud véglegesen tért hódítani, meg kellett küzdenie a beszélt nyelv hagyományaival. Erre utalnak azok a mondatok is, ahol a kétféle igemód keveredve fordul elő:

- a) *ez elewttis Egnehanzor Irtam k: Az Borok arra felwl, hog the k: nekem meg kwldeneye Azert kerem Az Istenerth k: ne halazza towabb* (1567. okt. 16.);
- b) *Azerth nekem teczen k ha k: walamj olj modon gondoth wjselne Rea, [...]Azerth ha teczjk k: wjselljenk gondot Rea* (1565. nov. 16.)

6. A feltételes múlt a mellékmondatokban részben eredeti szerepköreit viszi tovább. A kívánság mellett például a **lehetőség** kifejezése esetében:

- a) *azert ew keoztek meg arra walo embert nem talalhattak, hogj meg Jgjenesethettek wolna rwla* [a hit kérdéséről] (1568. szept. 6.);

Feltevés, állítólagosság:

- a) *es azt mongiak, hogj a Saxoniai hercegnek igaz illien Betegseghe wolt wolna* (1561. szept. 9.);

Meg nem valósult feltétel:

- a) *kyreul teobbetis zoltam wolna, kegielmedel, ha kegielmeddel lehettem wolna zembe, kyt meghis mieltwnk wolna, ha twtthwnk wolna hogi .k. hon legien* (1561. szept. 9.).

Latin hatással itt is számolnunk kell, a mondást, érzékelést, történést jelentő igék után függő kérdésekben megjelenik a feltételes múlt. A mondást jelentő igék esetében a feltevés 'állítólag' jelentésmozzanata is erősítette a latinizmust. Így válhatott szinte kötelező használatúvá a peres üggyek leírásában:

- a) *Ez [Gergely porkoláb] azt felele, hog az ő felesegeth Kezes András ighen zdyogatha wolna. [...]* (Úriszék, 72–3.)

7. Az alaktani kérdések esetében is érdekes adatokat találunk. Mint tudjuk, feltételes módú igéink jelen vagy múlt idejűek lehetnek. Az ómagyar korban és a középmagyar kor elején azonban adatolni tudjuk a jövő idejű alakok előfordulását is. A Svetkovics-misszilisekben is feltűnik imitt-amott ez a forma:

- a) *Most is mondom hog wram Jo Newen Nem fogna wennj tewled.* (1538. júl. 7.)
- b) *hog ha Ewchem ol kemenen fogna Megis Magat tartanj, hog Az te .k. kȳwansaga zerent, Az wallast kewlemben nem fogna meg Mȳwelnyj* (1568. jún. 13.)
- c) *Ha kenigh egjebet nem akarna benne es Ereoltetnj fogna* (1568. aug. 20.)

8. A nyelvtörténeti könyvek szerint a feltételes mód jele alapnyelvi alkotórészekre oszlik, egy **-n* + tövéghangzó fejezte ki. Az ősmagyar kor elején kiegészült egy hozzátalazó elemmel, az **-i* múltidőjellel. Az ősmagyar kor elején **-nai/-nej* diftongus lehetett a feltételes mód jele (Abaffy 1991: 105). Az ősmagyar kor végére *-ná/-né*-vé monoftongizálódott. Az ómagyar korban az *-á* és *-é* rövidülésével hamarosan megjelent a *-na/-ne* változat az általános ragozás E/3.-ban. Ez a kettősség adott lehetőséget a határozott (hosszabb alak) és a határozatlan (rövid alak) ragozás elkülönítésére (Abaffy 1992: 136–7). A T/1.-ben kialakult a feltételes módnak egy másik, *-nő/-nő* formájú változata is, amely a T/3.-jel való homonímia elkerülése végett jött létre (a paradigmából következne a *-ná/-né* + *-k* többes jelből lett személyrag mindkét esetben). Az *-ő/-ő* feltehetőleg a másik alapnyelvi, *-γ* előzményű időjel *-u/-ü* vokalizációjának eredményeként lett a módjel része (Sárosi 2003: 151).

A misszilisekben és perszövegekben előforduló alakok E/3. és T/3. személyben a rendszer analógiás bővülését is mutatják. A leveleket olvasva a következő formákkal találkozhatunk: *adnayak*, *kwldezneye*, *terteneyek*, *meglatnaya*, *akarnaya*, *kj wehetneje*, *zerezhetnejek*, *tehetneye*, *vetneye*, *helhezhetneye* stb.

A határozott ragozás *-ja/-je* személyragja járul feltételes mód jele után. Úgy tűnik a nyelvérzék számára a hosszú : rövid szembenállás, vagyis a *-na/-ne*, illetve a *-ná/-né* nem volt elegendő. A jelenség a középmagyar kori forrásokban elég gyakori volt, a 16–17. századi iratok szerint a keleti országrészből is adatolhatók. Ma már csak az archaikusabb nyelvjárásokban találkozunk ilyen alakokkal.

A jelenség nyugat-dunántúli lokalizálásához a nyelvöldrajzi atlaszokat hívtam segítségül. A *magyar nyelvjárások atlasza mondanák* (855) és a *felvennék* (903) térképlapokon nagyobb gócban találhatók az analógiás adatok. Ezen kívül még néhány lapon, *innajik* (800. inna), *ennejik* (807. enne) alakokat találunk Szalafőn (B: 1) és *vinnejök* (812. vin-nénk), *kötneje* (865. kötné) Bödeházán (B: 28). A kutatópontok az őrségi és a hetési nyelvjárásokhoz tartoznak. Végh József *Őrségi és hetési nyelvatlaszá*nak és a nagy nyelvatlasznak közös kutatópontjai Szalafő, Szentgyörgyvölgy és Bödeháza volt. Az őrségi, hetési településtörténetből tudható, hogy ezek a falvak igen sokáig meglehetősen elzártan éltek, így egyáltalán nem véletlen, hogy megmaradtak ezek az archaikus formák.

9. Összefoglalásként a következő megállapításokat tehetjük. A feltételes mód nyelvhasználati szokásai a 16. század 40-es 50-es éveiben még nagyrészt követik a kései ómagyar kor szabályait. Erőteljes latin befolyás mutatkozik a korszak elején, de a későbbiek során fokozatosan a beszélt nyelvi szabályok kerekednek felül.

Hasonló nyelvhasználati tendenciák olvashatók ki, mint a kései ómagyar kori szövegekben, azonban a magyarosabb formák a különböző iratfajtákban eltérő módon jelentkeznek. A vizsgált anyagban az élő beszédhez közelebb álló misszilisek viszonylag korán, az 50-es évek második felében, de a 60-as évekre szinte teljesen a magyarosabb formát használják. Kivételt egy-két tipikus kommunikációs helyzet jelent: a kérésnél pl. többnyire az udvariasabb feltételes mód jelenik meg. A másik jellemző tényező az deák íráskészsége. A gyengébb képességet mutató scriptor esetében többször fordul elő a korábban tanult latinos

forma (toldalékok különírása, betűtévesztés). Úgy tűnik, ezekben az évtizedekben kezd általánossá válni a magyarosabb forma, amely természetesen csak fokozatosan terjed el.

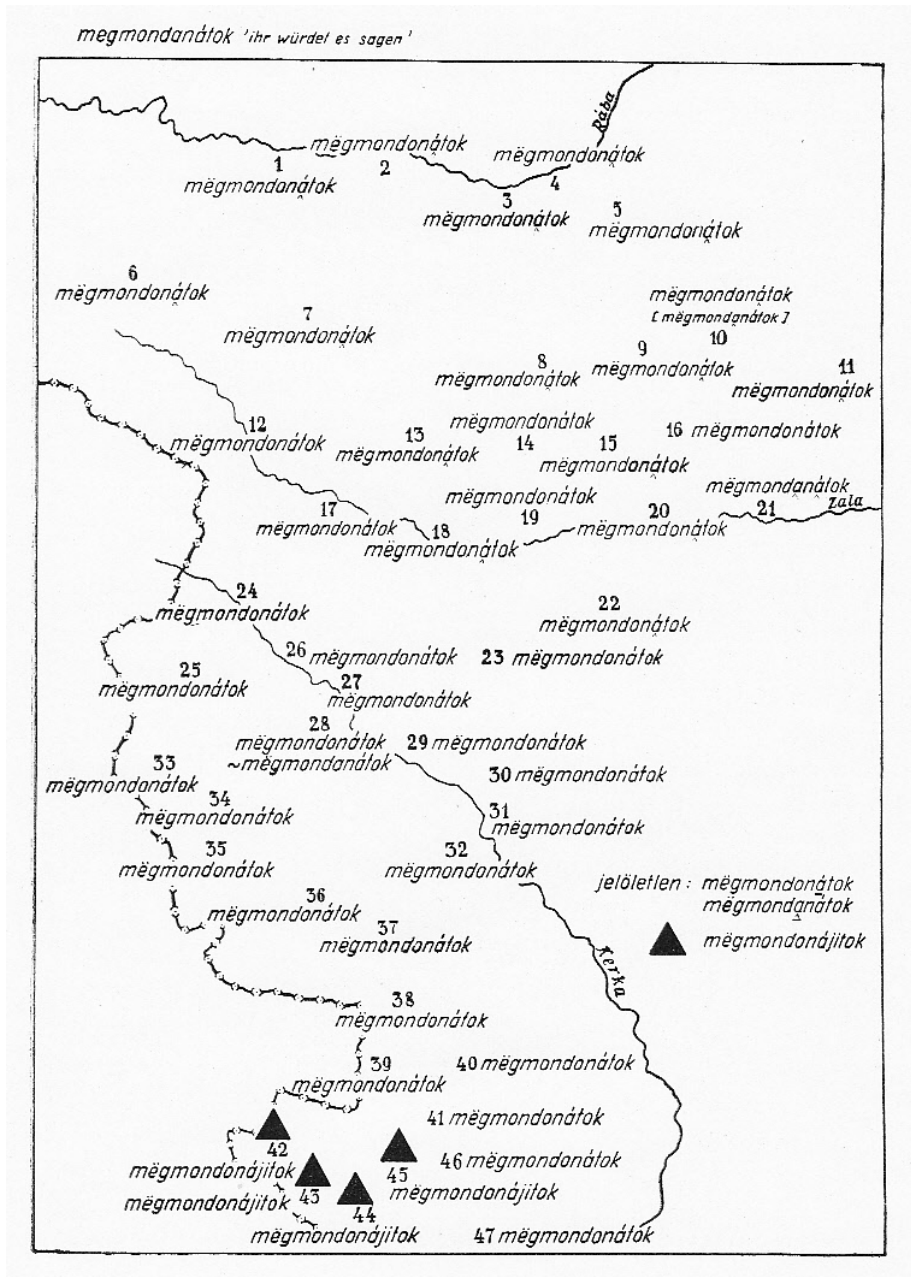
A hivatali nyelvhasználatban azonban továbbra is megmarad a latinos szerkesztés, valószínűleg a latin nyelv presztízse miatt is.

A szövegvizsgálatok ugyan alátámasztják Bárczi Géza megállapítását, miszerint a 17. században válnak általánossá a magyaros formák, azonban az is jól látszik, hogy ez a folyamat már a 16. század közepén erőteljesen megkezdődik. Az, hogy a tendencia miként alakul a nyelvterület más részén, ebből a vizsgálatból természetesen nem állapítható meg. Ehhez erdélyi, kelet-magyarországi forrásokat is meg kell vizsgálni.

HIVATKOZÁSOK

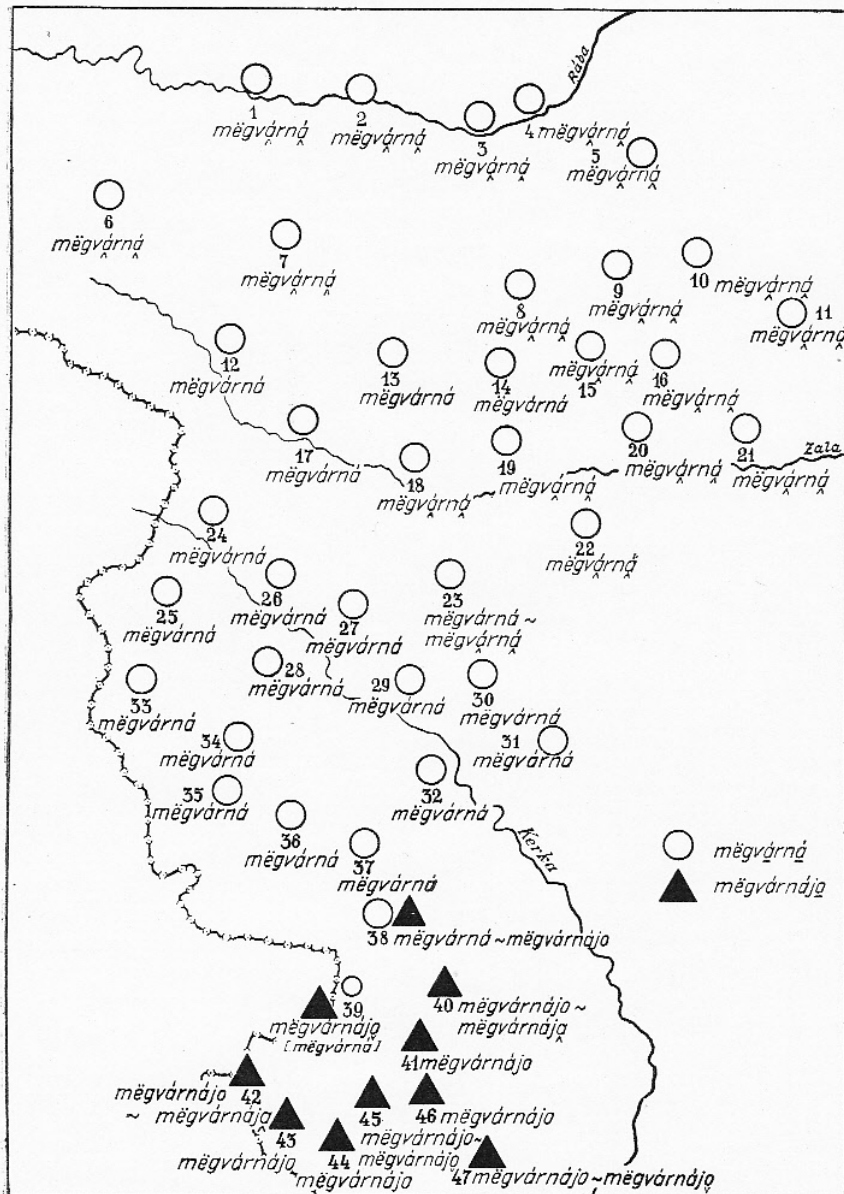
- E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1, A korai ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 104–21.
- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igemód- és igeidőrendszer, in Benkő Loránd szerk. *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2, A kései ómagyar kor*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 120–183.
- Bárcz Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat Kiadó.
- Deme László–Imre Samu szerk. 1968–1977: *A magyar nyelvjárások atlasza 1–6*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső 2001: A magyar feltételes mód paradigmáinak történetéhez, in Büky László és Forgács Tamás szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II: Magyar és finnugor alaktan*. Szeged.
- Sárosi Zsófia 2003: Morfématörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris Kiadó, 129–172, 352–71, 610–7.
- Terbe Erika 2010: *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Varga Endre szerk. 1958: *Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Végh József 1959: *Őrségi és hetési nyelvatlasz*, Budapest, Akadémiai Kiadó.

MELLÉKLETEK

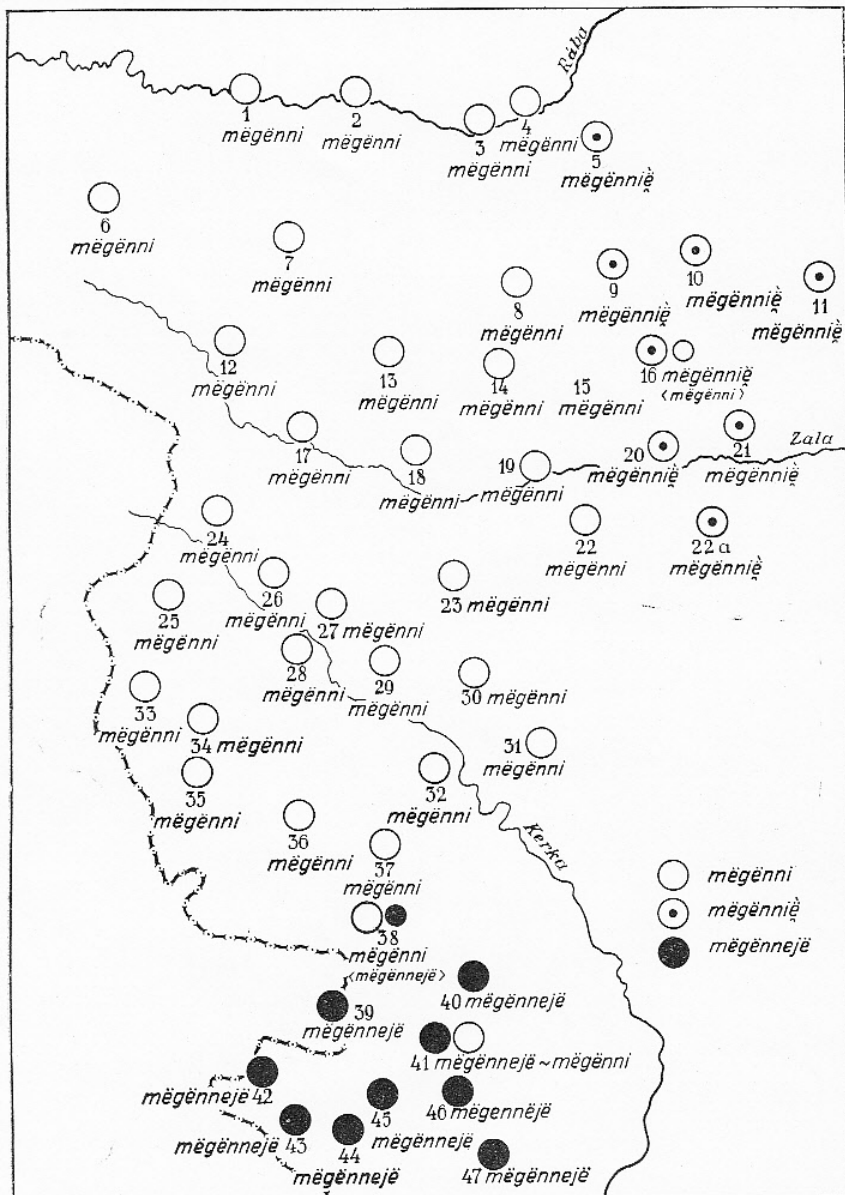
I. melléklet: megmondanátok; megyárná (Végh 1959: 152)

mëgvárná 'er würde ihn erwarten' (objekt. Konjug.)

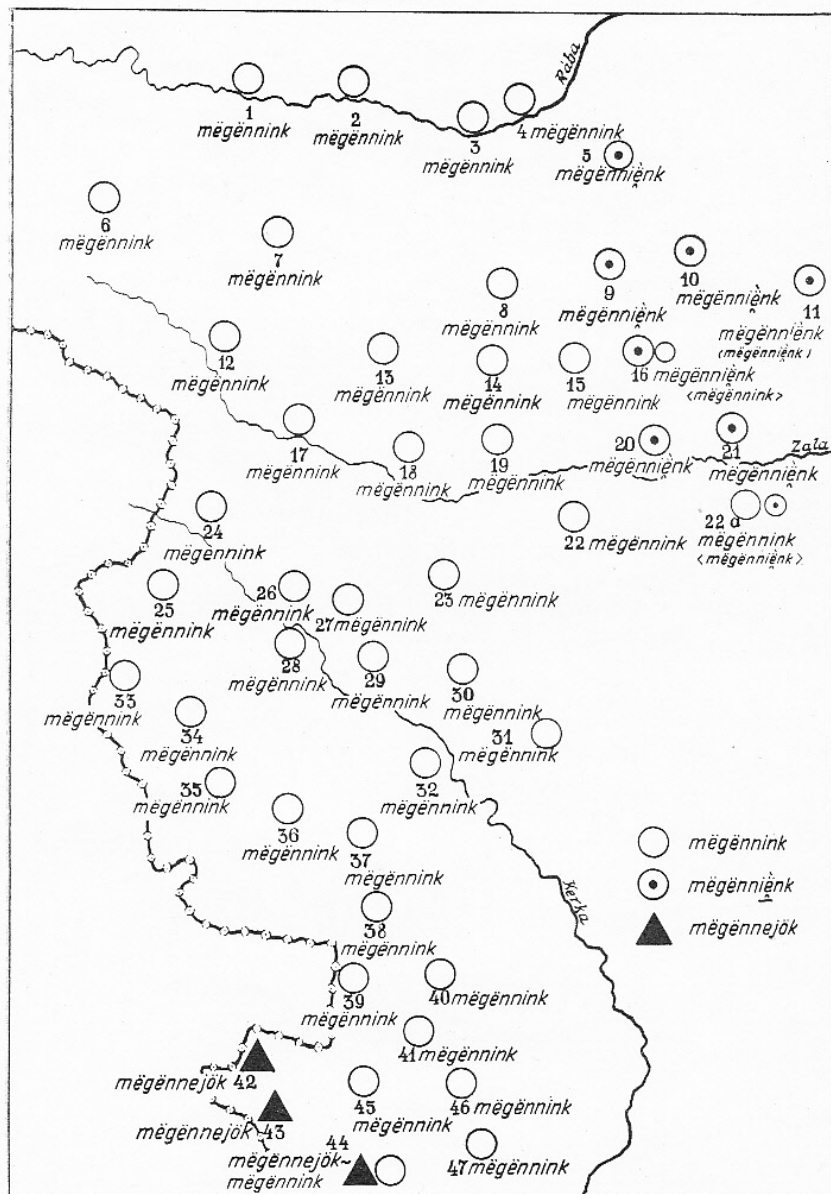
II. melléklet: megmondanátok; megvárná (Végh 1959: 153)

megenné 'er würde es essen' (objekt. Konjug.)

III. melléklet: *megenné* (Végh 1959: 160)

megennők 'wir würden es essen' (objekt. Konjug.)

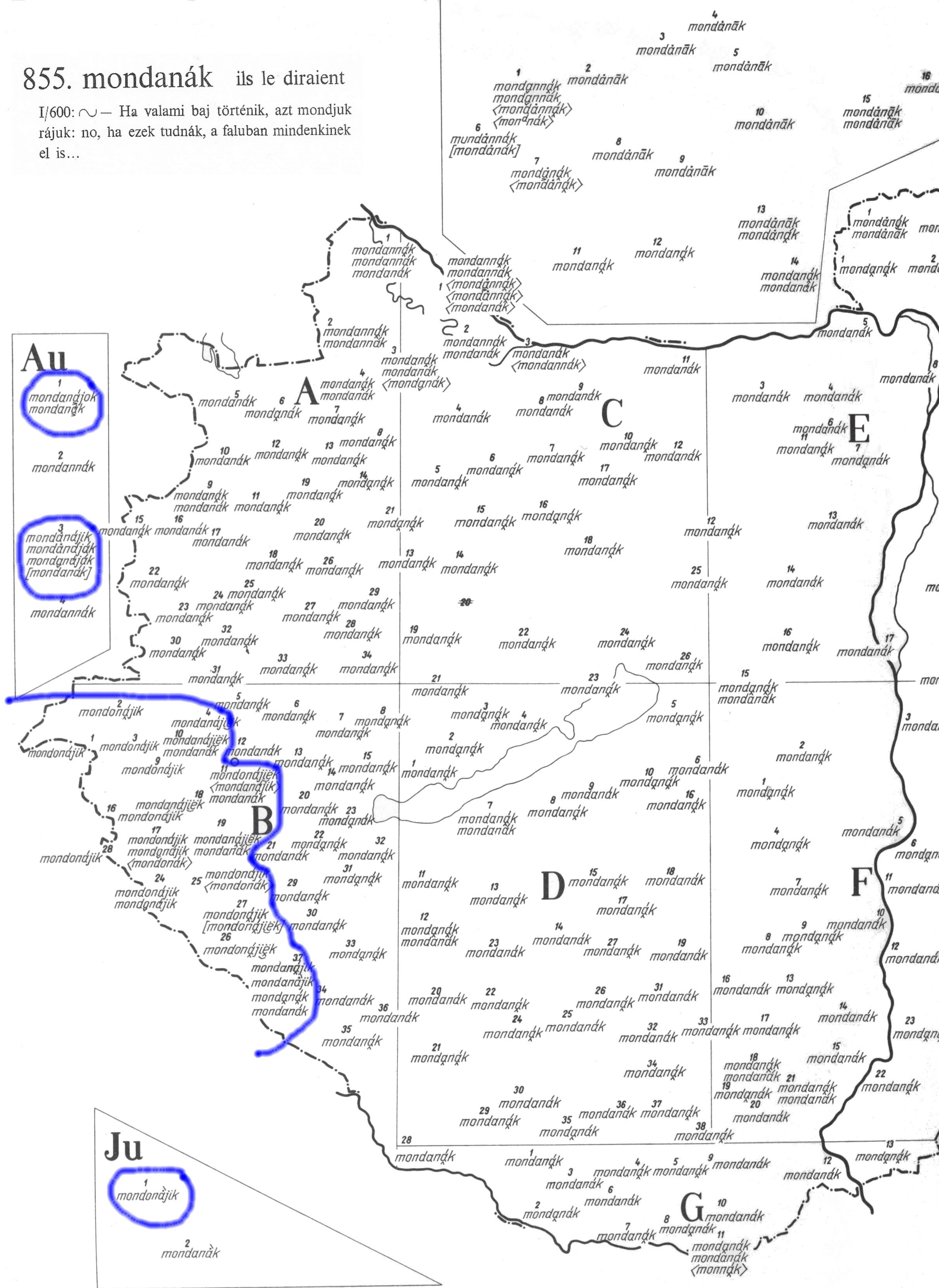

IV. melléklet: megennők (Végh 1959: 161)

855. mondanák ils le diraient

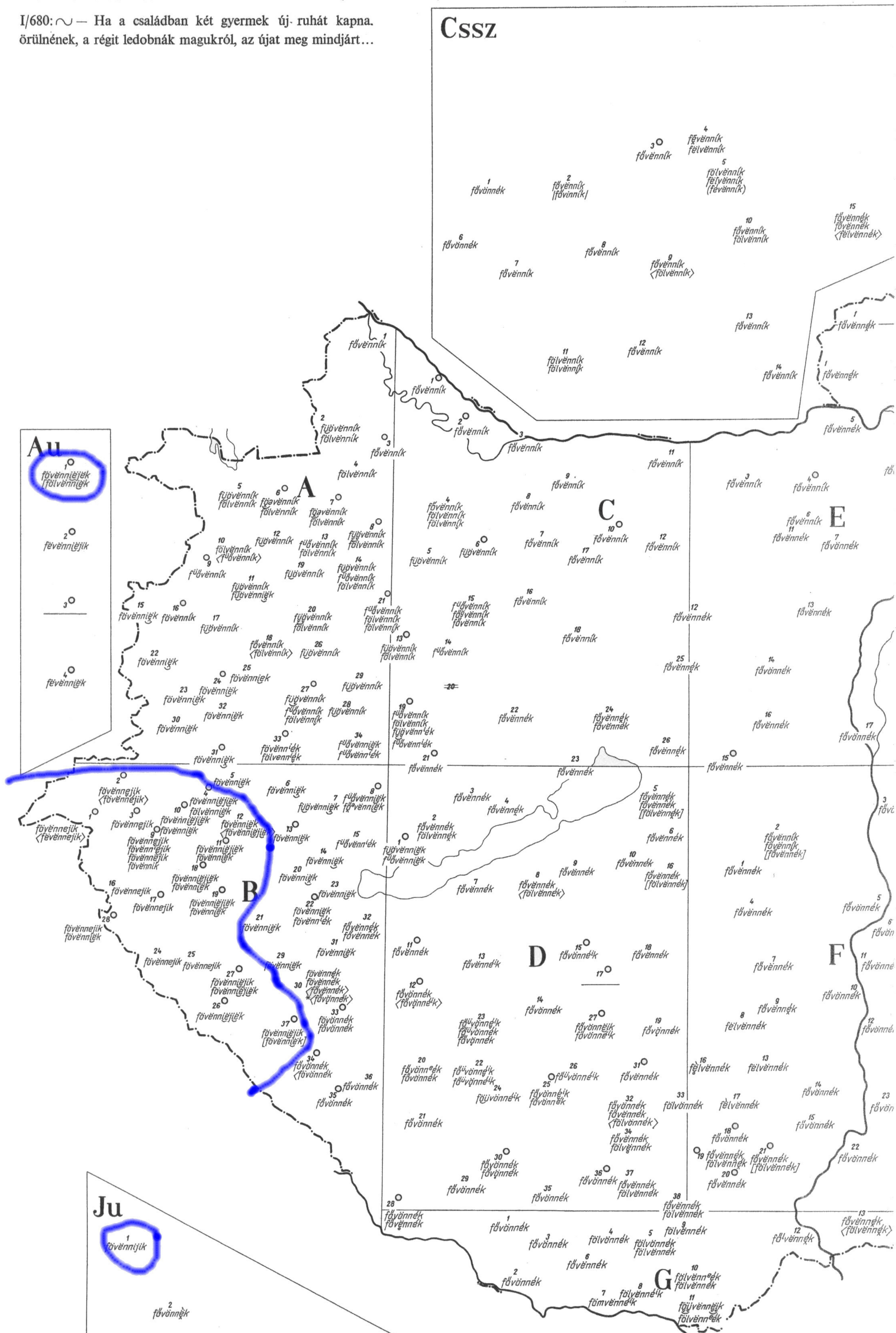
I/600: ~ — Ha valami baj történik, azt mondjuk rájuk: no, ha ezek tudnák, a faluban mindenkinek el is...

903. felvénnek ▲ ils le mettraient (un vêtement) MORF.

I/680:~ — Ha a családban két gyermek új ruhát kapna.
örülnének, a régit ledobnák magukról, az újat meg mindjárt...

A SZÓELEMZŐ ÍRÁSMÓD ELVE A KORAI MAGYAR GRAMMATIKÁKBAN*

C. VLADÁR ZSUZSA

A következőkben a magyar helyesírás egyik meghatározó alapelvének, a szóelemző elvnek a kialakulását követem nyomon. Alapfeltevésem szerint, mivel a szóelemző írásmód a fő és a toldalék felismerését feltételezi, így az írásmód megjelenését a morféma fogalmának kialakulása alapozza meg a magyar grammatikairodalomban. Úgy vélem továbbá, hogy a szóelemző írásmód első megjelenésekor, Geleji Katona ortográfiájában (1645) tapasztalható „túlkapások” (pl. a *jőv/fz*, ill. az *embervel* típusú alakok) oka a morfémák kikövetkeztetett alapalakjának következetes megjelenítésére törekvés, amit a későbbi szerzőknél kiegyensúlyozottabb álláspont vált fel.

Vizsgálatom nem a tényleges írásgyakorlatra irányult, hanem a korai, 16–17. századi magyar grammatikák és helyesírási munkák szabályozó és értelmező elveire és példáira. Tekintettel arra, hogy a magyar grammatikairás történetében erős német befolyással számolhatunk, azt is kerestem, vannak-e a kortárs német ortográfiák példái és megnyilatkozásai közt a magyarral párhuzamos jelenségek. A korai német helyesírás kérdéseinél Claudine Moulin részletes összefoglalójára (2004) támaszkodtam. Moulin cikkében hosszabb hasonmás szemelvényeket közöl a 16. és 17. századi német grammatikákból és ortográfiákból, így német példáimat ezek alapján, és a grammatikák eredeti helyesírását megtartva közlöm. A dolgozat a következőképpen épül fel: az első részben a kiejtés szerinti és a szóelemző írásmódot hasonlítom össze, azután a morféma fogalmának megjelenést kísérem végig a magyar grammatikai irodalomban, végül pedig a szóelemző írásmód példáit és elveit mutatom be Geleji Katona (1645), Tótfalusi (1697) és Tsétsi (1708) ortográfiáiban.

A magyar helyesírás történetére vonatkozóan igen gazdag szakirodalom áll rendelkezésünkre, mind az átfogó képet rajzoló munkákat illetően (Kniezsa 1959), mind egy-egy korszakra vonatkozóan (pl. Molnár J. 1963), mind egy-egy helyesírási területről (pl. Keszler 1995), mind egy-egy szerző helyesírásáról (pl. Balázs 1959; Molnár J. 1963; Korompay 2009). A korai magyar grammatikák helyesírásával részletesen foglalkozik Szathmári (1968). A magyar helyesírás történetének kutatási eredményeit összefoglalóan, rendszerezve találjuk Korompaynál (2003). Ebben a dolgozatban nem foglalkozom sem a szóelemző írásmód felekezeti kötöttségeivel, sem tényleges elterjedésével, sem a Révai–Verseghy vitával, hanem csak a szóelemzés elvét megalapozó grammatikatörténeti vonatkozásokkal, és a szóelemző írásmód elveinek korai kifejtésével.

A kiejtés szerinti és a szóelemző elv a helyesírásban

A helyesírásra vonatkozó első szabályozások a grammatikákban és az ortográfiákban jelentek meg. A grammatikairás kibontakozását már az első ránk maradt nyelvtanok előtt

---

* A tanulmány megírását az OTKA 81537-es *Régi magyar nyelvi források kiadásra való előkészítése és kiadása* című pályázata támogatta.

hosszú folyamat előzte és alapozta meg. Európai viszonylatban is a népi nyelvek emancipálódásával függött össze, avval, hogy a népnyelv megszűnt pusztán a latintanítás segédnyelveként funkcionálni. A kibontakozó kodifikáció, amely a grammatikaírás mellett a helyesírási szabályozást és a lexicográfiai tevékenységet is érintette, több tényező együttes hatására volt visszavezethető. A szellemi hatások közül a legfontosabb a reneszánsz, amely a nyelvek megítélésében két változást hozott: egyrészt a középkori latin helyébe ismét a klasszikust ültette (megmerevítve ezzel), másrészt a Bibliát az eredeti nyelveken kívánta tanulmányozni, így beemelte a hébert és a görögöt a tanulmányozandó nyelvek közé. A reformáció az anyanyelvű Bibliaolvasás elterjesztésével, és annak kimondásával, hogy minden nyelv méltó arra, hogy dicsérjék rajta az Urat, fontos lépést tett az anyanyelv értékének emelésére.

Az egyéni, anyanyelvű bibliaolvasás a reformáció fontos célkitűzéseként az anyanyelvű olvasástanítás programját is magával hozta. Ennek lenyomata az ortográfiai (pl. Dévai 1549) és az ábécétanító könyvek elterjedése (pl. Szőnyi Nagy 1695). A technikai újítások, azaz a papír használata a pergamen helyett, és a betűváltó nyomtatás, amely a szöveget tömegtermékként állította elő, szintén az egységesítés irányába hatottak. Ehhez járult a nyomdászat törekvése arra, hogy az általuk előállított könyveket az egész nyelvterületen értékesíthessék. (Közismert példa Sylvester Újtestamentum-fordítása, amely kirívó nyelvjárásias jellege, „rút í-zése” miatt nem tudott elterjedni.) A világi ismeretek elsajátításának igénye létrehozta az anyanyelvű iskoláztatást. Az idegen ajkúak nyelvtanításához szintén szükség volt az anyanyelv szisztematikus leírására. Első nyelvtanaink előszavukban szinte kivétel nélkül a külföldi, nem magyar anyanyelvű diákok és felnőttek magyarrá tanítását jelölték meg célul.

A magyar nyelv az első grammatikák megjelenésekor már hosszú, sok évszázados írásbeliséggel rendelkezett, amelyben többféle helyesírási, ezen belül hangjelölési megoldás is szerepet kapott (Korompay 2003). A kódexekben alkalmazott megoldások, a kancelláriák írásgyakorlata, az iskolai tanítás hosszú hagyományt teremtettek a helyesírási kérdésekre adott válaszok terén is.

A hivatalos írásbeliségben a középmagyar korban már megfigyelhető volt egy kirívó nyelvjárásiaságtól mentes, kiegyenlítettebb, általánosabb érvényű nyelvi formára törekvés. Az újabb szakirodalomban Németh Miklós (2004) a szegedi írnokok gyakorlatának részletes elemzésével bizonyította ezt a tendenciát. Mindezek eredőjeként a 17. századra már felmerült az igény az egységes, nyelvjárások feletti, normatív helyesírásra.

Egy nyelv írásbeliségének kialakításakor az első fázis a kiejtés rögzítése. Ennek legfejlettebb foka az, amikor egy fonémának egy betűjele van. A magyar nyelvű szövegek leírójának különös nehézségekkel kellett megküzdenie, tekintve, hogy a fonémaállomány a latintól különböző hangokat is tartalmazott. A Huszita Biblia után az első következetesen „egy betű – egy fonéma” jelölési elvet alkalmazó munkánk éppen Sylvester 1539-es grammatikája, amelyik időben egybeesik és kölcsönhatásban is van Dévai ortográfiájával (Balázs 1959; Korompay 2003).

A fonematikus írás azt jelenti, hogy csak a nyelvi rendszer szempontjából jelentős különbségek kerülnek rögzítésre, az írás eltekint mind az egyéni realizációktól, mind a nem egyéni szintű, de a rendszer szempontjából irreleváns fonetikai különbségektől. A következő fonematikus írásnak tehát rendszerező, és a különbségeket a rendszer szempontjából mérlegelő szerepe is van, ezáltal a nyelv egységesítéséhez is hozzájárul, az írás ugyanis értelmez és orientál. Német nyelvterületen például, ahol a dialektusok nagy, akár a megér-

tést megnehezítő távolságban álltak egymástól, az írás a nyelvjárások feletti Hochsprache kialakításának eszköze is volt (Moulin 2004: 39). A magyar nyelvjárásoknál ilyen mértékű távolság nem volt, mégis például Abádi Benedek írásrendszere olyan mellékjeles betűket alkalmazott, amelyeknek nyelvjárástól függően többféle olvasata lehetett. (Részletes elemzését lásd Korompay 2003: 586.)

A fonéma fogalmát a korai grammatikákban (noha a terminust nyilván nem használták) két oldalról is megközelítik. Az egyik megközelítés a magasabb egység, a szó felől indul: a betű szerepe itt az, hogy olyan hangot jelöljön, amelyik képes jelentésbeli különbséget hordozni két szó között. A korai grammatikákban teljesen közönséges olyan szó párok szerepeltetése, amelyek csak egy hangban térnek el, de más értelműek, vagyis olyan minimális párok, oppozíciók, amelyeket majd az 1930-as években a prágai fonológiai iskola használ a fonéma fogalmának megalkotásához. Ezek a különbségtételek szinte mindig a mellékjeles és a mellékjel nélküli betűvel írt magánhangzó párok esetében jelentkeztek. Sylvester példái: *orom – öröm, korom – kóróm, hus – hús* stb. De Szenczi is arról ír grammatikájában hogy az *a* és az *á* különbsége fontos a magyarban: „a legkisebb hosszúságbeli eltérés is megváltoztatja a szó jelentését. ... Innen van, hogy a mi gyerekeink gyakran nevetik az idegen iskolásokat, akik hibásan éneklék ezt: *Nagy hálákat adoc az én Uramnac*, ami helyesen ejtve azt jelenti: *Magnas grates reddo Domino meo*. Elmosódottabban és röviden ejtve a szót: *halakat*, akkor pedig azt jelenti: *Magnos pisces dabo Domino meo*” (1610: 35).¹ Geleji Katona a *Magyar Grammatikáskában* hasonló példákat hoz: „Az accentufok a’ Magyar nyelvben olly fűkűfégefek, hogy azok nélkül fok azon bötűkből álló fajok értelemvel egy-mástól meg nem különböztethetnének, s’ pronunciatójok-is igen kétféles lenne, minnéművek imezek: *Számára, fjamára, vágy, vagy; ágy, agy; vár, var ...*” (CorpGr. 304).

A fonéma másik megközelítése az allofónok felől történik. A betű a fonéma pozíciótól függő változatait közös jellel jelöli. Tótfalusi Kis Miklós a *Ratiocinatióban* (1697) arról ír, hogy a magyarban az *n* hangnak *g* vagy *k* előtt a többtől eltérő változata hangzik, amelyet azonban nem jelölünk külön jellel. „Ha pontosan úgy akarnók leírni a szavakat, ahogyan mondjuk, akkor egy olyat sem írhatnánk le helyesen, amelyben az *n* után *g* vagy *k* következik, pl. *engem, ángolna, miénk, mankó* stb. mert e szavak ejtésében soha nem *n* hangzik.” Vagyis hiába van érzékelhető különbség, mégsem írjuk külön betűvel, hiszen nem képez külön hangot a nyelv számára.

A kiejtés szerinti írásmód első korszakában az elv hatóköre a teljes szóalak. A szóalak fonémáit rögzíti, függetlenül attól, hogy azok valamilyen morfológiai művelet eredményeként jöttek-e létre. A 17. század közepéig ez az írásmód volt az uralkodó a magyar munkákban. Ennek a fejlődési foknak a programszerű megfogalmazása az írás és a kiejtés egyező voltáról Szenczinél található meg: „Qualis scriptio, talis oratio” (1610: 33). A grammatikai gondolkodásban már kezdett kialakulni a morféma fogalma, de az írást ez nem befolyásolta. Maga Szenczi is felismeri, hogy a magyarban a szóalakok tovább oszthatók, vannak toldalékok, de az írásban a szó elemeinek határát nem tartja fontosnak megjeleníteni.

A nyelvi tudatosság magasabb fokán az írásnak egy új funkciója is kialakul, mégpedig a szón belüli egységek megragadása és tudatosítása. Ez az új alapelv a morfémaalapú írás. A kiejtés szerinti írásmódot ez az írásmód számos esetben keresztezi, nyelvtípustól függően más és más pontokon. A flektáló nyelvek esetében, ahol a szó változatokban léte-

¹ A latin idézeteket saját fordításomban közlöm – C. V. Zs.

zik, az írásmód az eredeti alak megőrzésének eszköze. Így a német helyesírásban három fő területe az umlautos *ä, ö* és *ü* betűk alkalmazása ott, ahol a töben *a, o* vagy *u* volt, a szóvégi explozívák egyöntetű írásának kérdése, a kettőzött mássalhangzók megtartása mássalhangzó előtt stb. (Moulin 2004: 41 skk.). Agglutináló nyelveknél, így a magyarban a kérdés elsősorban a morfémahatáron végbemenő fonetikai változások nem jelölésében mutatkozik meg. A szóelemző írásmód ebben az esetben tehát felülírja a kiejtés szerintit, pontosabban: a szó szintje helyett a morféma szintjére szorítja vissza. A morféma kevésbé kézenfekvő egység, mint a szó, alkalmazása elvontabb gondolkodást feltételez. Az, hogy az írás a morfémat tükrözi a teljes szóalak helyett, összefügg azzal, hogy az olvasási szokások is megváltoznak: az eddig felolvasott és meghallgatott szöveget immár néma olvasással, egyénileg fogadják be, vagyis a befogadás most már auditív helyett vizuális úton történik. Amikor az írásban a szóalak mint morféma egymásutánja jelenik meg, az írás értelmező szerepet kap: segít felismerni a szóelemeket, és különbséget tenni azonos hangzású, de más jelentésű alakok közt. Mindez jól illeszkedik a grammatikák sokszor hangoztatott célkitűzéséhez, vagyis a külföldiek nyelvtanulásának megkönnyítéséhez.

Az első ránk maradt grammatikában, Sylvesternél (1539) mindkét írásmód megjelent. Általánosságban nála a magyar szavak írásmódja a kiejtést követte, mint például *éggbefoglalo* (1989: 12). Kiejtés szerint írta a részleges hasonulásokat (*elualtoftatta* –1989: 95) és az összeolvadásokat (*ġereccz, ġeretűk*), még akkor is, amikor ragozási sorban következnek (*ġeretek, ġereccz, ġeret*), tehát a sor adta analógia is vezethetett volna a többeli *t* megtartásához.

A szóelemző írásmód nála a határozott névelő kapcsán Dévaival folytatott vitájában jelent meg. (Lásd erről Korompay 2003: 585.) Sylvester nem támogatta Dévai javaslatát az *ab barat, ad doctor, af farkas* stb. írásmódra, szerinte a névelő utolsó betűjét mindig *z*-nek kell írni. Különösen lényeges, hogy Sylvester a szabályt általánosabb elméleti megfontolásokkal támasztotta alá. Első érve, hogy a nyelvszokást nem kell követni, ha hibás, inkább orvosolni. Továbbá az *ab, ac, ad* stb. szócskáknak ilyen formában, főleg összetételen kívül nincs értelmük. Ez utalás Dévai érvére, aki szerint a latin igekötők is hasonulnak írásban, Sylvester viszont rámutat, hogy a magyar névelő nincs összetételben a szóval; és a latinban is a praepositio csak igekötői minőségében hasonul, előljáróként nem. Végül pedig Sylvester szerint az írásnak azért sem kell követnie a kiejtést, mert a kiejtésben lehetnek változatok, az írás rendszerének viszont állandónak kell lennie, amint ezt más nyelvek írásmódjában is így van. Korompay (2003) szerint Sylvesternak az *az* helyesírásának kérdésében vallott szóelemző álláspontja talán nem független attól, hogy a sok tekintetben hasonló morfológiai viselkedésű *-val/-vel* ragot sohasem találjuk nála hasonult alakban. (A kérdés mérlegelésénél persze az északkeleti nyelvjárások nem hasonuló *-val/-vel* ragos nyelvmellegeit is tekintetbe kell vennünk.)

A *tő* és a *toldalék* fogalmának megjelenése a magyar grammatikákban

Az új szemléletű írásmódnak, a szóelemzőnek a központi kategóriája a morféma. A morféma fogalma azonban korábban egyszerűen hiányzott az európai nyelvészeti hagyományból, amely a görög nyelvre alapozva alakult ki, és a latin grammatikaírás közvetítette. A nyelvtudomány története során ugyanis minden grammatikai modell eredetileg egy adott nyelvre kidolgozott, arra a nyelvre alkalmas és célszerű leírási keret. A görög és a latin nyelv flektáló típusú, vagyis a grammatikai változások egyúttal a *tő* alakjának megváltozásával járnak, ezért a *tő* jellemzően allomorfookban létezik, például az igék rendszerint több különböző *tő*alakban. A szóalakon belül sokszor nehezen határolható el a *szótő* és a gram-

matikai viszonyokat hordozó rész. Egy ilyen típusú nyelv elemzésénél fel sem merült, hogy a szót részekre kellene vagy lehetne osztani. Sőt, kifejezetten le is szögezték, hogy a legkisebb értelmes egység a szó. A görög és nyomában a latin grammatika a szót egésként kezelte, ezt tekintette a legkisebb jelentéses elemnek. A hang és a szó közé csak egy ritmikai egységet iktattak be, a szótagot (*littera – syllaba – dictio*).

Az elv Priscianus grammatikájának megfogalmazásában: „A szó a szerkesztett mondat legkisebb része ... a jelentés a szónak a sajátossága” (Inst. 2. 3. 14). Priscianus fejtegetéséből az is világos, hogy a legkisebb jelentéssel bíró egység számára a szó, a szó alatti egység a szótag, amit az különböztet meg a szótól, hogy nincs jelentése: „A szótag pedig magában egyáltalán semmit sem jelent” (uott).

Az antik grammatikai felfogás szerint a szavak között vannak elsődlegesek, és vannak belőlük származók. Az elsődlegesek az elemi egységek, mivel ezek töve önmagában van, nem pedig egy másik szóból származik. Ennek az elemi egységnek többféle megnevezése volt, *primitivum*, *primogenium* 'először született', más terminussal *etymon*. Ezek a megnevezések mind azt hangsúlyozták, hogy a szó elemi egység, nem bontható tovább, viszont belőle más szavak származnak, amin a szóképzést értették. A *thema* szón viszont legtöbbször a ragozási sor alapalakját értették.

Az európai nyelvek első leírásai a latin nyelvtan mintájára készültek. Az agglutináló nyelvtípusba tartozó magyar nyelv esetében a latin keret nem volt kielégítő, és az egyik fő gondot éppen az okozta, hogy ott az elemzés alapegysége a szó volt. A magyar grammatikusok kezdetől fogva tisztában voltak azzal, hogy nyelvünkben a szóalak tovább osztható, a szón belül is vannak egységek, ám ennek a megfogalmazásához a latin nyelvtan nem kínált alkalmas fogódzót.

A megoldás és a tö fogalma a héber grammatikából érkezett. A héber grammatika (amely az arab grammatika átvétele volt) egy olyan nyelvéírási modellt jelentett, amely a görög–latin hagyománytól függetlenül alakult ki. Az arab és héber nyelvben három mássalhangzós gyökök vannak, ahol a szófajt és a másodlagos kategóriákat a mássalhangzók közé kerülő magánhangzók szabják meg. Az arab grammatikákban a gyök neve '*asl*' 'gyökér, származás', ami a héberben tükörfordítással *Schoräsch*, a latinizált héber grammatikákban újabb tükörfordítással *radix* lett. Ezt azonban a grammatikákban a legegyszerűbbnek tartott teljes szóalakra értették, az igei participium perfectum hímnemű egyes első személyére. A *radix* is új terminus volt, de szinonimaként használták a korábbi *thema*, *primitivum*, *primogenium* szavakat is. Más nyelvek leírásában, így a magyarban is a héber grammatika *radix* fogalmából alakult ki a tö fogalma. Megnevezésére az említett szavakat szinonimaként változtatva használták a szerzők. Egyedül Pereszlényinél van nyoma annak, hogy egy adott helyen, az ikes igék kapcsán (1682: 74) felfedezné a fiktív tövet (*játsz-*) (vö. Cser 2008).

A toldalék fogalma is a héber grammatikára vezethető vissza. A héber nyelvben a személyes névmás mint önálló szó (*pronomen separatum*) csak nominativusban létezik, egyéb eseteinek szerepét bizonyos ragok töltik be, amelyek névszókhoz és igékhez is csatlakozhatnak (*pronomen affixum*). Névszóknál ezek a birtokos személyére, igéknél pedig az ige tárgyának számára és személyére utalnak. A *pronomen* kulcskategória lett a korai magyar szerzőknél (Telegdi 1990), egymástól függetlenül is a *pronomen affixum* kategóriájával adtak számot a birtokos személyjelezés, a határozott igeragozás és az infinitívus ragozásának kérdéséről. (A magyarázat egyébként nyelvtörténetileg is helytálló, hiszen e toldalékok valóban a személyes névmásból alakultak ki, lásd Korompay 1991.)

A *pronomen affixum*ot már kezdettől rövidítették az eredetileg melléknévből főnévvé lett *affixum* szóval, és fokozatosan más toldalékokra is kiterjesztették a használatát. Szenczi (1610) már határozóragot is értett rajta, Komáromi (1655) ige kötőt is, Pereszlényi (1682: 75) pedig egyenesen azt írta, hogy „az igeragozásban minden módot, időt, számot toldalékokkal fejezünk ki”. A 17. század végére az *affixum* mindenféle toldalék jelölőjévé vált.

A magyar grammatikusok rendszeresen végeztek a szóalakokat elemekre bontó elemzéseket. Ezek elsősorban ott jelentek meg, ahol az elemeket be lehetett sorolni valamilyen latin vagy latinizált héber kategóriába, így főleg a birtokos személyjeles és a határozóragos névszói alakokat bontották fel. (Előbbieket egy névszó és egy *pronomen affixum*, utóbbiakat egy névszó egy hátul álló *praepositio* kapcsolatának tartották.) Szenczinél (1610: 160): „A névmások és előjárók összeolvadnak avval a szóval, amelynek a végéhez hozzá-toldatnak, mint *Istenem, Deus meus; Urainkhoz, Ad dominos nostros; Embereimmel, cum hominibus meis.*” Pereszlényinél (1682: 154): „Ha pedig a *Meddig quousque, quamdiu* határozószóval kérdezzünk, az időt jelölő főnév *ig* toldalékkal áll, ami latinul *usque ad* jelentésű.”

A szóelemző elv német párhuzamai

Sylvester fentebb idézett érvelését a névelő helyesírásáról azzal zárta, hogy más nyelvek helyesírása sem követi mindenben a kiejtést. Erre példákat hozott a héberből, a görögéből, és utalt rá, hogy ez az olaszban és hallomása szerint a németben is így van.

A 16. századi német grammatikákban és helyesírási munkákban ekkor már valóban megfogalmazódott az egységes, és a kiejtést nem mindenben követő írásmód igénye. (Így Frangk 1531-ben már az egész német nyelvterületre érvényes, egységesítő írásmódot kívánt.) Noha még többségben voltak a kiejtést követő munkák, megjelentek a morféma alapú írásmód csírái is. A tudatos írásmód igénye egybeesett bizonyos nyelvjárási hangváltozásokkal, amik az addigi kiejtés szerinti írásmódban megjelentek. Majd ez az eredetileg fonetikai alapon létrejött írásmód új magyarázatot kapott a morfológiai szempont megjelenésével, mintegy remotiválódott (Ruge 2005). Az egységes írásmód aztán kiterjedt az egész nyelvterületre, és (legalábbis írásban) a nyelvi egység biztosítója is lett.

Ez az új típusú írás a morfémat két oldalról is megragadta: egyszerre szolgálta a morfémaazonosítást és a morfémaelkülönítést. Az első értelmében az alapszavaknak és a belőlük származó szavaknak az írásmódja meg kell, hogy egyezzen, akkor is, ha a többeli hang az inflexió vagy deriváció következtében átalakult. A másik oldalról ez az írásmód, amely a töszó betűit örizte, lehetőséget adott arra, hogy a kiejtésben azonos, de más töből származó szóalakokat az írás szétválassza. J. R. Sattler 1607-es *Teutsche Orthographe*y című munkájában ezt írta: „*Wägen mit der Wag, mit dem ä, und weg weiter weg mit dem e.*” A korai német grammatikák rendre homofón listákat tartalmaznak, amelyek írásban különböző szavakból állítottak össze. Ez az írásmód tehát képes volt a szóalakokat mint morfológiai műveletek eredményét kezelni, vagyis a kiejtés mellett a létrejöttüket is figyelembe venni. Ezek a kérdések végigkísérték a 16–18. századi német grammatikákat és ortográfiákat. Az álláspontok nagyjából egységesek voltak, és folytonos hagyományt képeztek, amelyben sokszor a példák is ismétlődtek. A grammatikák részletes ismertetése és az egyéni variációk kimerítő elemzése megtalálható Moulin említett cikkében (2004).

Az alapszavak és a származékok egységes írásmódjának igénye a 16. századi német ortográfiákban több kérdést is érintett. Az egyik ilyen az explozívákra végződő névszók írása volt. Bizonyos szavak ugyanis a korábbi németben toldalék nélkül alanyesetben zöngétlen explozívákra végződtek, míg toldalék előtt zöngésre (*Auslautverhärtung*). A szóvégi

explozív nyelvjárási ejtésben zöngésedni kezdett, és ezt követte az írásmód, amit aztán a grammatikusok morfémaalapúnak fogtak fel, és ezért követendő mintának írták elő. Johannes Claius 1578-as grammatikájában (ezt a munkát Szenczi forrásként használta, lásd C. Vladár 2007) arra hozott példákat, hogy a főnevek ragozott vagy képzett alakjából lehet visszakövetkeztetni az egyes alanyesetük végződésének zöngés vagy zöngétlen voltára. „In his spectanda est derivatio et numerus pluralis ut *Das Kalb*, vitulus, non *Kalp*, quia plurale est *Die Kelber* non *Kelper*. Sic *Danck*, Gratia, non *Dang*, quia *Dancken*, Gratias agere, non *Dangen*.”

A morfémaalapú német helyesírás másik kérdése az umlautos írásmód volt. Az eredetileg a felnémet kiejtést követő fonetikai alapú írásmódot a 16. században a szerzők az explozívák esetéhez hasonlóan új, morfológiai alapelveket tükröző magyarázattal interpretálták. Az írásmód később azokban a nyelvjárásokban is elterjedt, ahol nem volt fonetikus alapja (Ruge 2005). A felnémet nyelvjárású Johann Kolross *Encheiridion*-jában (1530) az állt, hogy *â, ô, û* írandó azokban a többtagú szavakban, melyeknek az alapszavai (*Ursprung*) *a, o, u* magánhangzót tartalmaztak, mint *Knab, Knâblin, Rad, Râdlin* stb. (idézi Moulin 2004: 45). A középnémet nyelvjárású Fabian Frangk (1531) munkájában hasonlóan nyilatkozott, holott abban a nyelvjárásban még nem ez volt a kiejtés, tehát a morfológiai írásmód igénye a valós kiejtés elé került. Claius (1578: 8) azt írta, hogy bizonyos magánhangzóknak van rokon „kettőshangzós” párja: *a* és *â, o* és *ô, u* és *û*, és ezt szópárokkal szemléltette: *Rad, Rota, Râder* vel *Reder, Rotae; Gros, magnus, Größer, Maior; Loch, Foramen, Löcher, Foramina; Wurm, Vermis, Würme, Vermes* stb. A magánhangzók és a kettőshangzók váltakozását a héberek pontjaihoz hasonlította. Ez elterjedt fordulat lehetett a korban, hiszen Szenczinél (1610: 35) is ez olvasható: „A szótagok időbeli és ékezetes változatai oly sokféle és különbözőek e nyelvben, hogy a héberek minden pontjának és ékezetének helye lenne a mi magyar írásunkban, ha héber betűkkel élnénk. A hangjelölés legkisebb változása és a legkisebb hosszúságbeli eltérés ugyanis megváltoztatja a szó jelentését.”

A homofónia és a homofóniát feloldó szerepű írásmód kérdésre példa J. G. Schottelius szólistája (1663: 192): „Bund, *Foedus*, weil es heiſſet des Bundes; Bunt, *Versicolor*, der bunte Koff.”

A harmadik kérdés, amellyel sokat foglalkoztak, a töben hosszú mássalhangzót hordozó szavakat érintette, szerintük ezeknél a kettőzött mássalhangzós írásmódot minden származékban meg kell tartani. J. Bödiker kijelentette, hogy a végükön kettős mássalhangzót tartalmazó főneveket egyéb eseteikben és többes számukban is így kell írni (1746: 51). Hasonló érvelés és példaszavak köszöntek vissza szerzők hosszú soránál a *Mann, Wille, alle* szavak és származékaik írásmódját tárgyalva. (Minderről Moulin 2004, Ruge 2005.)

Geleji Katona István és a Magyar grammatikátska

A magyar nyelvészeti gondolkodásban, mint láttuk, a morféma fogalma a 17. század közepére kialakult. A szóelemző írásmód elve és gyakorlata a helyesírás-történet egyöntetű megállapítása szerint először Geleji Katona 1645-ös *Magyar Grammatikátskájában* jelent meg (Korompay 2003: 590). Geleji leszögezte, hogy az írásnak nem a kiejtést kell követnie, hanem az alapja a *ratio*, vagyis az azonos töből származó szavak összetartozásának megjelölése a helyesírás eszközével.

A korábbi kiejtést követő felfogás változása jól érzékelhető Szenczi és Geleji Katona két párhuzamos helyének összehasonlításával.

Szenczi 1610: 41: „Az alapszó maga az eredet, mint *Lát, Elme, Meg*. A származékokhoz tartozik a jóhangzás kedvéért történő hangkiesés vagy hangfelcserélés. A hangkiesés a hangok eltűnése, mint *bizony* és *talán*-ból *bizontalan*, az *y* kiesésével; *kivalt* és *keppen*-ből *kiválkeppen*, a *t* kiesésével. A hangfelcserélés bizonyos hangok más hangok helyébe tétele, mint a *βam*-ból, *numerus* és a *talán* fosztó szócskából *βantalan*, az *igaz* és *ság*-ból *Igaffág*, a *mind* és *járáft*-ből *Mingyaráft*.”

Geleji Katona 1645 (CorpGr. 296): „Amelly concretum *z*-ben vagy *jz*-ben végeződik, az abstractumját-is így kell ki-írni. Mint *gaz*, *gazfág*; *igaz*, *igazfág*; ... *kertész*, *kertészfég*, *egész*, *egészfég* ...” „A *d* után a’ *j* a’ pronuntiatóban mindenkor úgy ejtődik, mint a’ *gy*, de azért ugyan nem kell úgy írni. Mint: *Adja*, *mondja*; *tudja*, *imádja*.”

A két szövegrészlet ugyanolyan típusú, morfémahatáron fellépő fonetikai változásokat mutat be: teljes hasonulás, összeolvadás, hangkiesés. A szöveg alapján azt is világos, hogy mindketten felismerték, hogy az ilyen típusú alakok két részből (többől és toldalékból) állnak, és összekapcsolásukkor kiejtésbeli változás következik be. A különbség az, hogy Szenczi, noha világosan észlelte a szóelemek létét, nem tartotta fontosnak tükröztetni őket az írásban, hanem a létrejött alakot is kiejtés szerint írta, és mellékelte egy listát a bekövetkezett fonetikai változásokról (amelyeket a kor szokása szerint *metaplasmus*nak nevezett).

Geleji számára viszont az elemek tükröztetése volt a kiindulás, ami felülírta a létrejött szóalak kiejtését. Szenczi az írás és a kiejtés megegyezését hangoztatta (1610: 33), de ezt a teljes szóalakra értette, és a szóelemekre való tekintet nélkül érvényesítette. Geleji viszont ezt az írásmódot azért helytelenítette, mert „mindenek a’-nak irattatájában tsak a’ pronuntiatot, a ki-mondatájnak a’ fonuffját, a’ mint a’ *jzók* a’-ban *efnek*, követik, s azoknak pedig gyükereiket, eredetiket, és természetiket tsak nem-is vífgálják ...” (CorpGr. 294). A különbség tehát nem a szóelemek felismerésében volt, hanem a tükrözésük igényében.

Geleji számára az írásmódnak az alapszó és a belőle leszármazott szó kapcsolatát kell tükröznie, ennek alapja pedig a thema eredeti alakjának megőrzése. A gondolatot sokszor megismétli. A II. szabály szerint: „Néhol a’ *t* megkettőztetik a’ *jzónak* themája szerént, mint *Efettfég*, *vefzettfég*, *vásottfág*, *romlottfág* etc.” (CorpGr. 296). A XIII. szabály azt mondja ki, hogy „A’ melly verbumnak themájában *v* bötű vagyon, a több rola ágazott perfonakban és tempufokban is ott kell lennie. Mint *Hivok*, *hivfz*, *hiv*, *hivunk*, *hivtok*, *hivnak*, *hivja*, *hivni*” (CorpGr. 299).

Az alapszó, a thema írásmódját Geleji szerint azért kell követni, mert ez egyrészt kapcsolatot teremt az alapszó és a leszármazott között, másrészt lehetővé teszi a különböző alapszavakból származó, de kiejtésben azonos származékok szétválasztását a helyesírás révén. A XXI. szabály szerint: „A’ derivatumokban a’ primitivaknak bötűiket *jzükfégefen* meg kell az írásban tartani; mert a’ nélkül a’ különböző értelmű *jzók* egy mástól meg-nem tudnának válfaztatni. Mint: *Halhatatlan*, ab *halok*; *hallhatatlan* ab *hallok*; *oldhatatlan*, ab *oldok*, *olthatatlan*, ab *oltok* ... *fogadta*, a *fogadok*; *fogatta*, a *fogatok*.” A tárgyalt probléma és megoldása feltűnően emlékeztet a fentebb idézett német grammatikák okfejtésére. De még a megfogalmazás is („A’ derivatumokban a’ primitivaknak bötűiket *jzükfégefen* meg kell az írásban tartani”) teljesen párhuzamos a német szövegekkel. A nyelvi forma zavartalanul hagyományozódott a német szerzőknél, de a Gelejit követő magyar ortográfiákban is.

A fogalmazásbeli hasonlóság akkor válik különösen nyilvánvalóvá, ha a német illetve a magyar szerzőktől azonos nyelven, latinul írt szövegeket vetünk össze. 1596-ban J. Becherer így ír: *Derivativa & Composita retinent primitivorum et simplicium scriptionem ...*” (1596: 33). Tsétsi János, a szóelemző elv mérsékeltebb változatának magyar képviselője, a Pápai Páriz szótár 1708-as kiadása elé csatolt megjelent ortográfiájában ezt írta. „*Derivata suorum Primitivorum Literas retinere debent.*” Természetesen nem valószínű a közvetlen átvétel, inkább arról lehet szó, hogy a szabályok megfogalmazása bevett fordulatokban rögzült.

A morféma alapalakja

A szóelemző írásmód alapelve és kulcsa tehát a tő (*thema, primitivum, radix*, magyar szövegben *gyűké, eredet*). Ezt, mint láttuk, a szerzők szerint programszerűen mindig azonos alakban kell írni, bizonyos mértékben figyelmen kívül hagyva a kiejtésben ténylegesen megjelenő alakot. (Némileg hasonló logika szerint, mint ahogy a fonematikus írás eltekint a beszédhangok különbségeitől.) Ha azonban a tő több változatban létezik, felmerül a kérdés, melyik alakot tekintjük a „valódi” tőnek, a tő alapformájának, amit az írásban követni kell. Láttuk, hogy az antik hagyomány (noha többnyire csak a kiejtés szerinti írásmód érvényesült benne), számon tartott bizonyos alapformákat: névszóknál az egyes számú alanyesetet, igéknél a kijelentő módú folyamatos jelen idő egyes szám első személyét.

Az alanyeset azonban sokszor nem azonos a ragozási tövel. A német grammatikusok felfogása szerint az alanyeset és a függő esetek kölcsönös összefüggésben együtt határozzák meg a tövet. Az elgondolás lényege, hogy alapvetően a toldalék előtt megmutatkozó alakot (a ragozási tövet) kell tőnek tekinteni. Caninius 1604-ben olyan szabályokat állított fel, mint: hogy a többes számból lehet következtetni az egyes számra, ezért a helyes alak *ein Tach*, mivel többes számban *Tächer* és nem *Täger*; hasonlóan *der Tag* (g-vel), mivel többes számban *Tage*. Hasonlóan a függő esetekből lehet következtetni az alanyesetre, így a *ganzen* forma alapján a szó alanyesete *ganz*, a *gänfen* alapján viszont az alanyeset *ein gans* stb.

Másrészt viszont az alanyesetben meglevő hangokat a származékokban is jelölni kell, még ha a kiejtésben nem is hangoznak: *das gewiffen*, ezért a helyes alak *des gewiffens* és nem *gewiffes*. Az összetétel tagjai megtartják eredeti írásmódjukat.

A német grammatikusokhoz hasonlóan Geleji is a toldalékos alakokból vont el a tövet. Az igéknél szerinte a jelen idejű egyes szám első személyű alakból kell kiindulni. „A’ melly verbumoknak első perfonajokban *gy* vagyon, a’ többiben-is meg-kell tartatni” (CorpGr. 298). A VII. szabály még egyértelműbben fogalmaz: „A’ hol mind az által a’ themaban, vagy prima perfonaban kettő confonanfok vagynak, ott a’ több perfonakban is meg-kell őket hagyni.” Így fordulhatott elő, hogy a *jövők* alakból egy nem létező *jöv* igetövet vont el. Következtesen tartva magát a saját maga által felállított szabályhoz (a tő *v* betűje megőrzendő minden időben és személyben), a már idézett XIII. szabálypontban a *jövők* ragozási sora így festett: „*jövők, jövfz, jöv, jövünk, jövtek, jövnék, jövní*” (CorpGr. 300). Ugyanitt van példa a névszóknál is a toldalékos alakból elvont tőre: „Hasonlojul az *u*-ban végződő monosyllabáktól eredő nomenek-is az *u*-t megtartják. A’ minthogy a’ *v*-stől jöttek is. Mint: *hiv* vagy *hűv*, *hűvfég* vagy *hivfég*; *böv*, *bövfég*; *hév*, *hëvfég*; *bűv*, *bűvlés*; *ov*, *ov fág*.” Ezek a nyilvánvalóan nem létező formák a következetesen végigvitt szabályalkalmazás túlkapasai (lásd Korompay 2003: 590).

Az igéknél az egyes szám első személyű alakból következtetni a töre meglehetősen szokatlan abban a magyar hagyományban, amelyik egyöntetűen és egyértelműen az egyes szám harmadik személyt tekintette a magyar igék tövének, és ezt a héberrel kötötte össze.

Szenczi (1610: 86): „A magyar igék alapalakja (miként a héber igék töve) a jelen idejű egyes szám harmadik személy.” Hasonlóan Komáromi Csipkés (1655: 71), Pereszlényi (1682: 75), Tsétsi (1708: 6) stb.

Van példa arra is, hogy Geleji a toldalékot is annak alapformájában, illeszkedés nélkül toldja a tőhöz: „az ablativusok, mellyek mellé praepositio cum tétetik, igazán *val*-ban vagy *vel*-ben mennek ki, s’ nem pedig az utolsó consonafoknak meg-kettőztetéjével. Mint: ... *Abrahamval, Ifaákval, Jákobval*, nem: *Abrahammal, Ifaákkal Jákobbal*” (CorpGr. 301). Ebben szerepe lehetett annak is, hogy a *-val/-vel* határozórag későn hasonult, bizonyos nyelvjárásokban nem is. Az azonban valószínűtlen, hogy Gelejinél is a hasonulás nélküli formáról lenne szó, inkább a fenti példához hasonló túlabstrahálásról.

Ezeket a túlzásokat tették szóvá a szóelemző írásmódnak ellenzői. Geleji elveinek és főként túlzásainak kritikáját egy kortárs szerző, Medgyesi Pál fogalmazta meg 1650-ben az egyházi tanácshoz írt könyvének előszavában (CorpGr. 708–12). Érvelésének lényege, hogy a magyar nyelv nem napnyugati típusú, mint a latin, hanem keleti, mint a héber. Ezért az igék tövének nem az egyes szám első személyt kell venni, mint a latinok, hanem a harmadikat, mint a héberet. Így helytelen az az elképzelés, amely a latin minta alapján kikövetkeztetett *v*-t mint a tőhöz tartozó elemet minden személyben és időben fel akarja tüntetni, pl. *jővfz, jővt* stb. Ehelyett a *tő* az egyes szám harmadik személy: *jő, nő* ezt kell megtartani: *jőfz, jőt* (CorpGr. 710). Hasonlóképpen ellenezte a nem hasonuló *-val/-vel* ragos írást is. Érvelése szerint ez sehol sem hangzik így, az írásnak pedig az euphoniára, azaz a „jól ki-mondhatásra” kell tekintettel lennie, analógiaként pedig a latin igekötők hasonult alakját tükröző írásmódra hivatkozott (CorpGr. 710).

Tótfalusi Kis Miklós és a *Ratiocinatio*

A szóelemző elv második programszerű következetes képviselője Tótfalusi Kis Miklós volt, aki a Jansonius-biblia újrakiadása során alkalmazott írásmódját indokolta meg az 1697-es *Apologia Bibliorum* harmadik részében (*Ratiocinatio*). Szemlélete nagyban hasonlított Gelejiére. Ő is leszögezte, hogy az írás nem követheti a kiejtést: „számtalan olyan szó van, amelyet nem úgy ejtünk, ahogyan írjuk, vagy ha úgy írjuk, ahogyan ejtjük, akkor azt mindenki véleménye szerint (kivéve a tudatlanokat) hibásan írtuk. Pl. *Ő Nagysága Kegyelmednek fzoálatját izente, ’s a’ bárányt megküldte*, ez közönséges folyóbeszédben így hangzik s így is kellene írunk: *Ő Natstsága* (mert így ejtik), *Kiendnek fzoálatját* (mert ezt is közönségesen így összevonják) *izente’ s a’ báránt meg-* vagy *mekküldte*, vagy *kütte*. Így, s nem másként kellene írnia, ha egy nyelvünket nem ismerő valamelyik magyar szájából hallaná ezeknek a szavaknak a kiejtését, azaz, ahogyan a közbeszédben járja. Aki nyelvismerő létére mégis így ír, vagy azt véli, hogy így kell írnia, az bizonyos, hogy vagy ostoba, vagy helyesírási szabályok nélküli, vagy teljesen megveti az ilyesmit” (1697: F6v). Az írásnak tehát értelmező szerepe van.

Az írásmód alapja, hogy a szóelemeket a maguk alapformájában kell tükrözni, a találkozásukkor fellépő fonetikai változásokat nem véve figyelembe. Tótfalusi már nem csupán alapszavakról és származékokról beszélt, mint Geleji, hanem nagyon világosan tövekről és különböző fajtájú toldalékokról. „A tövek végén álló hangok közül sok megváltozik a kiejtésben az előjáróknak, az esetragoknak, az igeragoknak és egyéb módosító szócskáknak a hozzátétele következtében. Pl. a kiejtésben alig hallatszik, hogyha *ny* után *n*, vagy *t*, *r*, *z*, *b*, *h*, *k* stb. következik: *törvént, törvénnel, törvénnelre, törvénből, törvénnel, törvénnelre, törvénnelre* stb. Így szokták ezeket és az ilyeneket ejteni, a pontos ember mégsem így írja, hanem mindenütt föltünteteti alakilag a *törvény* tövet” (1697: F7r). „*hántok* s nem *hántok*,

hánynak és nem *hánnak*, *hányni* s nem *hánni*, mert a tö *hány*, ennek meg kell maradnia minden személyben, számban, időben, még ha toldalékok járulnak is hozzá” (1697: F7r).

A töveket tehát alapformájukban kell megőrizni. De ugyanígy a toldalékokat is: „Minden harmadik személyű ragot lágyan ejtünk akképpen, hogy a tőhöz a *ja*, *je* szótagot adjuk hozzá, s ez maga a toldalék. Ezért íróm tehát, hogy *darabja*, s ugyanígy: *kardja*, s nem *kardgya*... ugyanígy: *lopja*, *kapja*, *rakja*, *nyomja*, *akarja*, *fákja*, *Papja*, *karja* stb. – tehát miért ne így: *szolgálja*, *nyelje*, *szólja*, *tisztítja*, *gyógyítja*, *fóttja*, *petsétje* stb.? Az ige többi személyében hasonlóképpen, mint: *adjam*, *adjad*, *adjuk* stb. hogy egyformán legyen, amennyire lehetséges, ez és mindegyik a maga tövéből alakult módon, s ne keverjünk hozzá, ha elkerülhető, idegen elemet, hanem őrizzék meg a toldalékok az eredeti és hozzájuk tartozó *j* betűt” (1697: F6r–F6v).

Ebben a példában ráadásul a kiejtés szerinti, illetve a szóelemző írásmóddal írt szavak a kiejtésben sem különböznek: „folyamatos beszédben egyformán hangzik, vagy csak alig eltérő egymástól a *kardja* és *kargya*; *hallja* és *hallya* stb. ... ezért aztán attól nem kell tartanunk, hogy az ilyen írásmód zavarja a kiejtést” (1697: F6v).

A szóelemző írásmódnak nála is az a szerepe, hogy elválassza egymástól a homofón alakokat (ugyanúgy, ahogy a korábbi német és magyar munkákban láttuk): „Ugyan műveletlennek kell annak lennie, s nem a helyesírásnak, hanem a hibásírásnak a tanulója, aki képes lenne *Mennynek*, *földnek* stb. helyett úgy írni, ahogyan ejtik: *mennek*, *földnek*. S ezt a néhány csúfolódó és üres beszédű így érti: *mennek földnek az ekével*. Gyakran történik ez így a *gy*-vel, ha *n* vagy *t* következik utána, pl. *vagytok* (kiejtés nyomán egynémelyek vaskos tudatlansággal így írják: *vadtok* vagy *vattok*), *vagynak* (amely összevonással: *vannak*, a *van*-ból), a járatlanok szerint *vadnak* (mintha részes esete lenne a *vad* szónak)” (1697: F7r).

Ugyanakkor Tótfalusi óvakodott a túlzásoktól. Például a nem hasonló *-val/-vel* ragoz írást ő is elutasította a jóhangzásra hivatkozva: „Óvakodtunk olyasmiktől, amennyire lehetett, amiket egyik tudós férfiú a másiknál helytelenített, mert túlságosan különleges, hisz jóból is megárt a sok. A jóhangzás volt tehát az ok, amit figyelembe vettünk ilyeneknél: *babbal*, *vaddal*, *renddel* (főnév, a *rendel*, ordinat ige másként íródik), *csúffal*, *szaggal*, *számmal*, *Pappal* stb. Ezekben a *val* utánjáró (mely a *véle* szóból való) első magánhangzója az előző (és rangosabb) főnév utolsó mássalhangzójához hasonul a jobb ejtés kedvéért, különösen azért, mert rossz hangzású volna, ha így próbálnánk mondani és írni: *bab-val*, *rend-vel*, *vad-val* stb.” (1697: F1r).

Tsétsi János és az *Observationes*

Tótfalusi elveit munkatársa és tanítványa, Tsétsi János vitte tovább (Korompay 2009). Tsétsi ortográfiája Pápai Páriz Ferenc *Dictionarium*ának függelékeként jelent meg, először az 1708-as lőcsei kiadásban, és a szótár elterjedtségének és többszöri kiadásánál fogva jelentősen hozzájárult a szóelemző helyesírás elvének térnyeréséhez. Ő is azt vallotta, amit elődei, példái közt visszaköszönnek Geleji és Tótfalusi példái.

Tsétsi szerint is a szóelemek feltüntetése a helyesírás alapja, ami felülírhatja a kiejtés szerinti írásmódot. Mindjárt az I. szabály leszögezte: „A származékszavaknak meg kell őrizniük tőszavaik betűit. Ezért az írásnak nem kell követnie a kiejtést. Mint: *Romlottság*, *fragilitas*; *Vefzettség*, *perversitas*; *Igazság*, *Iustitia*; *Ravaszság*, *astutia*; *Egészség*, *integritas* stb.” (1708: 5). Sőt, ő már egyértelműen károsnak tartotta a kiejtés szerinti írásmódot, ha az elfedi a szóelemeket: „Az igeik kijelentő és felszólító módú végződéseiben az *a*, *am*, *ad*, *em*, *ed*, *e*, *uk*, *ük*, *átok*, *étek* elé nem *gy*-t vagy *ly*-t vagy *ny*-t vagy *ty*-t kell tenni, hanem *j*-t. Mint: *mondja*, *szenteljük*, *vigasztaljuk*, *kívánjátok*, *tartják* stb., nem pedig *mondgya*,

fzentellyük stb. Ezt a hibás írásmódot egyedül ezeknek az igéknek a kiejtése és az írás ahhoz alkalmazása hozta magával” (1708: 5).

Gelejihez képest viszont eltérés, hogy nem akarta mindenütt mereven érvényesíteni a toldalékos alakokból visszakövetkeztetett alakokat az írásban: „Az egy szótagú, magánhangzóra végződő szavak, ha a végükön megnövekszenek, a két magánhangzó találkozásánál a jóhangzás kedvéért egy v-t vesznek fel. Mint: a *fz*ó-ból *fz*avat lesz, a *tó*-ból *t*avat; a *töb*ből *tö*vek; a *hi*, vocat szóból *hí*vok, *hí*vunk stb. ... Ezért a *Bő* és *Ó* melléknéveket így kell írni, nem pedig *Böv*-nek és *Ov*-nak, innen *Bös*éges, *Ó*ság, nem pedig *böv*séges, *ó*vság; de *bö*ven, *bö*vebb; *o*vas, *a*vas, vetustus; *av*últ, inveteratum.” Az ige töve nála a magyar grammatikai hagyománynak megfelelően az egyes szám harmadik személyű alak, ami megóvjá a Geleji Katona *jöv*/z-féle konstruált írásmódtól: „A magyaroknál szabályos igék esetében a képzés kiinduló alakja a kijelentő mód jelen idő egyes szám harmadik személy. Mint: a *fzeret*, amat igéből lesz: *fzeretek*, *fzereti*ünk, *fzeret*tem, *fzeret*ném, *fzeret*tetem, amor, szenvedő. Így a *jő*, venit igéből *jő*fz lesz; a *nő*, crescit igéből *nő*nek, crescut stb.” (1708: 5).

A hagyományörző írásmód elve

Végezetül meg kell említeni, hogy a ratio alapú írásmód nem mindig tudott érvényesülni a szokás, illetve a hagyomány ellenében. Német munkákban is megállapítják ezt. K. Stieler az írja, hogy a *können* igealak alapján *ich kanne*, *du kannst*, *er kann*, *ich könnte* lenne írandó, de a szokás miatt *kan*, *kanst*, *kan*, *könt* alakok terjedtek el, és ezt ő is elfogadja (1671: 29, idézi Moulin 2004: 68).

Hasonló gondolatot fogalmazott meg Tótfalusi Kis Miklós is. Munkájában mindenhol hangsúlyozta, hogy nem lehet erőszakkal megváltoztatni a szokott formákat, csak apránként, és helyenként a megszokás az erősebb. A héber szavak transliterálása kapcsán, miután hosszú érveléssel vezette le a helyes magyar írásmódot, gondolatmenetét így zárta: „*Betlehem* helyett *Bethléchem*, *Ezékiás* helyett *Chizkiás* stb. visszatetszően képtelenül fog hangzani. Sok van ilyen, amely már annyira megszokássá vált a használatban, hogy nem lehet változtatnunk rajta” (1697: G8v).

Összefoglalás

A dolgozatban azt mutattam be, hogy a helyesírás történetében a szóelemző írásmód a kiejtés szerinti írásmódhoz képest későbbi, fejlettebb elemzés eredménye, mert feltételezi a szó fogalma mellett a morféma fogalmának kialakulását is. A magyar nyelvészetben a tő- és toldalékmorféma fogalma a latinizált héber grammatika kategóriáinak továbbfejlesztésével jött létre. A szóelemző helyesírás kialakulására pedig a kortárs német ortográfiák elvei és problémamegoldásai is hatással lehettek. A szóelemző helyesírást követő szerzőknél a tő meghatározásának módja és az azonos alakhoz való ragaszkodás mértéke alakította ki az írásmódot. A ratióon kívül szerepet játszott még a jóhangzás érvényesítése és a hagyomány elfogadása is.

HIVATKOZÁSOK

- Balázs János 1959: *Sylvester János és kora*, Budapest, Tankönyvkiadó.
 Becherer, Johann 1596: *Synopsis Grammaticae tam Germanicae quam Latinae et Graecae, in usum juventutis scholasticae conscripta*, Jena.
 Bödiker, Johann 1746: *Grundsätze Der Teutschen Spache*, Berlin.

- C. Vladár Zsuzsa 2007: Szenci Molnár Albert grammatikájának lehetséges forrásai, in Szabó András szerk.: *Dictionarium 1604*, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Osiris Kiadó, 208–33.
- Caninius, Heinrich 1604: *Orthographia Germanica. Teutsche Schreibkunst*, Köln.
- Clajus, Johannes 1578: *Grammatica Germanicae Linguae*, Leipzig 1578, Nachdruck Strassburg, Trübner, 1894.
- CorpGr. = Toldy Ferenc kiad. 1866: *Corpvus grammaticorvm lingvae Hungaricae veterum*, Pest.
- Cser András 2008: *Pál Pereszlényi and the development of morphological analysis in the early grammars of Hungarian* = *Acta Linguistica Hungarica* 55, 1–2, 3–21.
- Dévai Mátyás 1549: *Orthographia Ungarica*, Krakko.
- Frangk, Fabian 1531: *Orthographia Deutsch Lernt techt buchstäbig deutsch schreiben*. Wittenberg, Nachdruck New York, Hildesheim, 1979.
- Geleji Katona István 1645: *Magyar Grammatikátska*, in CorpGr., 291–329.
- Keszler Borbála 1995: *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*, Budapest, Akadémiai.
- Kniezsa István 1959: *A magyar helyesírás története*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Kolross, Johann 1530: *Enchiridion: das ist Handbüchlin tüscher Orthographi*, Basel.
- Komáromi Csipkés György 1655: *Hungaria Illustrata*, Utrecht, Waesberg.
- Korompay Klára 1991: A névszójelezés, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 259–83.
- Korompay Klára 2003: Helyesírás-történet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet: Ómagyar kor, Középmagyar kor*, Budapest, Osiris, 281–300, 579–96.
- Korompay 2009: Előszó, in C. Vladár Zsuzsa ford.: Tsétsi János 1708: *Observationes Orthographico-grammaticae. Helyesírási-grammatikai megjegyzések* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 230), Budapest.
- Medgyesi Pál 1650: Előszó az „Egyházi Tanácsrul” írt könyvéhez, in CorpGr., 708–12.
- Molnár József 1963: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527–1576 között*, Budapest, Akadémiai.
- Moulin, Claudine 2004: Das morphematische Prinzip bei den Grammatikern des 16. und 17. Jahrhunderts, *Sprachwissenschaft* 29, 33–73.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*, Budapest, Akadémiai.
- Pereszlényi Pál 1682: *Grammatica Lingvae Ungaricae*, Nagyszombat.
- Priscianus, Grammaticus Caesariensis 1855: *Institvtiones*, Martin Hertz ed., Lipcse, Teubner, Nachdruck Hildesheim, 1961.
- Ruge, Nikolaus 2005: Zur morphembezogenen Überformung der deutschen Orthographie. *Linguistik online* 25, 4/05
- Sattler, Johann Rudolph 1607: *Teutsche Orthographie vnd Phraseology*, Basel.
- Schottelius, Justus Georg 1663: *Ausfürliche Arbeit Von der Teutschen HauptSprach*, Braunschweig, Nachdruck Tübingen, 1979.
- Sylvester János 1539: *Grāmatica Hvngarolatina*, Sárvár-Újsziget.
- Szathmári István 1968: *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelviünk*, Budapest, Akadémiai.
- Szenczi Molnár Albert 1610: *Nova grammatica Ungarica*, Hanau, Villerianus.
- Szőnyi Nagy István 1695: *Magyar Oskola*, in CorpGr., 577–604.

Tótfalusi Kis Miklós 1697: *Ratiocinatio de Orthographia*, Kolozsvár.

Tsétsi János 1708: *Observationes Orthographico-grammaticae*, Lőcse.

Telegdi Zsigmond 1990: A magyar nyelvtanítás kezdetei és a héber grammatika, *Értesítő* 3, MTA Judaisztikai Kutatócsoport.

LEGRÉGIBB SZLÁV JÖVEVÉNYSZAVAINK SZLÁV DIALEKTOLÓGIAI HÁTTERÉHEZ

ZOLTÁN ANDRÁS

A mai magyar szókincs legnagyobb tömegű idegen eredetű elemét szláv jövevényszavaink képezik (vö. Papp 1976: 521). E kétségtelen tény jelentőségét Melich János (1910) óta azzal szokás kisebbiteni, hogy noha a szláv hatás nyelvünkre összességében valóban nagy volt, az egyes szláv nyelvek (orosz, bolgár, szerbhórvát, szlovén, szlovák, cseh, lengyel, ukrán stb.) külön-külön azonban nem gyakoroltak nagyobb hatást a magyarra, mint bármely más nyelv, amellyel nyelvünk története során érintkezésbe került. Ugyanakkor viszont legrégebbi szláv jövevényszavaink esetében legtöbbször nem dönthető el még az sem, hogy a szláv nyelvek mely csoportjából származnak, mert semmiféle alaki vagy jelentéstani megkülönböztető jegyük sincs, amely a szláv nyelveken belül valamely konkrét nyelvhez vagy legalább nyelvcsoporthoz kötné őket (pl. *barát*, *széna*, *szita* szavaink szláv előképe ma is nagyjából ugyanúgy hangzik az összes környező szláv nyelvben). Melich felfogását Kniezsa István is követte: „A magyar nyelv szláv elemei azonban távolról sem jelentenek valami egységes szláv hatást a magyarra. A magyarság sohasem érintkezett az őszlávokkal, csak az egyes szláv népekkel volt kapcsolatban. Ezért tehát voltaképpen nem is szláv, hanem külön tót, orosz, szerb, horvát, bolgár, illetve szlovén hatásokról kellene beszélnünk.” Kniezsa azonban gyakorló etimológusként mindjárt hozzáteszi: „Az anyag természete azonban a legtöbbször ezt a széttagolást nem teszi lehetővé. Egyes esetekben meg tudjuk ugyan mondani, hogy bizonyos szó például csak bolgár lehet, mint pl. a *mezsgye*, *mostoha*, *rozsdá*, vagy pedig szerb, mint a *gatyá*, *parittyá*, *kótyavetye* és a *paprika* szavaknál, túlnyomó többségénél azonban igen kevés támpontunk van arra vonatkozólag, vajon a szó északról vagy délről került-e a magyarba?” (Kniezsa 1942: 178). Kniezsa itt arra céloz, hogy gyakran az sem segít meghatározni valamely szláv jövevényszavunk közelebbi forrását, ha amúgy lenne hangtani fogódzónk: a *barázdá*, *kalász* típusú szavak esetében ugyan kizárható a *borozda*, *kolos* típusú keleti szláv vagy a *brozda* > *bruzda*, *kłos* típusú lengyel alakokból való származás, de az ilyen szavak még mindig jöhettek nemcsak bármely déli szláv nyelvből, hanem a tőlünk északra lévő morva-szlovák nyelvjárásokból is.

Ezzel a mai magyar nyelvtudományi kézikönyvekben is közkeletű (vö. pl. Kiss 1993: 111; Zsilinszky 2003: 382) felfogással szemben a magyar honfoglalás korában és a honfoglalást követő egy-kétszáz évben, vagyis a szláv–magyar érintkezések legintenzívebb szakaszában a szlávok még egy nyelvjárásilag ugyan tagolt, de nagyjából egységes, ráadásul mind saját maguk, mind a külső megfigyelők által egységesnek tekintett nyelven beszéltek, vagyis az a tény, hogy gyakran nem dönthető el, hogy egyes régi szláv jövevényszavaink mely szláv nyelvből kerültek a magyarba, nem kutatási módszereink hiányosságából, hanem az anyag természetéből adódik: a 9–11. században nem is voltak még kialakulva az egyes szláv nyelvek, a honfoglaló magyarság a felbomlófélben lévő késői ősszláv nyelvjárások közé ékelődött. Tekintve, hogy legrégebbi szláv jövevényszavaink zöme nem tájszó, hanem a magyar nyelvterület egészén el van terjedve és történetileg sem mutatható ki, hogy valamely peremvidékről kiindulva vált volna idővel

összmagyar elterjedésüvé, fel kell tételezni, hogy átvételükre a Kárpát-medence központi vidékein került sor, mégpedig a honfoglaláskor ott talált és idővel a magyarság által teljes egészében asszimilált szlávok nyelvéből. Ezt a rendkívül ésszerű felfogást az uralisztikában és a szlavisztikában egyaránt járatos Evgenij Arnol'dovič Chelimskij (1950–2007) kezdte hirdetni az 1980-as évek második felében (vö. Chelimskij 1988), de nézetei nem váltottak ki különösebb visszhangot a magyar nyelvtudományban. Ehhez ugyanis fel kellett volna adni azt a magyar szlavisztikában mély gyökeret eresztett, de már a 20. század elején meghaladott nézetet, miszerint az ősszláv nyelv korszaka csupán a Kr. u. 5. századig tartott (vö. Kniezsa 1942: 178; Kiss 1994: 361). Ezzel szemben már N. S. Trubetzkoy (1925) óta tudható, hogy egy nyelv akkor esik szét két vagy több nyelvre, amikor nyelvjárásai már nem képesek közös változásokat átélni, így tehát az ősszláv nyelv végső határa az utolsó közös szláv innováció, vagyis a redukált magánhangzók (az ún. jerek) eltűnése (12. sz.).

Bármily kézenfekvő is Evgenij Chelimskij álláspontja, miszerint legrégebbi szláv jövevényszavaink szubsztrátum jellegűek és a magyarság által később teljesen asszimilált Kárpát-medencei szlávok általa pannóniai szlávnak nevezett késői ősszláv dialektusából származnak, túlzottan kategorikus megállapításai némi finomítást igényelnek. Egyrészt a helyben talált szlávokon kívül a magyarság természetesen a környező szláv nyelvekkel is kapcsolatba került. Ezeknek a marginális nyelvi kapcsolatoknak a révén átvett korai jövevényszavak száma nyilván kisebb a tartós együttélés során az ország belsejében élő szlávoktól átvett kölcsönzéseknél, de létük bizonyítható, és átvételei útvonaluk is nyomon követhető (vö. pl. *hálát ad*, *karácsony*, *pitvar*; vö. Zoltán 1986: 134–6). Másrészt bármennyire is igyekszik Evgenij Chelimskij ezt a pannóniai szlávot egységes dialektusnak láttatni, az anyag tüzetes vizsgálata mégis legalább két szláv nyelvjárást enged feltételezni.

Az egyik ezek közül kétségtelenül az a pannóniai szláv, amely egy déli szláv–nyugati szláv átmeneti dialektus lehetett, s hidat képezve a mai horvátok és szlovének elődei, valamint a morvák és a nyugatszlovákok elődei által beszélt nyelvjárások között a Dunántúl nagyobb részén lehetett elterjedve. Ebben a nyelvjárásban a nyugati szláv jellegzetességek délszláv vonásokkal ötvöződtek. Nyugati szláv jellegzetesség az ősszláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatok (ahol a *t* bármely mássalhangzó) **rot-*, **lot-* hangkapcsolatokká való fejlődése, ami a magyarban rövid *a*-ként tükröződik: m. *rab* < pannóniai szláv **robъ* < korai ősszláv **orbъ*, m. *lakoma* < pannóniai szláv **lokoma* < korai ősszláv **olkoma*. Nyugati szláv jellegzetesség volt a pannónia szlávban az ősszláv **dl* megörzése (a déli szlávoknál **dl > l*), amely a magyarban hosszú *ll*-ként jelentkezik (**vidla > villa*, **motovidlo > motolla*); Chelimskij (1988: 359) szerint a **dl > ll* változás már a pannóniai szlávban végbement. Ugyanakkor a déli szlávok és azon belül a horvátok és a szlovének elődeinek a nyelvjárására mutat az ősszláv **tj* és **dj* sorsa: a **dj* utódhangja a magyarban *gy* (vö. horvát *đ*): m. *megye* < ősszláv **medja* (vö. horv. *mèđa*), m. *ragya* < ősszláv **rѣdja* (vö. horvát *řđa*), a **tj* reflexe pedig *ty* vagy *cs* (vö. horvát *ć*, szlovén *č*): m. *parittyá* < pannóniai szláv **pratja* < korai ősszláv **portja* (vö. horv. *prǎća*, szlovén *práča*), m. *lencse* < ősszláv **lętja* (vö. horvát *lěća*, szlovén *lěča*).

Emellett létezett még egy másik nyelvjárás is, amelyben az ősszláv *dl* hangkapcsolatból *l* lett, akárcsak a legtöbb déli és keleti szláv nyelvjárásban, és ez az *l* a magyarban rövid *l*-ként jelentkezik: m. *zab(o)la* < déli szláv **zobalo* < ősszláv **zobadlo*¹, m. *nyoszo-*

¹ Evgenij Chelimskij (1988: 359) a *zabla* szót is a pannóniai szlávból magyarázta, mondván, hogy a második szótagbeli magánhangzó kiesése után egy **zobadlo > *zoballo*-féle alakból is csak

lya < déli szláv < *nosilo < ősszláv *nosidlo. Az ősszláv szókezdő **ort-*, **olt-* hangkapcsolatokból mássalhangzó előtt itt *rat-*, *lat-* alakult (a *t* itt is bármely mássalhangzó jele), mint az összes déli szláv nyelvjárásban, s ez a magyarban *rá*-ként tükröződik (a *la*-ra nincs példánk): m. nyj. *rásza* ‘palánta’ < déli szláv *rasadъ < *raz-sadъ < ősszláv *orz-sadъ (az *orz-saditi ‘szétültet’ igéből képzett főnév), vö. bolgár *pázcađ* ‘palántázás’, horvát *räsa* ‘palántázás; palánta’; m. elavult *räszť* ‘lépduzzadás’ < déli szláv *rastъ < ősszláv *orstъ, vö. horvát *räst* ‘növekedés’; (régén) ‘lépbetegség’. Az ősszláv *tj, *dj hangkapcsolatokból ebben a nyelvjárásban *št*, *žd* lett, akárcsak az óegyházi szlávban (óbolgárban) és a mai bolgárban: m. *nyüst* < óbolgár *ništi* < ősszláv *nijti, m. *mostoha* < óbolgár *maštecha* < ősszláv *matjecha, m. *mezsgye* < óbolgár *mežda* < ősszláv *medja, m. *rozsa* < óbolgár *ръžda* < ősszláv *ръdja. Mindezek a jegyek így együttesen csak a bolgár(szláv)ból magyarázhatók.

A felsorolt és bolgárszlávra mutató példák többnyire az egész magyar nyelvterületen el vannak terjedve (az elavult *räszť* is ilyen lehetett, legalábbis nincs rá adat, hogy tájszó lett volna), e „bolgáros” szláv dialektus földrajzi elterjedéséhez csak a *rásza* ‘palánta’ nyújt némi támpontot, ez a tájszó ugyanis az egykori Gömör és Kishont vármegyékben, valamint Borsod és Szabolcs vármegyék északi peremén fordul elő (ÚMTSz. 4: 675), vagyis jobbra a szlovák–magyar nyelvhatáron, miközben a szó a szomszédos szlovákból nem mutatható ki. (Egyébként is ott *rozsađ lenne várható.)²

A Kárpát-medencei egykori bolgárszláv nyelvjárások elterjedésére még egy fogódzónk van, mégpedig az ősszláv *ktъ hangkapcsolat, amely a *tj*-hez hasonlóan fejlődött és a szláv nyelvek közül egyedül a bolgárban *št*-vé fejlődött (ősszláv *pektъ > óbolgár *peštъ* > m. *pest* ‘kemence, barlang’). Ez a szó nemcsak hangtani, hanem szemantikai bolgarizmus is. Az ősszláv *pektъ származékai az összes szláv nyelvben megvannak ugyan, de csak ‘kályha, kemence’ jelentésben, az ebből hasonlóságon alapuló névátvitellel keletkezett ‘barlang’ jelentése az alapszónak csak a bolgárban van: *new* ‘kályha, kemence; barlang’, mégpedig már az óbolgárban is: *peštъ* 1. ‘kemence’; barlang’ (SJS 3: 32; StSI 1994: 445).³

zabla lehetett volna, ám a *zabola* (és nem *zabolla) változat megléte világosan mutatja, hogy az átdó nyelvi szláv alakban nem *-dl-*, hanem csak *-l-* lehetett. Hagyatékából kiadott jegyzetei alapján ítélve később módosított álláspontján, s ő is *zabla* < *zobalo* < *zobadlo* fejlődést feltételezett (Stachowski 2009: 83). Mindamellet van példa arra is, amikor eldönthetetlen, hogy *-dl-* vagy *-l-* volt az átdó szláv nyelvi alakban: a magyar *gerlice* esetében akár a pannóniai szláv (és egyben ősszláv) *gьrdlica, akár a déli szláv *gьrlica előzményből indulunk ki, az eredmény ugyanaz. Érdekes, hogy bár Chelimszki (1988: 359) eredetileg ezt is a pannóniai szláv *gьrdlica alakból magyarázta, később mégis megváltoztatta álláspontját, és *gьrlice* < *gьrlica < *gьrdlica változást feltételezett (Stachowski 2009: 85), noha ebben az esetben erre nem kényszerítette semmi.

² Az *äbra* (< *obrazъ) és a *pászta* (< *postavъ) analógiájára hivatkozva mind Kniezsa István (1955: 459), mind pedig Evgenij Chelimszki (1988: 357, vö. Stachowski 2009: 96) is lehetségesnek tartották, hogy a m. *rásza* egy szláv *rozsađ alakból származzék. Ennek azonban legfőbb akadály az, hogy a szó nem mutatható ki a szlovákból. Elvileg származhatna a ruszinból is, ahol szintén *ro-* a szókezdő, vö. „Розсада n. räsza, palánta, fiatal káposzta, ültetvény, káposzta mag” (Csöpey 1883: 343), de ezt sem a szóföldrajz, sem a szóvég hangalakja nem támogatja.

³ Az óbolgárban emellett a *peštъ* *-*era* képzős *peštëra* származéka is jelent ‘barlang’-ot (SJS 3: 30, StSI 1994: 445), innen a mai orosz irodalmi *newëpa* ‘barlang’. Hasonló képzésű még az orosz nyj. *нечóпа*, ukrán *нечéпа*, fehérorosz *нячóпа* ‘barlang’, de ezekben a nyelvekben az alapszó (orosz *нечъ*, ukrán *нич*, fehérorosz *неу*) sosem jelent ‘barlang’-ot, hanem csak valamiféle ‘tűzhely’-et.

Ez a bolgáros jellegű déli szláv dialektus a helynevek tanúsága szerint korántsem csak a délkeleti perifériákon, hanem az (akkori) ország központi vidékein (a Budai-hegységtől a Bükkig, valamint ettől északra, a Vág völgyétől Gömörön és Tornán át Észak-Borsodig) volt elterjedve (vö. Dénes 2009: 109).

Ha a fentiek alapján elfogadjuk, hogy a Kárpát-medence szívében viszonylag nagy területen a magyarság bolgár jellegű nyelvjárást beszélő szlávok közé települt, akkor viszont felül kell vizsgálnunk a szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink kronológiáját. Arról van ugyanis szó, hogy míg a magyar nyelvtudománynak modern etimológiai szótárainkban is rögzített egyöntetű álláspontja szerint a *rend* (< szláv *rědbъ), *galamb* (< szláv *golqbbъ) és hasonló, az egykori szláv nazális *ę* és *ǫ* magánhangzókat még tükröző szavaink a 10. század vége előtt kerültek nyelvünkbe, addig a szláv nyelvtudománynak tulajdonképpen nincs semmi más bizonyítéka arra, hogy a 10. században a Kárpát-medencei szlávok nyelvében még egyáltalán hangzottak ezek a szláv nazálisok, mint éppen a magyar nyelv korai szláv jövevényszavai. Ez a dátum bizonyos értelemben spekulatív, mivel biztosan csak azt tudjuk, hogy a 10. század közepén a keleti szlávban ezek a nazálisok már denazalizálódtak (*ę* > *a*, *ǫ* > *u*, vö. az előbbi példákban: *rědbъ > orosz, ukrán *рѣд*), *golqbbъ > orosz *голубъ*, ukrán *голуб*). Azért teszik a szlavisták a denazalizációt a 10. század végére, hogy adjanak némi időt arra, hogy a magyarok a viszonylag nagy számú, még a szláv nazálisokat tükröző jövevényszót az itt talált szlávoktól átvegyék (*bolond*, *csombor*, *donga*, *dorong*, *galamb*, *gomba*, *gerenda*, *goromba*, *konkoly*, *konc*, *korong*, *lengyel*, *lencse*, *lanka*, *munka*, *abroncs*, *péntek*, *pisztráng*, *porond*, *rend*, *rombol*, *szombat*, *szomszéd*, *szent*(*el*), *szerencse*, *tompa* – hogy most itt csak az ismertebbeket soroljuk fel). Más megközelítésből úgy is mondhatnánk, hogy e felfogás szerint a magyarok elődei csak azért siettek elfoglalni a Kárpát-medencét a 9. század végén, hogy még mint valami zárványt megőrizhessék nyelvükben az immár eltűnőben lévő szláv nazális magánhangzók lenyomatát. Lehetséges azonban, hogy a keleti szlávokhoz hasonlóan a pannóniai szlávok nyelvében is megtörtént a denazalizáció már a 10. század közepére. Ebben az esetben viszont igen kevés idő állt rendelkezésre az ilyen magánhangzót tartalmazó népes jövevényszó-csoport átvételére. Amint azt más helyütt nemrégiben kifejtettem, a bolgárszláv szubsztrátum figyelembevétele teljesen új megvilágításba helyezi az időrend kérdését, mivel a bolgárban a denazalizáció lényegesen később ment végbe, mint a keleti szlávban (amiről biztos tudomásunk van) és a pannóniai szlávban (amint az a szomszéd – horvát, szlovén, szlovák – nyelvek alapján feltehető. A bolgárban a denazalizáció a 11. században még éppen csak megkezdődik, de az északi bolgár nyelvjárásokban (ahova nyilván a „mi” bolgárjaink is tartoztak), a nazálisok még a 13. században is megvoltak (a nazálisok kronológiai problémáiról részletesebben l. Zoltán 2011, 2012a, 2012b). Mindebből az következik, hogy a szláv nazálist tükröző jövevényszavaink nem feltétlenül a honfoglalást közvetlenül követő néhány évtizedben kerültek átvételre (a Dunántúlon), hanem a 11–13. század folyamán is (a nyelvterület keleti, északkeleti részén), vagyis a *menszáros* ~ *mészáros*, *donga* ~ *duga* párok nem feltétlenül különböző *k o r b a n*, hanem éppolyan valószínűséggel különböző *h e l y e n* párhuzamosan átvett alakváltozatok is lehetnek.

HIVATKOZÁSOK

- Chelimskij, E. A. 1988: Венгерский язык как источник для праславянской реконструкции и реконструкции славянского языка Паннонии, in *Славянское языкознание: X Международный съезд славистов, София, сентябрь 1988 г., Доклады советской делегации*. Москва, Наука, 347–68. [Új kiadása in Chelimskij 2000: 418–34.]
- Chelimskij, E. A. 2000: *Компаративистика, уралистика: Лекции и статьи*. Москва, Языки русской культуры.
- Csopey László 1883: *Rutén–magyar szótár*, Budapest, Egyetemi Nyomda.
- Dénes György 2009: Pest pataka, in *Névtani Értesítő* 31, 105–11.
- Kiss Jenő 1993: A magyar nyelv, in Kósa László szerk.: *A magyarságtudomány kézikönyve*, 2. kiadás, Budapest, Akadémiai, 77–161.
- Kiss Lajos 1994: Néhány szlavisztikai műszóról (*összláv nyelv, ószláv nyelv, egyházi szláv nyelv, óorosz nyelv*), *Magyar Nyelv* 90, 361–3.
- Kniezsa István 1942: Magyar–szláv nyelvi érintkezések, in Szekfü Gyula szerk.: *A magyarság és a szlávok*, Budapest, Franklin, 168–88.
- Kniezsa István 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* I/1–2. Budapest, Akadémiai.
- Melich János 1910: *Nyelviünk szláv jövevényei* (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13.), Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Papp Ferenc 1976: A magyar szókincs gépi feldolgozásának egyes eredményei és további problémái, in Imre Samu és Szathmári István szerk.: *A magyar nyelv története és rendszere. A debreceni nemzetközi nyelvészkongresszus előadásai (1966. augusztus 24–28.)*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* 58, 518–22.
- SJS: Kurz, Josef–Hauptová, Zoé red.: *Slovník jazyka staroslověnského. Lexikon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Praha, Nakl. Československé Akademie Věd, 1966–1997.
- Stachowski, Marek 2009: Eugen Helimskis Materialien zur Erforschung der ältesten slawisch-ungarischen Sprachkontakte, *Studia Etymologica Cracoviensia* 14, 35–107
- StSl 1994: P. M. Цейтлин, В. Вечерка, Э. Благова ред.: *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Москва, Русский язык.
- Trubeckoj, N. S. 1987: О звуковых изменениях русского языка и распаде общерусского языкового единства, in *Избранные труды по филологии*. Москва, Прогресс.
- Trubetzkoy, N. S. 1925: Trubetzkoy, N. S.: Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung der gemeinrussischen Spracheinheit, *Zeitschrift für Slavische Philologie* 1, 287–319. [Új kiadása: Trubetzkoy 1988: 93–125. Orosz fordítása: Trubeckoj 1987.]
- Trubetzkoy, N. S. 1988: *Opera slavica minora linguistica*, Wien, 93–125.
- ÚMTSz. = B. Lőrinczy Éva főszerk.: *Új magyar tájszótár* 1–5, Budapest, Akadémiai, 1979–2010.
- Zoltán András 1986: К вопросу о православном пласте венгерской христианской терминологии, in Király Péter szerk.: *Cirill és Metód tevékenysége Pannóniában = Hungaro-Bulgarica* 1, Budapest, ELTE, 130–7.

- Zoltán András 2011: Вопрос о древнейшем пласте славянских заимствований в венгерском языке и хронология деназализации носовых в славянском, in А. Ф. Журавлев, Н. Е. Ананьева ред.: *Современная славистика и научное наследие Самуила Борисовича Бернштейна. Тезисы докладов международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения выдающегося отечественного слависта д. ф. н., проф. С. Б. Бернштейна*, Москва: Институт славяноведения РАН, 31–5.
- Zoltán András 2012a: Szláv nazálisokat tükröző régi szláv jövevényszavaink időrendje, in Kocsis Mihály, Majoros Henrietta szerk.: *Legendák, kódexek, források: Tanulmányok a 80 esztendő H. Tóth Imre tiszteletére*, Szeged, SzTE Szláv Intézet, 383–7.
- Zoltán András 2012b: A szláv denazalizáció a magyar szavak tükrében, in Bárdosi Vilmos szerk.: *A szótól a szövegig: Az MTA Modern Filológiai Társasága tudományos konferenciájának előadásai, Budapest, 2011. június 21–22.*, Budapest, Tinta Könyvkiadó, 277–80.
- Zsilinszky Éva 2003: Szókészlettörténet, in Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*, Budapest, Osiris, 372–92.

Tartalom

Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs: Bevezető	5
Bába Barbara: A földrajzi köznevek etimológiai és kronológiai rétegződése	7
Dér Csilla Ilona: Mi számít grammatikalizációnak? Kísérlet a fogalom újradefiniálására	17
Dömötör Adrienne: Idéző szerkezetből keletkezett diskurzusjelölők – és követőik	29
Gugán Katalin: Mennyire párhuzamosak a párhuzamos változások?	41
Horváth Katalin: Alapszórendi típusváltás a magyarban	55
Horváth László: <i>Összes, többi, némely, csupa:</i> számhasználati diakrón korpuszvizsgálat	69
Juhász Dezső: Interregionális nyelvjárástörténet. Problémavázlat	85
Kalcsó Gyula: A sociativusi toldalék a 16. században	99
Kuna Ágnes: Meggyőzési stratégiák az <i>Ars medicában</i> (1577 k.)	105
Nagy L. János: Szövegemlékeink alakzati megközelítéséhez	123
Németh Miklós: A <i>minden</i> alaktani felépítéséhez	135
Schirm Anita: Adalékok a <i>szóval</i> diskurzusjelölő történetéhez	141
Szentgyörgyi Rudolf: Ablatívuszi határozóragjaink mikrorendszerének változatai a középmagyar kori boszorkányperekben	151
Terbe Erika: Adalékok a feltételes mód középmagyar kori használatához	169
C. Vladár Zsuzsa: A szóelemző írásmód elve a korai magyar grammatikákban	179
Zoltán András: Legrégibb szláv jövevényszavaink szláv dialektológiai hátteréhez	193

Generál Nyomda Kft.

•

6728 Szeged
Kollégiumi út 11/H